АЗӘРБАЈҸАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
ТАРИХ ИНСТИТУТУ

Т. Ә. БҮНЈАДОВ

АЗӘРБАЈҸАНДА ӘКИНЧИЛИЈИН ИНКИШАФ ТАРИХИНӘ ДАИР

АЗӘРБАЈҸАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1964

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур

Редакторлары Г. Т. ГАРАГАШЛЫ, Ч. Ә. ХӘЛИЛОВ

Бунятов Теймур Амираслан оглы

К ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

(на азербайджанском языке)

МҮГӘДДИМӘ

Өлкәмиздә кәнд тәсәррүфатынын, о чүмләдән әкинчилијин инкишаф тарихинин өјрәнилмәсинә хүсуси фикир верилир. ССРИ Елмләр Академијасы Тарих Институту вә В. И. Ленин адына Үмумиттифаг Кәнд Тәсәррүфаты Академијасынын Үмумиттифаг Биткичилик Институту илә бирликдә бурахдығы мәчмуә[1] буна парлаг мисал ола биләр.

Кәнд тәсәррүфатынын бир сыра вачиб мәсәләләринин инкишаф тарихи ејни адла бурахылмыш сонракы мәчмуәләрдә дә өз әксини тапмышдыр.

Көркәмли совет алимләри јалныз ССРИ-нин әразисиндә әкинчилијин инкишаф тарихинин тәдгигини дејил, ејни заманда бә'зи харичи өлкәләрдә бу тәсәррүфат саһәсинин мүәјјән дөврләрдәки тутдуғу мөвге вә вәзијјәтиндән бәһс едән әсәрләр нәшр етдирмишләр[2].

Һазырда мүттәфиг республикаларда[3], о чүмләдән Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфатынын инкишаф тарихинә даир тәдгигат ишләри апарылыр вә бу саһәдә әһәмијјәтли ишләр көрүлмүшдүр[4].

Азәрбајчанда неолит дөврүндән башлајараг ерамыздан әввәлки I миниллијә гәдәрки дөврүн әкинчилик тарихи мүәллиф тәрәфиндән ишләнмишдир[5]. Онун давамы олан «Азәр-

---

[1] Материалы по истории земледелия СССР, сборник 1, 1952; сборник II, 1956, М.-Л.

[2] И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, 1960, М.-Л., М. Е. Сергеенко. Очерки по сельскому хозяйству древней Италии, М.-Л., 1958.

[3] В. И. Довженок. Земледелие древней Руси (на укр. яз.), Киев, 1961.

[4] А. С. Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XX веке. Баку, 1958; М. Ә. Исмајылов. XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфаты. Бакы, 1960.

[5] Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957.

бајчанда әкинчилијин инкишаф тарихинә даир» адлы бу әсәрдә исә тәхминән ерамыздан әввәлки I минилликдән башлајараг ерамызын XII—XIII әсрләри арасындакы бир дөврүн әкинчилијинин инкишаф тарихиндән бәһс олунур.

Әсәр дөрд әсас фәслә бөлүнмүшдүр. Әсәрин әсасыны тәшкил едән әкинчилик фәслиндә торпағын мүнбитлији вә суварма системләри барәсиндә мә'лумат верилир. Бурада торпағын әкин үчүн һазырланмасы, тохумун сәпилмәси, тахылын бечәрилмәси, бичилмәси, јығылмасы, дөјүлмәси, сахланылмасы просеси вә ишләдилән кәнд тәсәррүфаты аләтләринин кениш тәсвири өз әксини тапмышдыр. Ајрыча башлыг алтында верилмиш чөрәкбиширмә илк дәфә олараг тәдгиг олундуғундан она даһа кениш јер верилир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әкинчилијин инкишаф тарихини өјрәнәркән тахыл нөвләри вә јерли шәраитлә әлагәдар олараг, онларын бечәрилмә шәртләринә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр. Бу бөлмәдә арпа вә буғда нөвләриндән башга човдар, дары вә дикәр дәнли биткиләр вә онларын әкинчиликдә тутдуглары мөвге мүәјјән едилир.

Техники биткиләрдән кәтан, памбыг вә саирәнин инкишаф тарихинә әсәрдә хејли јер верилмишдир.

Сонракы фәсилдә бағ вә бостанчылыгдан данышылараг көстәрилир ки, бағчылыг тәдгиг едилән дөврдә Азәрбајчанда кениш инкишаф етмишдир. Бечәрилән мејвәләрин нөвләринә кәлмә вә ја јерли зәмин әсасында јетишдирилмәсинә хүсуси фикир верилмишдир. Мејвәчилијин јерли әһалинин тәсәррүфатында тутдуғу мөвгеи вә бир сыра өлкәләрә ихрач едилмәси һаггында да бә'зи фикирләр сөјләнилмишдир. Шүбһәсиз, бостанчылыг тәсәррүфатынын бағчылыға нисбәтән хејли чаван вә о гәдәр дә кениш мигјасда јајылмадығыны бир сыра фактики материаллар сүбут едир. Одур ки, бу барәдә олан мә'лумат нисбәтән аз вә ја демәк олар ки, бир гәдәр јарымчыгдыр.

Сонунчу фәсил үзүмчүлүк вә шәрабчылыға һәср едилмишдир. Бурада үзүмчүлүјүн мәншәји вә онун јајылма тарихи хроноложи ардычыллыг әсасында шәрһ едилир. Материаллар көстәрир ки, Азәрбајчанда үзүмчүлүк лап гәдим заманлардан чох кениш инкишаф етмиш тәсәррүфат саһәләриндән олмушдур. Үзүмдән кишмиш, дошаб (бәкмәз), абгора, сиркә вә с. мәһсулларын һазырланмасы да әсәрдә өз әксини тапмышдыр. Шәрабын һазырланмасы, сахланмасы, истифадә едилмәси вә бу саһәдә ишләдилән әмәк аләтләри барәсиндә лазыми гәдәр мә'лумат верилир. Орта әсрләрдә ислам дини илә әлагәдар олараг шәрабчылығын инкишафынын зәифләмәсинин сәбәбләри дә көстәрилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, гәдим Азәрбајчанда әкинчилик дедикдә, әсасән Шимали Азәрбајчан әразиси нәзәрдә тутулур. Лакин әсәрдә гаршыја гојулан һәр бир мәсәләни лазымынча ишыгландырмаг үчүн јалныз Азәрбајчан дејил, Гафгаз вә һәтта Гәдим Шәрг өлкәләри әразисиндә мә'лум олан фактлара да мүрачиәт едилир.

Әсәрин јазылмасында әсас јери археоложи, тарихи вә етнографик дәлилләр тутур. Мәшһур инкилис тәдгигатчысы Грехем Кларк һаглы олараг гејд едир ки, мадди-мәдәнијјәт әсасында кечмишин бәрпасы илә мәшғул олан муасир археолог үчүн етнографија мүһүм мәнбәдир[6]. Лакин бә'зи мәсәләләрин шәрһиндә кәнд тәсәррүфаты саһәсиндәки тәдгигат әсәрләриндән вә һабелә бәдии әдәбијјатдан да лазыми фактлар көтүрүлмүшдүр.

Әлбәттә, мөвзу кениш вә һәм дә илк тәшәббүс олдуғундан әсәрдә әкинчилијин бүтүн хүсусијјәтләрини әһатә етмәк мүмкүн дејилдир. Һәтта ола билсин ки, әсәрдә бир сыра чатышмамазлыг вә гүсурлу чәһәтләрә дә раст кәлинсин. Буна көрә дә ихтисасчылардан өз рә'ј вә тәәссуратларыны билдирмәләрини хаһиш едирик.

Әсәрин јазылмасында бизә јахындан көмәк едән вә гијмәтли мәсләһәтләрини әсиркәмәјән јолдашларымызы хүсусилә гејд етмәк истәјирик. Һәтта онларын бир нечәси өзләринин елми һесабат вә нәшр едилмәмиш әсәрләриндән истифадә етмәк үчүн бизә лазыми имкан јаратмышлар. Буна көрә дә онлара өз сәмими тәшәккүр вә миннәтдарлығымызы билдирмәји борч билирик.

---

[6] Г. Кларк. Доисторическая Европа, М., 1953, сәһ. 13.

I ФӘСИЛ

ӘКИНЧИЛИК

Јерин шумланмасы

Әкинчилијин[7] инкишафы, әсас е'тибары илә, шумлама заманы ишләдилән әмәк аләтләриндән билаваситә асылыдыр. Узаг кечмишдә бу аләтләрин формаларыны вә истифадәсини бәрпа едәркән, аз да олса, археоложи материаллар вә етнографик мүшаһидәләрә әсасланмаг лазымдыр. Әввәлки дөврләрдән фәргли олараг, Азәрбајчан вә еләчә дә она гоншу олан өлкәләрин әразисиндә дәмир вә илк орта әсрләр дөврүндә чүт әкинчилик формасы кениш шәкилдә инкишаф едир. Бу, һәр шејдән әввәл, дәмирин мејдана чыхмасы вә онун тезликлә кениш әразијә јајылмасы илә әлагәдар олмушдур. Мәһз дәмирдән гајрылмыш аләтләрин васитәсилә кениш әразидә әкин саһәләрини шумламаг мүмкүн олмушдур[8]. Мә'лумдур ки, дәмирин мејдана чыхмасы вә ондан тәсәррүфатда кениш истифадә едилмәси марксизм-ленинизм классикләри тәрәфиндән бәшәр тарихиндә ән мүһүм ихтиралардан бири кими гијмәтләндирилмишдир. Ф. Енкелс өзүнүн «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» адлы әсәриндә дәмирә вердији јүксәк гијмәт ејни заманда јерин шумланмасы просесинә дә аид едилә биләр. Ф. Енкелс јазыр: «Дәмир бөјүк саһәләрдә тарлачылыг үчүн, кениш мешә саһәләрини тәмизләјиб әкин јеринә чевирмәк үчүн имкан јаратды; дәмир сәнәткара елә мөһкәм вә кәскин аләтләр верди ки, бунларын гаршысына һеч бир даш, о заман мә'лум олан металлардан һеч бири чыха билмәди»[9].

---

[7] Бу фәсилдә әкинчилик дедикдә тахылчылығы нәзәрдә тутуруг.

[8] Т. Ә. Бүнјадов. Азәрбајчан археолокијасы очеркләри. Бакы, 1960, сәһ. 137.

[9] Қ. Маркс, Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бакы, 1953, сәһ. 312.

Шүбһәсиз, бол мәһсул көтүрмәк үчүн биринчи нөвбәдә јерин јахшы шумлаңмасы тәләб олунур. Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг Катон јазыр: «Әкин саһәсини јахшылашдырмаг нә демәкдир? Саһәни јахшы шумламаг. Бәс икинчиси? Шумламаг, Үчүнчүсү? Пејинләмәк»[10].

Јерин шумланмасына башламаздан әввәл әкин саһәсиндә олан даш, ири кол-кос вә гејри-шејләр әввәлчәдән тәмизләнир. Саһә мешәликдирсә, о гырылыр вә јахуд да јандырылырды. Белә саһәләр тәдричән кенишләндирилир вә әкилирди. Дәмир дөврүндә мешәләрин јандырылыб әкин саһәләринә чеврилмәсинә даир әлимиздә һеч бир әһәмијјәтли дәлил јохдур. Лакин чох еһтимал ки, Азәрбајчанда вә хүсусилә Кичик вә Бөјүк Гафгаз дағлары әтәкләриндә мешәләрин јандырылыб әкин саһәләринә чеврилмәси һәлә гәдим дөврләрдән кениш шәкил алмышды. Б. Б. Пиотровски һаглы олараг тунч дөвру тәсәррүфатындан бәһс едәркән көстәрир ки, бир сыра Загафгазија рајонларында әкинчилијин инкишафы илә әлагәдар олараг мешәләри интенсив сурәтдә гырырдылар[11]. Тәдгигатчы мешәләрин гырылыб әкин саһәләринә чеврилмәси барәсиндә орта әср ермәни тарихи мәнбәләриндә дә мә'лумат олдуғуну гејд едир[12]. Чох еһтимал ки, бу һал Азәрбајчан, Күрчүстан вә башга гоншу өлкәләрин әразисиндә дә һәмин дөврдә мөвчуд олмушдур.

Мешәләрин јандырылыб әкин саһәсинә чеврилмәси әкинчилијин илк дөврләриндән башлајараг тәдричән кениш јајылмышды. Лакин Кичик вә Бөјүк Гафгаз дағлары әтәкләриндә апарылан етнографик ахтарышлар көстәрир ки, бу һала сон заманларда да тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Мешәләрин јандырылмасы тәкчә әкин саһәсинин кенишләндирилмәси дејил, һәм дә торпағын мүнбит олмасына шәраит јарадырды.

Шумлама аләтләринин тәсвиринә кечмәздән әввәл торпағын мүнбитлији һаггында, аз да олса, мә'лумат вермәк лазым кәлир. Доғрудур, бу барәдә тарихи сәнәдләрдә елә бир әтрафлы материала раст кәлмирик. Лакин Азәрбајчан әразисинин чоғрафи шәраитинә нәзәр салдыгда бурада чох мүнбит торпаг саһәләри олдуғуну көрүрүк. Ејни һалы бизим өјрәндијимиз дөврә дә тәтбиг етмәк олар. Мә'лумдур ки, торпағын мүнбитлији әкинчилик, бағчылыг вә бостанчылы-

---

[10] Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. О сельском хозяйстве. 1957, сәһ. 117.

[11] Б. Б. Пиотровский. Археология Закавказья, Л., 1949, сәһ. 72.

[12] Јенә орада.

ғын инкишафы илә јанашы, мүхтәлиф нөв јабаны биткиләрин дә јетишмәси вә артмасында мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Јунан чоғрафијашүнасы Страбон гејд едир ки, Күр вә башга чајлар дашдығы заман әмәлә кәлән лил тәбәгәси торпағы мүнбитләшдирир[13]. Һәгигәтән дә су басыб сонра чәкилән саһәдә галан лил јери чох мүнбит олур вә бол мәһсул верир. С. М. Газыјев јазыр ки, «...Күр, Алазан, Түрјан вә с. чајлар дашдыгдан сонра лил басмыш јерләрдә әһали бостан, дары вә чәлтик экир. Һеч бир суварма вә бечәрмә лазым кәлмәдән әһали бурадан бол мәһсул көтүрүр»[14].

Етнографик мүшаһидәләрдән көрүндүјү кими, Азәрбајчанын Араз, Күр, Арпа вә башга чајлары бојунда јашајан әһалинин игтисади һәјатында мүнбит лил торпаглардан истифадә мәсәләси даһа бөјүк әһәмијјәтә малик олмушдур. Страбон Албан торпағынын сон дәрәчә мүнбит вә мәһсулдар олмасы һаггында јазырды: «Чох вахт бир дәфә экилмиш торпаг ики вә һәтта үч дәфә мәһсул верир, биринчи дәфә, һәтта динчә гојулмадан вә садә хышла бечәрилән торпаг бирә әлли мәһсул верир»[15].

Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг бир етнографик мүшаһидәјә мүрачиәт етмәк лазым кәлир. Адәтән, бир ил экилән саһә мәһсулу көтүрүлдүкдән сонра о бири ил динчә гојулур. Лакин һәмин саһәдә кечән илин мәһсулунун мүәјјән һиссәси тахылын гурумасы вә кеч бичилмәси үзүндән торпаға төкүлүр. Буна көрә бә'зән динчә гојулан торпағын мүнбитлији вә иглим шәраити илә әлагәдар олараг јахшы мәһсул верир. Тәсадүфән елә һаллар да олур ки, динчә гојулан торпағын мәһсулу экилиб сәпилән саһәләрдән артыг олур. Дағәтәји рајонларда бу чүр мәһсул көтүрмәк һалларына даһа чох тәсадүф едилир вә ел арасында буна хора (хејри) дејилир. Бу факта әсасланараг еһтимал етмәк олар ки, Страбонун албанларын зәмиләрә о гәдәр дә гуллуг етмәмәләри вә ејни саһәдән бир нечә дәфә мәһсул көтүрмәләри фикри һәм торпағын мүнбитлији вә һәм дә хора мәһсул көтүрмәклә әлагәдар олмушдур. Бу чүр мәһсул көтүрмәк чох күман ки, лап гәдим заманлардан мөвчуд олмушдур. Чүнки, гәдим дөврләрдә јерин экилмәси вә бечәрилмәси просесиндә сонраја нисбәтән чох керилик олмушду. Бизә белә кәлир ки, Низами Кәнчәвинин:

---

[13] Страбон. География (перевод В. В. Латышева). Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. ВДИ, № 4, 1947, сәһ. 220.

[14] С. М. Газыјев. Гәбәлә маһалынын гәдим тарихиндән, Гафгаз Албанијасы тарихи мәсәләләри. Бакы, 1962, сәһ. 92.

[15] Страбон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 220.

«Ҕу өлкә ҹәннәт тәк көзәл бир јерди
Торпағы әкинсиз мәһсул верирди»[16].

бејти һәм хора, һәм дә торпағын мүнбит олмасына ишарәдир. Страбонун «бирә-әлли мәһсул алмаг» фикрини С. М. Газыјев чох ајдын вә дүзкүн һәлл едәрәк көстәрир ки, кәндлиләр бир чанаг тахыл әкәрәк бир тачар (60 чанаг) мәһсул көтүрүрләр[17].

Хора илә әлагәдар олараг бир мүһүм мәсәләни дә хүсусилә гејд етмәк лазым кәлир. Хора сөзүнүн гәдим јунанчадан тәрҹүмәси өлкә, торпаг, јер, вилајәт, әкин саһәси вә зәми мә'насыны дашыјыр[18]. З. И. Јамполски хораны гәдим Албанијада бөјүк храм торпаглары олан вилајәт кими изаһ едир[19]. Гејд етмәк лазымдыр ки, халгымызын дилиндә һәлә дә кениш ишләдилән хора јухарыда көстәриләнләрлә мәзмун е'тибарилә хејли јахынлыг тәшкил едир. Она көрә дә хораны тәкчә бир дәфә сәпиләрәк ики вә даһа чох мәһсул верән саһә дејил, ејни заманда мәһсулдар торпаг вә кениш тахыл зәмиси кими дә изаһ етмәк олар.

Саһә һазырландыгдан сонра јерин шумланмасы просеси башланыр. Дәмир вә илк орта әсрләр дөврүндә шумланмада ишләдилән аләтләрдән чүт, котан, бел вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Ән гәдим әкинчилик аләтләриндән олан чүт чохдан мә'лумдур. Мүәјјән һиссәләри металдан дүзәлдилән чүт һәлә ерамыздан әввәл III миниилликдән гәдим Шәргдә ишләдилмишдир[20].

Б. Б. Пиотровски Ван чарлығы дөврүндә (ерамыздан әввәлки I миниллијин әввәлләриндә) ади хышын олдуғуну гејд едир[21].

Тәхминән дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид хыш Гафгазын археоложи абидәләриндән һәләлик мә'лум дејилдир. Лакин бә'зи әлагәдар материаллар, хүсусилә вәлләрин Загафгазијанын рајонларындан тунч дөврүнүн сонларына аид бә'зи абидәләрдән тапылмасына истинад едәрәк, хышын даазы һәмин дөврдән ишләдилмәсини сөјләмәк олар.

Енеолитин сонларында әкинчилијин әсас тәсәррүфат саһәси олмасы вә гарамалдан гошгу гүввәси кими нәглијјат

---

[16] Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә, II һиссә (Игбалнамә) Бакы, 1941, сәһ. 114.

[17] С. М. Газыјев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 92.

[18] З. И. Јамполски—Древняя Албания III-I вә до н. э. Баку, 1962, сәһ. 14.

[19] Јенә орада.

[20] Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 141.

[21] Б. Б. Пиотровский. Археология Закавказья, Л., 1949, сәһ. 71.

васитәләриндә истифадә едилмәсини дә нәзәрә алараг каваһынсыз ағач чүтләрин тунч дөврүнүн әввәлләриндә кениш ишләдилмәсини сөјләмәјимиз, бизә белә кәлир ки, наразылыға сәбәб олмаз. Бу чәһәтдән тәхминән мис дөврүнә аид Дамған абидәсиндән тапылан бир әшја үзәриндә әкинчинин өкүзү чүтә бағламасы тәсвири бөјүк елми әһәмијјәт кәсб едир[22].

Торпаггаладан тапылан дәмир каваһыны Б. Б. Пиотровски әсас көтүрәрәк урартуларын ағыр хышдан истифадә етдикләрини сөјләјир[23].

Иран әразисиндә тапылан вә ерамыздан әввәлки V (?) әсрә аид едилән бир силиндрик мөһүрүн үзәриндә чүтчү тәсвир едилмишдир[24]. Бу гијмәтли тапынты һәлә о дөврдә хышын әкинчиликдә истифадә едилмәсинә көзәл бир мисал ола биләр. Шәкилдә көстәрилир ки, чүтчү сағ әлиндә узун чубуг, сол әли илә чүтүн дәстәсини тутмушдур. Чүтүн учу бојундуруға бәркидилмиш вә она бир бојун гошгу һејваны (зебу) гошулмушдур[25] (1-чи шәкил).

Бу материаллара әсасланараг мидијалыларын да әкин заманы хышдан кениш истифадә етдикләрини сөјләмәк олар. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, зебулар инди дә Ләнкәран зонасында вардыр вә гүввәтли гошгу һејваны һесаб олунур.

Тәхминән бизим еранын әввәлләринә аид олан тарихи сәнәдләрдә, хүсусилә Страбонун «Чоғрафија» әсәриндә гејд едилир ки, албанлар өз јерләрини дәмирлә дејил, кобуд ағач хышла шумлајырдылар[26].

Страбонун фикрилә бир тәрәфдән мүәјјән дәрәчәдә разылашмаг лазым кәлир вә буну бә'зи етнографик мүшаһидәләр дә тәсдиг едир. Дикәр тәрәфдән исә онун фикринә бир гәдәр тәнгиди јанашмаг вә ағач хышла бәрабәр һәмин дөврдә каваһанлы хышлардан да истифадә едилмәсини сөјләмәк олар. Тәсадүфи дејилдир ки, Күрчүстанда һәлә ерамыздан әввәл IV—II әсрләрә аид Уплистихе вә Сухуми јахынлығында дәмир каваһын тапылмышдыр[27]. Бу гијмәтли тапынты тәкчә Күрчүстан әразисиндә дејил, һәм дә көстәрилән дөврдә Загафгазија әразисиндә јерин шумланмасында ишләнмәсинә ишарәдир. Бир сыра материаллар әсасында мүәјјән един-

---

22 Бәһрами Тағи. Иранын кәнд тәсәррүфаты тарихи (фарс дилиндә) Теһран Университетинин нәшри, № 129, 1951, сәһ. 7.

23 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, сәһ. 140, 8-чи шәкил.

24 Әсәрдәки шәкилләри рәссам Б. Мурадова чәкмишдир.

25 И. М. Дьяконов. История Мидии. М.-Л., 1956, сәһ. 332.

26 Страбон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 220.

27 Народы Кавказа, т. II, 1962, сәһ. 238.

мишдир ки, һәлә XIX әсрин өзүндә белә торпағын јумшаглығы илә әлагәдар олараг каваһынлы вә каваһынсыз хышлар шумлама просесиндә ишләдилмишдир. Одур ки, Страбонун вердији мә'луматы бүтүн Азәрбајчана дејил, онун бир сыра рајонларына шамил етмәк даһа дүзкүн оларды.

Азәрбајчанда тәхминән ерамызын III әсриндән феодализмин јаранмасы илә әлагәдар олараг әкинчилик даһа да инкишаф етмишдир. Бу дөврдә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы илә бәрабәр, аләтләр һәм чохалыр, һәм дә тәкмилләшмәјә башлајыр. Бу дөвр абидәләриндән дәмир каваһынлара да мүәјјән гәдәр тәсадүф едилмишдир.

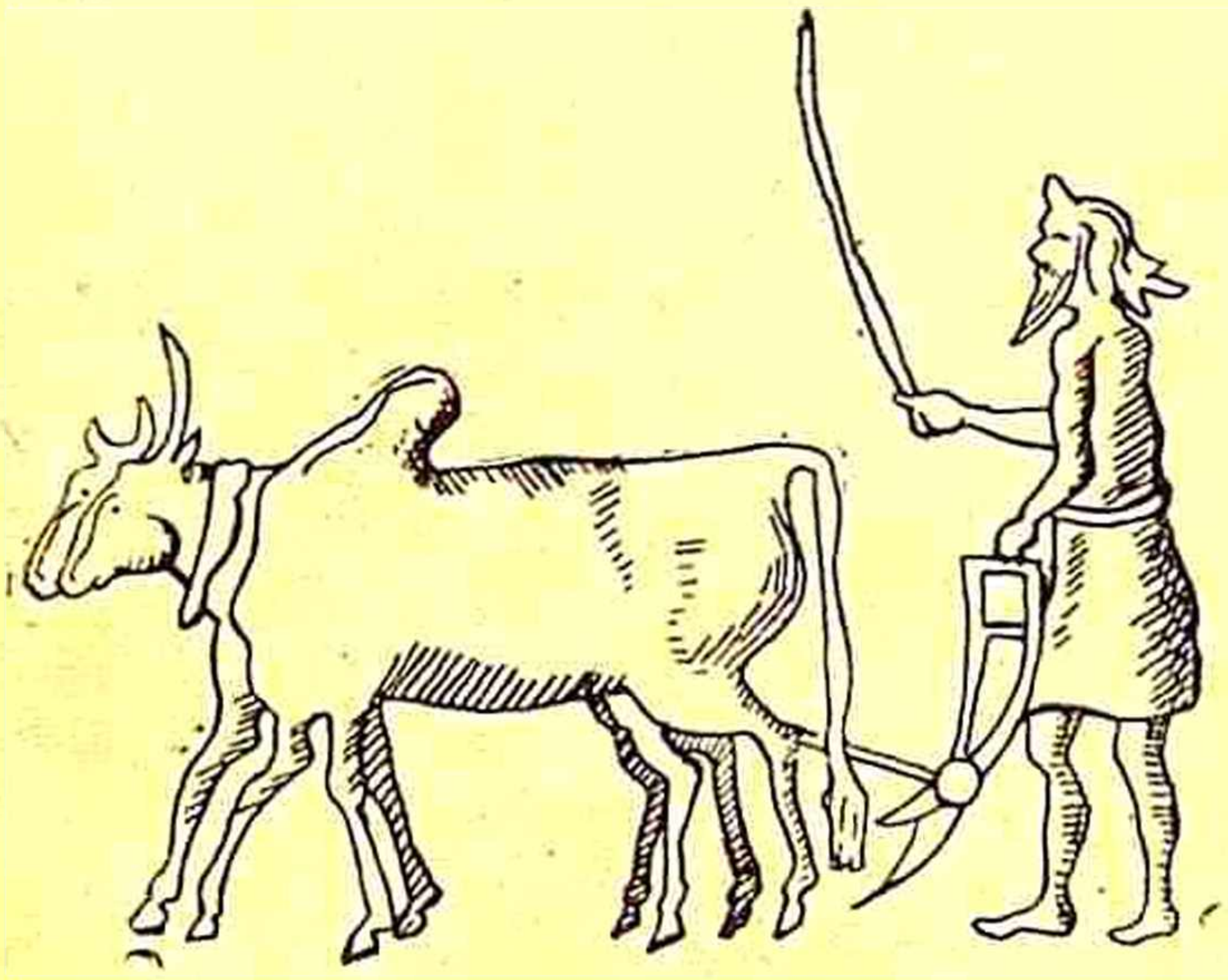

1-чи шәкил.

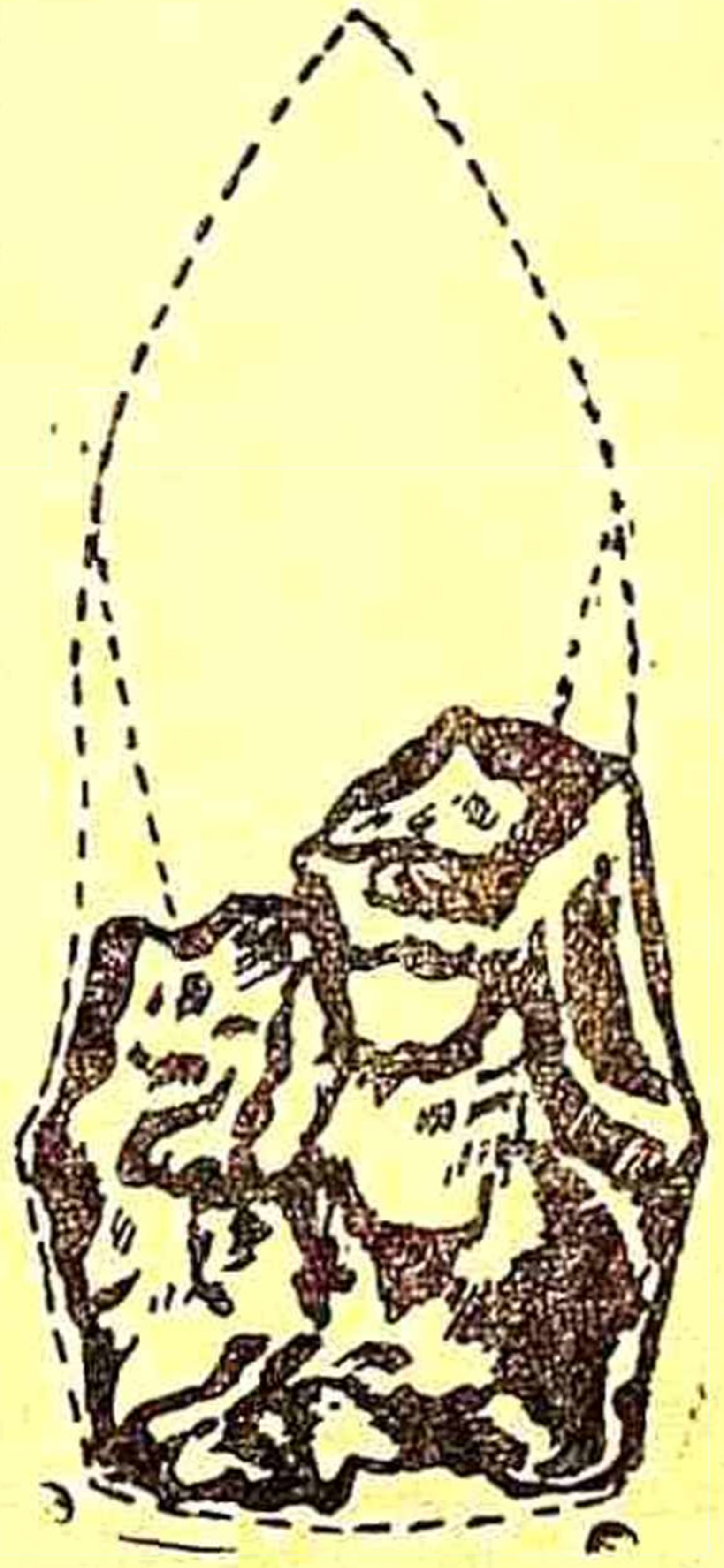

2-чи шәкил

Минкәчевирдә Күрүн сол саһилиндә 2 №-ли јашајыш јеринин ерамызын V—VI әсрләринә аид икинчи мәдәни тәбәгәсиндән бир әдәд дәмир каваһын тапылмышдыр[28]. Бу дәмир каваһын јер алтында узун мүддәт галдығындан пис мүһафизә олунмушдур. Каваһынын әсасы учуна нисбәтән хејли галын олдуғундан јахшы мүһафизә олунмуш вә онун там гурулушуну бәрпа етмәјә имкан јаратмышдыр. Башга гәдим дәмир каваһынлар кими, бу да үчбучаглы гурулуша маликдир. Онун арха тәрәфи енли вә кәнарлары ичәријә доғру гатланмышдыр[29]. Һәләлик Азәрбајчанда илк дәфә Минкәчевир әразисиндән тапылан бу дәмир каваһынын охшарларына гоншу өлкәләрин әразисиндә дә тәсадүф едилмишдир. (2-чи шәкил).

---

[28] Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1961, сәһ. 68.

[29] Јенә орада.

Тәхминән ејни дөврә аид белә бир дәмир каваһын Ермәнистанда Вагаршапат әразисиндән әлдә едилмишдир[30].

Бу дәлилләрдән ајдын олур ки, ерамыздан бир нечә әср сонра Загафгазијада хышларын јери шумлајан һиссәсинин учуна дәмир каваһын кечирилмәси һаллары әввәлки дөврләрә нисбәтән даһа кениш шәкил алмышды. Дәмир каваһынын мејдана чыхмасы јерин кејфијјәтли шумланмасы илә бәрабәр, һәм дә ағач хышын учунун тез хараб олмамасы вә онун кәсмә габилијјәтинин артмасы үчүн имкан јаратмышдыр. Һәмчинин каваһынлы дәмир хыш ағач хыша нисбәтән торпағы јахшы јардығындан һејванлар ону даһа асанлыгла дарта билирди.

Јухарыда көстәрилән фактлара әсасланараг гәдим хышларын гурулушуну мүгајисәли етнографик материаллар васитәсилә там да олмаса мүәјјән дәрәчәдә бәрпа етмәк олар. Мүхтәлиф релјеф вә иглим шәраити илә әлагәдар олараг хышларын гурулуш вә һәчмләриндә бә'зи фәргләр олмушдур. Үмумијјәтлә исә онларын гурулушунда бир охшарлыг нәзәрә чарпыр. Хышын әсас һиссәси ағачдандыр. Адәтән хышын ағач һиссәси ағыр вә чох мөһкәм олан ағачлардан—палыд, гарағач, дағдаған, саггыз ағачы вә с. һазырланыр. Чох заман палыд ағачындан гајрылан хышлар чох давамлы вә нисбәтән ағыр олур ки, бу да јерин шумланмасына нисбәтән көмәк едир. Садә хыш һачалы мөһкәм ағач нөвүндән дүзәлдилир. Лакин һачасы олмајан ағачдан да хыш дүзәлтмәк мүмкүндүр. Хыш ашағыдакы һиссәләрдән ибарәтдир. Хышын ағач һиссәси әксәрән һачалы олуб, бир учу јери шумлајыр, дикәр учу исә бојундуруға бәркидилир. Бојундуруға бәркидилән хышын голу јонулараг һамарландырылыр. Јери шумлајан ити учлу һиссәнин үзәри јастылашдырылараг каваһынын гурулушу вә һәчминә ујғунлашдырылыр. Хышын әсасынын алты һамар олур. Дикәр һиссәси исә дәмирдән һазырланан үчбучаг формалы каваһындыр. Онун арха күп һиссәси ағыр вә даһа галын олур ки, күч дүшәндә әјилиб хараб олмасын. Каваһынын ити учундан арха һиссәси ичәријә доғру әјилир вә хышын учуна кејдирилир. Хышын әсас һиссәләриндән бири дә ону идарә етмәк үчүн дүзәлдилән дәстәсидир. Тәхминән 50—60 *см* узунлуғунда олан дәстә хышын әсасына бәркидилир. Садә хышлара бир чүт һејван гошулур[31]. Гошгу гүввәси илә һәрәкәтә кәлән хышы бир нәфәр

---

[30] История армянского народа. Ереван, 1951, I һиссә, сәһ. 67.

[31] Мә'лумдур ки, хыша чүт дә дејилир. Бу шумлама аләтинә бир бојун өкүз гошулдуғундан она чүт ады верилмишдир. Акад. Ә. Әлизадә «Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв» (Бакы, 1956, сәһ. 31) адлы әсәриндә чүтүн фарс термини олан «чүфт»-үн дәјишдирилмиш формасы олдуғуну гејд едир. Хыш исә аләтин өзүдүр. Буна бахмајараг, чүт вә хыш ејни мә'наны дашыјыр.

идарә едир, сол әли илә дәстәни тутан чүтчү сағ әли илә өкүзләри сүрүр. Хыш јери о гәдәр дә дәрин вә ири лајларла чевирмир, јалныз торпағы чыза билир. Тәчрүбә көстәрир ки, хышла бир күндә тәхминән 0,25 һектар јер шумламаг мүмкүндүр.

Јухарыда тәсвир едилән просес Загафгазија әразисиндә тәхминән хышын јаранмасы тарихиндән башлајараг сон заманлара гәдәр елә бир көклү дәјишиклијә уғрамадан әкинчиликдә өз хүсусијјәтини сахлаја билмишдир.

Гәдим әкинчилик аләтләриндән һесаб едилән хыш әсрләр бөју Азәрбајчан әразисинин дағлыг вә дүзәнлик јерләриндә кениш истифадә едилмишдир. Лакин јери даһа дәрин вә мүкәммәл шумлајан ағыр вә ја гара котанын мејдана чыхмасы илә әлагәдар олараг хыш дүзән рајонларда нисбәтән азалса да, дағлыг зонада исә сон вахтлара кими кениш јајылмышдыр. Чүнки дағлыг јерләрдә иглим шәраити вә торпағын јумшаглығы илә әлагәдар олараг дәрин шумламаја о гәдәр дә еһтијач олмур. Дикәр тәрәфдән дә дағлыг јерләрдә релјефин маиллији гара котанын ишләнмәсини гејри-мүмкүн едир. Гара котан дағәтәји вә аран рајонларда даһа чох ишләдилмишдир. Бу аләтин мејдана чыхмасы әкинчилијин јалныз инкишафыны дејил, ејни заманда онун тәсәррүфат саһәләри ичәрисиндә әсас јерләрдән бирини тутдуғуну көстәрән мүһүм амилләрдәндир. Әкинчиләр белә тәкмилләшмиш аләтин васитәсилә даһа кениш саһәни јүксәк кејфијјәтлә шумламаг имканына малик олмушлар. Котанла бир күндә һектара јахын јүксәк кејфијјәтли јер шумламаг мүмкүндүр.

Ағыр вә ја гара котанын Загафгазијада нә вахтдан мејдана чыхмасы мәсәләси һәләлик чох аз өјрәнилмиш вә тамамилә һәлл едилмәмишдир. Лакин 8 чүт өкүз гошулан ағыр котандан хәлифә дөврүндә әкинчиликдә истифадә едилмәси көстәрилир[32].

Орта әср Азәрбајчан шәһәрләриндән олан Бејләганын харабасында апарылан археоложи газынтылардан әлдә едилмиш бир әдәд дәмир каваһын бу нөгтеји-нәзәрдән бөјүк мараг доғурур. Тәхминән ерамызын XII әсринин сону вә XIII әсринин әввәлләринә аид мәдәни тәбәгәдән тапылан бу дәмир каваһын нисбәтән иридир. Бу аләтин узунлуғу 41 *см*, ағача кечирилән һиссә 15 *см*, ағзынын кәсән һиссәси 24 *см*-ә

[32] Б. Н. Заходер. История восточного средневековья, курс лекций. Изд. МГУ, М., 1944, сәһ. 71.

гәдәрдир[33]. Каваһынын кәсәр һиссәси олдугҹа енли вә бир гәдәр дә јана доғру чыхынтылыдыр. Онун ағаҹа кечән әсасы башгаларында олдуғу кими, ичәриjә доғру әјилмишдир. Каваһынын һәҹм вә ағыз һиссәсинин чох енли олмасыны нәзәрә алараг белә бир еһтимал да ирәли сүрмәк олар ки, ону хышда дејил, гара котанда истифадә етмишләр. Әкәр бу еһтимал һәгигәтә ујғун оларса, онда Мил дүзүндә азы XII әсрдә ағыр котанларын кениш истифадә едилмәсини сөјләмәк имканына малик оларыг (3-ҹү шәкил).

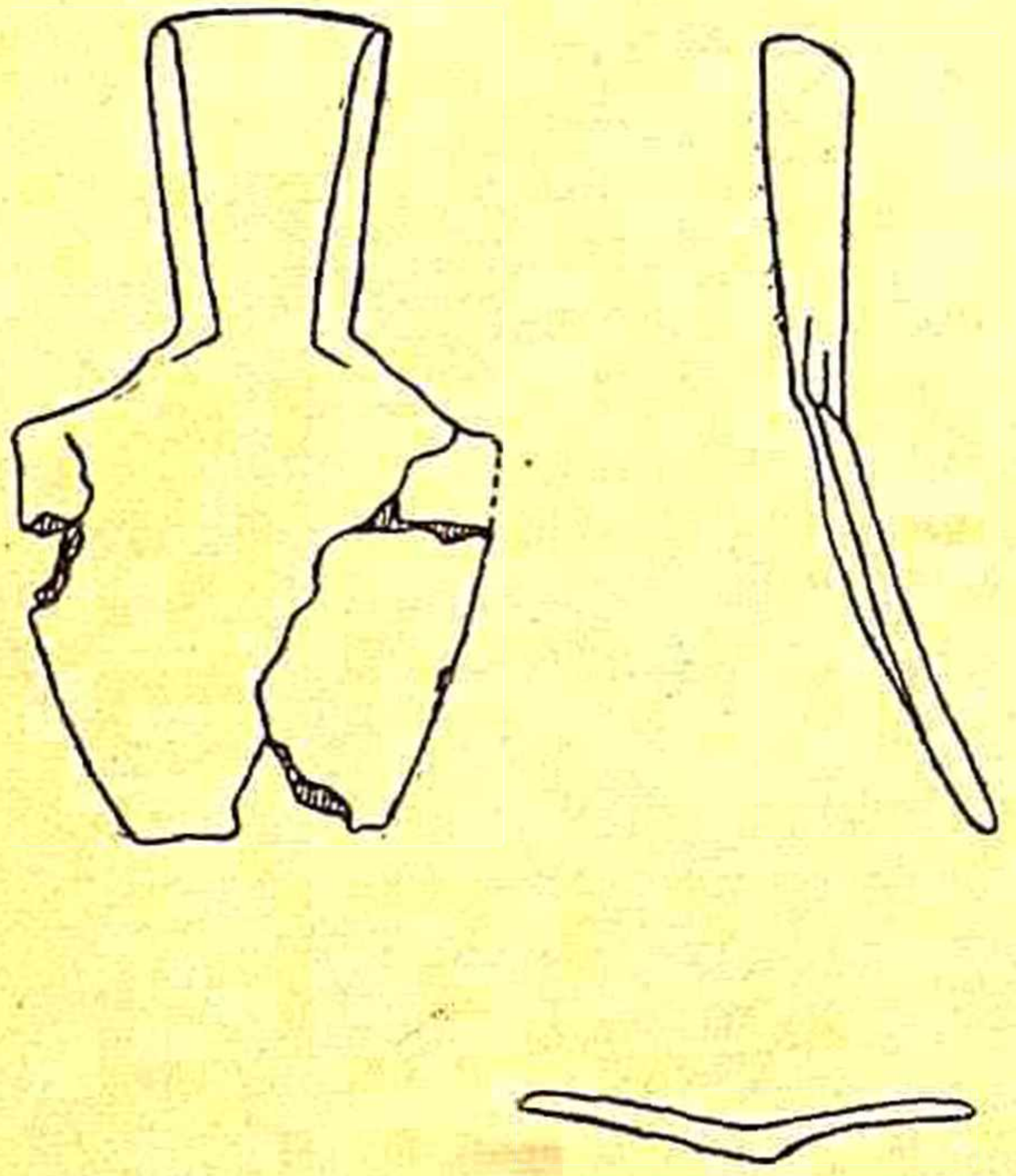

3-ҹү шәкил

Шәрги Күрҹүстанда әкинчилик аләтләринин тарихини тәдгиг едән Г. В. Ҹалабадзе ағыр котанларын мејдана кәлмәси тарихини XI—XII әсрләрә аид едир[34].

Бу јахынларда Шимали Гафгазда X—XI әсрләрә аид Адијух шәһәр јериндә апарылан археоложи газынтылар заманы котанын 45 *см* узунлуғунда олан дәмир гылынҹы тапылмышдыр. Тәдгигатчы Т. М. Минајева бу аләтин котанын габаг һиссәсинә бағланараг јери кәсиб каваһын үчүн хүсуси «пај» вермәси вәзифәсини көрдүјүнү гејд едир[35]. О, көстәрир ки, чох күман бу јердә јашајан әһалинин котанларынын тәкәр вә торпағы чевирән тахта һиссәси дә олмушдур[36]. Тәсвирдән тамамилә ајдын олур ки, бурада сөһбәт ағыр котандан кедир. Бүтүн бу көстәрилән фактлары нәзәрә алараг Загафгазијада, о ҹүмләдән Азәрбајҹанда азы IX—X әсрләрдән гара котанлардан истифадә едилмәсини еһтимал етмәк олар.

---

[33] А. Л. Якобсон. Раскопки на городище Оренкала в 1953—1955 гг. Труды Азербайджанской (Оренкалинской) археологической экспедиции, т. I, М.-Л., 1959, сәһ. 104.

[34] Г. В. Джалабадзе. К истории земеледельческих орудий Восточной Грузии. Автореф., Тбилиси, 1955, сәһ. 9.

[35] Т. М. Минаева. К истории земледелия на территории Ставрополя. Материалы по изучению Ставропольского края, Ставрополь, вып. 10, 1960, сәһ. 269—270.

[36] Јенә орада, сәһ. 270.

Ермәнистандан топланмыш ентографик материаллардан ајдын олур ки, 8—12 бојуна гәдәр гошгу һејваны илә һәрәкәтә кәтирилән ағыр котанлар дүзәнлик вә дағәтәји рајонларда ишләдилмишдир[37]. Бүтүн Загафгазија ағыр котанларынын һамысында үмуми бир охшарлыг вардыр.

Азәрбајчанын бир сыра дағәтәји рајонларына едилмиш сәфәрләр заманы топланан етнографик материаллара әсасән гара котанын гурулушуну ашағыдакы кими тәсвир етмәк олар.

Бу котанын дәмирдән олан һиссәси каваһын вә гылынчдан ибарәтдир. Гылынч каваһындан габаг һиссәдә олуб, котаны бојундуругла бирләшдирән ағач гола бәркидилир. Гылынчын вәзифәси јери мүәјјән өлчүдә кәсмәкдән ибарәтдир. Кәсилиб ајрылан һиссәни каваһын галдырыр вә котанын тахтасы онлары бир-биринин үстүнә лај-лај чевирир. Котан каваһынын формасы да хышынки кими олуб, ондан јалныз һәчми илә фәргләнир. Бу каваһын да итиучлудур, арха һиссәси нисбәтән ағыр вә мөһкәмдир. Каваһынын јанларына тахтадан гулаглар кечирилир, бу гулаглар кәсилмиш торпағы ејни вахтда кәнара чевирмәји тә'мин едир. Котанын ағач әсасына арха тәрәфдән мәч јерләшдирилир. Котаны идарә едән шәхсә мәчкәлчи, бә'зи јерләрдә исә дәстәчи, јахуд рәнчбәр дејилир. Котанын габаг һиссәсиндә тәхминән голун гуртарачағында ики ағач тәкәр дүзәлдилир. Бу тәкәрләрин шум тәрәфдәки ири, хам торпаг тәрәфдәки исә нисбәтән кичик диаметрли олур. Гара котана 8—10 бојун һејван гошулур[38]. Белә ири һәчмли ағыр котаны, адәтән, 4 нәфәр идарә едир. Мәчкәлчи котанын дәстәсини тутана дејилир. Амалчынын вәзифәси исә биринчи бојунла мәчкәлчи арасында дуруб, котанын дүзкүн кетмәсини тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Јердә галан һәр ики вә ја үч бојун гошгу һејванын сүрүлмәсинә бир нәфәр сүрүчү (једәкчи) тә'јин олунур. Гара котан чохлу вә јүксәк кејфијјәтли јер шумласа да олдугча чәтин вә зәһмәт тәләб едән кәнд тәсәррүфаты аләтидир[39].

Етнографик мүшаһидәләрә әсасланараг халгын әсрләр бoју газандығы гијмәтли бир тәчрүбәсини дә гејд етмәк лазымдыр. Адәтән, әкинчиләр бир гајда олараг иглим шәраи-

---

[37] С. Д. Лисицян. Очерки этнографии дореволюционной Армении. Кавказский этнографический сборник, I, М., 1955, сәһ. 183.

[38] Буна халг арасында чох вахт чаргов дејилир. Чаргов фарс сөзү олан чаһарговун гысалдылмыш формасыдыр, мә'насы исә ики бојун өкүз демәкдир.

[39] Гара котан һаггында тәсвир мүәллифин 1958—1960-чы илләр Кичик вә Бөјүк дағлары вә дағ әтәкләриндәки Азәрбајчан рајонларына едилмиш елми сәфәрин һесабаты вә әдәбијјат материаллары әсасында верилир.

тини нәзәрә алараг дағлыг јерләрдә торпағы дајаз, аран рајонларда исә әксинә, хејли дәрин шумлајырлар. Дағлыг јерләрдә күнәшин нисбәтән аз, нәмишлијин исә чох олдуғуну нәзәрә алараг торпаг дајаз шумланыр. Аран јерләрдә исә јағышларын аз вә истиләрин чох олмасы тахылын тез гурујуб хараблашмасына сәбәб олур. Она көрә дә јерин дәрин шумланмасы тахылын көкүнә күнәшин аз тә'сир етмәси илә әлагәдардыр.

Азәрбајчанда тәхминән ерамыздан әввәлки I миниллликдән башлајараг ерамызын XII әсри арасында олан бөјүк бир дөврдә јерин шумланмасында кениш истифадә едилән әмәк аләтләринин тәдгигинә јекун вураркән бир мәсәләни гејд етмәк лазымдыр. Шүбһәсиз, көстәрилән дөврдә әмәк аләтләри артмыш вә тәкмилләшмиш олса да үмуми бир примитивлик вә тәбиәтдән асылылыг сонракы дөврләрә нисбәтән хејли артыг иди. Она көрә дә һәтта XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә belә, ишләдилән бә'зи гаршылыглы јардым формаларынын бизи марагландыран дөврдә даһа кениш јајылдығыны еһтимал етмәк олар. Азәрбајчан кәндлиләри арасында инкишаф етмиш вә билаваситә јерин шумланмасы илә әлагәдар олан ики гаршылыглы јардым һаггында бәһс етмәк лазымдыр. Модкәм кәндлиләрин јерин шумланмасы заманы бирләшәрәк өз араларында бир-бирләринә көмәк етмәләринә дејилир. Тәдгигатчы Г. Гарагашлы бу барәдә белә јазыр: «Бир нечә гоншу һәр кәс өз улағы илә котанын әтрафына топланыб мүвәггәти ширкәт тәшкил едирдиләр вә торпагларыны нөвбә илә шумлајыб әкирдиләр»[40].

Чирә дә кәндлиләрин тәсәррүфатын бир сыра саһәләриндә бир-бирләринә етдикләри гаршылыглы јардымдан ибарәтдир[41]. Бурада әксәрән јерин шумланмасы, тахылын бичилиб дөјүлмәси вә с. саһәләрдә олан көмәк инсан, һејван гүввәси вә һәм дә аләтләр васитәсилә олур[42].

Гошгу һејванлары васитәсилә јерин шумланмасы просесиндә иштирак едән аләтләрдән башга, тоха, бел вә с. илә дә јерин әкилмәси вә бечәрилмәсини гејд етмәк лазымдыр. Лакин бу аләтләр ән чох һәјәтјаны саһә, бағ вә бостанчылыгда даһа кениш истифадә едилмишдир. Буна көрә дә бу барәдә мә'луматын һәмин саһәләрдән бәһс едилдикдә верилмәси даһа мәгсәдәујғундур.

---

40 К. Т. Каракашлы. О пережитках древнего института взаимопомощи в Азербайджане. Изв. АН Азерб. ССР, 1958, № 2, сәһ. 51.

41 Јенә орада.

42 Јенә орада.

Әкинчиликдә әсас просесләрдән бири дә тохумун сәпилмәсидир. Сәпинин гәдимдә һансы гајда илә апарылмасына даир әлимиздә һеч бир фактики материал јохдур. Лакин олдугча садә сәпин гајдасы јалныз ерамыздан әввәлки I минилликлә ерамызын I миниллији арасындакы бир дөврдә дејил, ондан чох-чох әввәл мөвчуд олмуш вә сәпин машыны мејдана чыхана гәдәр өз формасыны дәјишмәјәрәк олдуғу кими сахланмышдыр.

Буна көрә дә садә сәпин гајдасыны етнографик мүшаһидәләрә истинад едәрәк тәсәввүрә кәтирмәк вә бәрпа етмәк о гәдәр дә чәтин дејилдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, садәчә әл илә апарылан сәпин гајдасы чох гәдимләрдән башлајараг һеч бир халг үчүн характерик олмамыш вә демәк олар ки, бүтүн әкинчиликлә мәшғул олан халглар үчүн ејнилик тәшкил етмишдир. Шумланмыш вә сәпилмәк үчүн ајрылан саһәдә сәпини башламаг о гәдәр дә мүрәккәб бир шеј дејилдир.

Әксәр һалларда кишиләрдән олан сәпинчи белинә өнлүк тутараг ичәрисини тахыл илә долдурур. Өнлүјүн бир учу сәпинчинин белинә бағлы, дикәр учу исә сол әлиндә олур, сағ әли илә исә овуч-овуч тахылы көтүрәрәк саһәнин мүәјјән һиссәсиндән сәпмәјә башлајыр. Сәпинчи тохуму бармагларынын арасындан бурахыр. Бу, саһәјә тохумун ејни дәрәчәдә сәпилмәсини тә'мин едир. Сәпинчи сол вә сағ истигамәтини сағ әли васитәсилә өзүндән 1,5—2 *м* аралы сәпир. Бә'зән өнлүјү кичик хурчун, сәбәт, метал вә кил габ да әвәз едә биләр. Уста сәпинчи бир күндә 2 һектар саһәни чох асанлыгла сәпә биләр.

Јери кәлмишкән проф. Г. С. Читајанын мараглы вә гијмәтли етнографик мүшаһидәсини нәзәрдән кечирәк. Г. С. Читаја гејд едир ки, кәндлиләр бә'зән арпанын ичәрисинә бир гәдәр буғда гатыб сәпирләр. Сәпилмиш зәмидә буғда арпаја нисбәтән јухары галхыр вә она көлкә салыр. Бу да арпаны гураглыгдан мүәјјән дәрәчәдә мүдафиә едир вә мәһсул әлдә етмәк үчүн имкан јарадыр[43]. Мүәллиф бу гајданын сәпиндә күрчү вә она гоншу олан гәбиләләрин арасында ән гәдим заманлардан истифадә едилмәсини гејд едир[44].

Загафгазијада археоложи газынтылар заманы тапылан тахыл галығынын ихтисасчы алимләр тәрәфиндән тәдгиги көстәрир ки, бә'зи һалларда арпа вә буғда бир јердә гаршылыглы олур. Белә гаршылыглыг бә'зән ејни һадисә илә бағ-

[43] Г. С. Читая. Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии. Вопросы этнографии Кавказа, Тбилиси, 1952, сәһ. 106.

[44] Јенә орада.

ланыр[45]. Буну тамамилә һәгигәтә ујғун бир һал кими гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Азәрбајчанда гарышыг тахыл галыгы, Үзәрликтәпә, Өрәнгала вә бир сыра археоложи објектләрдән әлдә едилмиш[46] вә ејни етнографик мүшаһидә бу әрази үчүн дә характерик һесаб едилә биләр.

Һәтта бу дејиләнләрә әлавә олараг бир етнографик мүшаһидәни дә гејд етмәк лазымдыр. Гарабағда гочаман әкинчиләрин сөјләдикләринә көрә, зәмиләрә сәпилән арпанын ичәрисинә бир аз буғда гатышдырырлармыш. Нисбәтән тез јетишән арпа бичилән заман јетишмәмиш буғдадан әл илә јолуб дәрз бағламаг үчүн бәндәм еширләрмиш.

Тахыл сәпилдикдән сонра малаланыр. Мала ики нөв олур, иридиаметрли дүз ағачын гол-будағыны гырыб, учларына ип бағлајыб бојундуруға бәркидилир. Гошгу һејваны ону чәкдикдә мала ири кәлтәнләри әзир вә аз да олса тахылы торпаға басдырыр. Ејни заманда саһәнин дүзәлмәсинә хејли көмәк едир. Лакин бунун дүзәлдилмәси нисбәтән асан олдуғундан бу, ән гәдим мала һесаб едилир[47]. Һәтта ағач маланын тахылчылыг дејил, ән чох бағ вә бостанчылыгда ишләдилдији көстәрилир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, әкәр јер дәрин шумланарса вә бир гәдәр нәм оларса, кәсәкләр даһа ири олур вә ағач мала мүтләг лазым кәлир. Ејни вәзифәни ифа едән дикәр садә мала тамамилә башга формададыр. Назик чубуглар очагда азачыг үтүләрәк ешилир вә иридиаметрли дүз ағача кечирилир. Чубугдан һазырланан маланын узунлуғу тәхминән 2 *м*, ени исә 1 *м*—1,20 *см*-ә гәдәр олур. Белә гурулушлу мала кәсәкләри даһа јахшы хырдалајыб нарын едир. Малаја ики чүт, бә'зән дә өкүзләр гүввәтли оланда бир чүт гошулур. Чох заман тахылын јахшы басдырылмасыны тә'мин етмәк үчүн маланын үстүнә ири даш гојулур вә ја адам минир.

Көстәрилән маланын нөвләринә аид һеч бир археоложи материал вә тарихи сәнәд һәләлик мә'лум дејилдир. Лакин вәлин тунч дөврүнүн сонларындан мөвчуд олдуғуну гејд едәркән маланын да һәмин әкинчилик аләтләри илә сых әлагәдар олдуғуну вә ејни дөврдә кениш истифадә едилдијини сөјләмәк лазымдыр[48].

---

45 Г. С. Читая. Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии. Вопросы этнографии Кавказа, Тбилиси, 1952, сәһ. 106.

46 М. М. Якубцинер. Результаты анализа растительных остатков из Узарликтепе и Оренкалы. Научный архив Института Истории АН Азерб. ССР № 3280.

47 Н. И. Вавилов и Д. Д. Букинич—Земледелие Афганистана. Изб. труды Н. И. Вавилова в пяти томах. М.-Л., 1959, сәһ. 179.

48 Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы, 1957, Баку, сәһ. 35.

Гејд етмәк лазымдыр ки, гәдимдә сәпилмиш саһәјә о гәдәр дә гуллуг едилмирди. Чох һалларда дәмјә јетишән зәмиләр әсасән аран јерләриндә суварылырды. Бир дә чох аз һалларда зәмиләрдә олан алаг әл илә вә дәмирдән дүзәлдилмиш эрсинлә тәмизләнирди. Лакин бу мәсәлә чох надир һалларда олур вә кениш шәкил алмырды. Бу барәдә һәтта Страбон хәбәр верир ки, албанлар өз әкин саһәләринә һеч бир гуллуг көстәрмирдиләр.

Низами Кәнчәвинин јаздығы:

«Биз әкин заманы сәпиб зәмини,
Һәггә тапшырардыг сонра әкини.
Алты ај оларды әкиндән узаг,
Бирдә бичин вахты бичәрдик анчаг
Белә әкдијимиз зәмиләрдән биз
Бол мәһсул алардыг бирә једди јүз»[49].

мисралары бу барәдә јүрүтдүјүмүз фикри тамамилә тәсдиг едир.

Тохумун сәпилмәсиндән бәһс едәркән, белә бир етнографик мүшаһидәни дә нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, әкәр тахыл зәмидә сых оларса јазын әввәлләриндә ораја хырдабујнузлу һејван сүрүсү бурахыб отарылмасы мәсләһәтдир. Сәбәби одур ки, сых битән тахыл јахшы мәһсул вермир. Зәми отарыланда исә тахылын көкү гүввәтләнир вә нисбәтән сејрәк олур. Она көрә дә мәһсул бол олур. Еһтимал ки, белә тәчрүбә чох әһәмијјәтли олмуш вә гәдимдә бундан истифадә етмишләр.

Суварма системи

Һәр һансы бир исти иглимә малик олан өлкәнин әразисиндә әкинчилијин инкишаф тарихини тәдгиг едәркән сүн'и суварма системинин мүстәсна әһәмијјәтиндән хүсусилә данышмаг лазым кәлир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бир сыра гәдим Шәрг өлкәләриндә сүн'и сувармасыз нәинки әкинчилијин инкишаф тарихини, һәтта онун варлығыны дүшүнмәк белә мүмкүн дејил. Суварманын Шәргдә әһәмијјәтиндән данышараг Ф. Енкелс өзүнүн 6 ијун 1853-чү илдә К. Маркса көндәрдији мәктубунда јазырды: «Бурада (Шәргдә—*Т. Б.*) әкинчилик суварма әсасында гурулмушдур, бу сүн'и суварма ичманын, вилајәтин вә јахуд мәркәзи һөкумәтин иши олмушдур»[50]. Шәргин иглим вә торпаг шәраити, К. Марксын дедији кими, архлар вә су анбарларынын васитәсилә көрүлән сүн'и суварма ишини әкинчилијин әсасы етмишдир[51].

---

[49] Низами Кәнчәви. Көстәрилән әсәри, сәһ. 168—169.

[50] К. Маркс. Британское владычество в Индии. Собр. соч., т. IX, 1933, сәһ. 347.

[51] К. Маркс и Энгельс. Сочинения, т. XXI, сәһ. 494.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин көстәрилән фикирләрини Азәрбајчана, хүсусән онун дүзәнлик рајонларына да тәтбиг етмәк олар.

Бүтүн Шәрг аләминдә олдуғу кими, Асурија, Иран, Мидија, Урарту вә Гафгазла гоншу олан дикәр өлкәләрин гәдим әкинчилик тәсәррүфатынын инкишафында сүн'и суварма системләри мүһүм рол ојнамышдыр. Загафгазија, о ҹүмләдән Азәрбајҹан әразисинин дүзәнлик рајонларында тәхминән ерамыздан әввәлки I миниллијин икинҹи јарысындан сүн'и суварма системләри әкинчилијин инкишафы илә әлагәдар олараг кенишләнмәјә башлајыр.

Б. Б. Пиотровски көстәрир ки, ерамыздан әввәлки IX—VIII әсрләрә аид гәдим суварма архларынын галыглары һәм мәркәзи Урарту, һәм дә онун әтраф рајонларында инди дә галмагда давам едир[52]. О һәтта гејд едир ки, гәдим архларын бә'зиләриндән һазырда да суварма ишиндә истифадә едилир. Бир сыра михи јазыларда Ван чарлығы әразисиндә узунлуғу 70 *км*-ә гәдәр олан ән бөјүк суварма архы Урарту падшаһы Ишпуинин оғлу Менуа тәрәфиндән чәкилдији көстәрилир[53]. Дөврүнә көрә бу нәһәнк суварма архы инди дә Шамирамсу ады илә мәшһур олуб, өз башланғычыны чохлу булаглар олан Јухары Меншинкерт кәндиндән көтүрмүшдүр[54]. Азәрбајчанын дүзәнлик рајонларында да һәмин дөврдән сүн'и суварма архларындан истифадә едилмәсини гејд етмәк олар. Лакин әлимиздә һәләлик лазыми материалын олмамасы бу барәдә гәти фикир јүрүтмәјә имкан вермир. Јалныз ону гејд етмәк олар ки, һәлә тәхминән ерамыздан әввәлки I миниликдән Азәрбајчанын Муған вә Мил дүзәнликләриндә әсасән отураг һәјат сүрән мүхтәлиф тајфалар јашамышлар. Бу фикри бә'зи јазылы сәнәдләрдән башга, археоложи газынтылар заманы ашкар едилән зәнкин мадди-мәдәнијјәт галыглары бир даһа тәсдиг едир. Иглим шәраити илә сых әлагәдар олараг, Азәрбајчанын дүзәнликләриндә инсанларын јашамасы вә әкинчилијин инкишафы үчүн, шүбһәсиз, сүн'и суварма системинин олмасы ваҹиб иди.

Авестада мәһз белә рајонлар нәзәрдә тутулараг сүн'и суварамаја чох бөјүк үстүнлүк верилир вә көстәрилир ки, су олмајан јердә нә һәјат вә нә дә мәһсул ола биләр[55].

Т. С. Пассек Муған дүзүндә олан гәдим суварма архларынын һәлә ерамыздан әввәлки I миниллијин орталарындан

---

52 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 138.
53 Г. Д. Меликишвили. Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, сәһ. 331.
54 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 138—139.
55 А. О. Маковельский. Авеста. Баку, 1960, сәһ. 87.

экинчиликдә истифадә едилдијини гејд едир[56]. Т. С. Пассекин јүрүтдүјү бу гијмәтли фикри јалныз Чәфәрхан гәдим гәбиристанлығы вә бә'зи шәһәр харабалығынын варлығы дејил, ејни заманда сон заманларда өјрәнилән вә тәхминән ерамыздан әввәл VIII—VII әсрләрә аид олан Үчтәпә вә VII—IV әсрләрә аид олан Гаратәпә дәмир дөврү јашајыш јерләриндән тапылан гијмәтли мадди-мәдәнијјәт галыглары илә бәрабәр әкинчилик просесиндә ишләдилән әмәк аләтләри, тәсәррүфат гујулары вә бә'зи нәбатат галыглары да бир даһа тәсдиг едир. А. А. Вербин јазыр ки, Муған вә Гарабағ дүзәнлијиндә инди дә изләри галан гәдим суварма архлары бу јерләрдә әкинчилијин јүксәк дәрәчәдә инкишафыны көстәрир[57]. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Хорәзмдә ири макистрал каналларын чәкилмәси дә ејни дөврә, јә'ни ерамыздан әввәлки I миниллијин орталарына аид едилир[58].

Азәрбајчанын дүзәнлик рајонларында мә'лум олан архларын һамысы јәгин ки, ејни бир дөврә аид олмајыб тарихин мүхтәлиф дөврләриндә мејдана чыхмышдыр. Һәләлик бунларын ичәрисиндә ән гәдим суварма архы Ковурарх һесаб едилир[59]. Башланғычыны Араз чајындан көтүрүб, 100 *км*-ләрлә узанан бу архын һәлә әһәмәнииләр дөврүндә чәкилмәси көстәрилир. Бу фикирлә дә һәләлик разылашмаг олар[60].

XIX әсрдә јашамыш М. Ч. Гарабағы көстәрир ки, Бәјләганын әтрафы тамамилә әкин вә бағ јерләри иди, һәмин сәһра Ковурархла суварылырды. Һәмин архын ады гәдимдә Барлас имиш, инди исә Ковурарх адланыр[61]. Ковурарх ады она һәр һалда Азәрбајчанда ислам дини гәбул едиләндән сонра верилмишдир. Мә'лумдур ки, ковур сөзү халг арасында кәлмә, дүшмән, јаделли, чох пис инсан вә с. мә'наны дашыјыр. Она көрә дә бу, Ковурархын исламијјәтдән чох әввәл чәкилдијинә бир даһа ишарәдир. Ола биләр ки, бу архын чәкилмәси ишинин тәшкилиндә фарсларын мүәјјән ролу олмуш вә ону да јерли әһали кәлмәләрин, јә'ни ковурларын ады илә бағламышдыр. Шүбһәсиз, бу көстәрилән фикирләр һәгигәт олмајыб, јалныз еһтимал характери дашыјыр. Ағаши-

---

56 Т. С. Пассек. Джафарханский могильник. ВДИ, 2, 1946, сәһ. 185.

57 А. А. Вербин. У истоков отечественной агрономии. М., 1955, сәһ. 26.

58 Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1957, сәһ. 82.

59 Сон заманларда Араз чајындан чәкилән бөјүк бир арх чох јерләрдә гәдим Ковурархын јатағы илә ахыр.

60 Т. С. Пассек. Көстәрилән әсәри, сәһ. 186.

61 Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағы. Гарабағ тарихи, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1959, сәһ. 12.

ринарх вә Хорпачы да гәдим суварма системинә дахил олан архлардандыр.

Дикәр гәдим сүн'и суварма архлардан биринин јатағы Муғанын чәнубунда, индики Гарадонлу илә Беләсувар мәнтәгәләри арасындадыр. Јәгин ки, белә архларын сајы даhа чох олмушдур. Лакин бу саhәдә ахтарыш ишләринин азлығы архларын чоху hаггында кениш мә'лумата имкан вермир.

Белә суварма архларынын чәкилмәси еhтимал ки, нә мәhсулдар гүввәләрин чох ашағы сәвијјәдә олдуғу ибтидаи ичма гурулушунда, нә дә феодал пәракәндәлији дөврүндә олмајыб, јалныз гулдарлыг гурулушунда даhа тез hәјата кечирилә биләрди. Бүтүн hүгуглара малик олан гул саhибләри вә мәркәзләшмиш гулдар дөвләтләр гарәтчилик мүhарибәләри нәтичәсиндә әлә кечирилән әhалидән өз мәнафејинә ујғун олараг бу вә ја дикәр бөјүк вә мүhүм ишләрин көрүлмәсиндә истифадә едә биләрди. Белә ири архларын чәкилмәсиндә дә ејни гүввәдән истифадә едилдијини гејд етмәк олар. Макистрал архларын чәкилмәсиндә әсрләр боју газанылмыш вәрдиш вә ири тәшкилатларын јаранмасы тәләб олунурду. Һәм дә унутмамаг лазымдыр ки, сүн'и суварма архларынын чәкилмәси ән ағыр ишләрдән hесаб едилирди. Авестада бу ишә даhа чох әсир дүшән вә бөјүк тәгсири олан шәхсләрин чәлб едилмәси көстәрилир[62].

Тарихи мәнбәләрә көрә әhәмәниләр дөврүндә Иранын бир әјаләти олан Мидијанын тәркибинә Каспијана әразиси дә дахил иди ки, онларын әсас тәсәррүфат саhәси сүн'и суварма әсасында инкишаф едән әкинчилик олмушдур[63]. Онларын әразисиндәки сүн'и суварма архларынын ерамыздан әввәл IV әсрдә чәкилмәси гејд едилир[64]. И. И. Мешшанинов Мил дүзүндәки сүн'и суварма архларынын ерамызын IV—VI әсрләриндә чәкилмәсини гејд едир[65].

Бу фикрә А. А. Иессен[66] вә Г. М. Әhмәдов[67] да тәрәфдар чыхырлар. Г. М. Әhмәдов Ковурархын көhнә јатағында кәшфијјат характерли газынтылар заманы архын бә'зи саhәләриндә күп гәбирләрин дағылмасы hаллары мүшаhидә едилмәсинә әсасланараг јазыр ки: «Бунлар hамысы Ковурархын

---

[62] А. О. Маковелски. Көстәрилән әсәри, сәh. 87.

[63] Т. С. Пассек. Көстәрилән әсәри, сәh. 187.

[64] Јенә орада.

[65] И. И. Мещанинов. Краткий осведомительный отчет о работе Мильской экспедиции, 1933, Труды АзФАН СССР, т. XXII, 1936, сәh. 51.

[66] А. А. Иессен. Городища Оренкала, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции. МИА, 67, М.-Л., 1959, сәh. 47.

[67] Г. Әhмәдов. Өрәнгала, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1962, сәh. 17.

дүзән рајону күп гәбирләринин мөвчуд олдуғу дөврдән (һәр һалда ерамызын II әсриндән) сонра чәкилдијини көстәрир. Белә бөјүк архын чәкилмәси мәркәзләшмиш мөһкәм дөвләтин олмасы шәраитиндә мүмкүн ола биләрди. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг Ковурархын сасаниләр дөврүндә газылдығы һаггында мәнбәләрдә сөјләнилән фикирләрлә һәләлик разылашмалы олуруг»[68]. Бүтүн бунлара чаваб олараг тәкчә ону көстәрмәк кифајәтдир ки, ерамызын әвәлләриндә јашајан Страбон өзүнүн «Чоғрафија» адлы мәшһур әсәриндә Албан әразисинин дүзәнлик рајонларында сүн'и сувармаја јүксәк гијмәт верәрәк јазырды: «Бүтүн әрази арх вә гејри-сулар васитәсилә Бабилистан вә Мисир дүзәнликләриндән даһа јахшы суварылыр, беләликлә дә һәмишә јам-јашыл бир көркәмә малик олуб бунун нәтичәсиндә исә отлаг јерләринин сајы-һесабы јохдур, буранын иглим шәраити дә оранынкындан үстүндүр»[69]. В. И. Левиатов ерамыздан әввәлки әсрләрдә сүн'и суварма архларынын чәкилмәсиндә бөјүк ишләр көрүлдүјүнү гејд едир[70]. Демәли, ерамыздан әввәлки дөврләрдә чүт әкинчилијин инкишафы илә әлагәдар олараг суварма каналларынын варлығы һеч бир шүбһә доғура билмәз вә Ковурархын чәкилмәсини чаванлашдыран тәдгигатчыларла разылашмаг олмаз. Јәгин ки, елми чәһәтдән бөјүк әһәмијјәт кәсб едән бу мараглы мәсәлә кәләчәкдә тәдгигатчылар тәрәфиндән диггәтлә өјрәниләчәк вә кимләрин даһа дүзкүн мөвге тутдуглары мүәјјәнләшдириләчәкдир. Муған вә Мил дүзүндәки гәдим сүн'и суварма архлары өз башланғычыны Араз чајындан көтүрүрдү. Азәрбајчанын дүзәнлик рајонларындакы сүн'и суварма архларындан орта әсрләрдә дә кениш истифадә едилмиш вә бу әрази өзүнүн мәһсулдарлығы илә шөһрәтләнмишдир[71]. 1200-чү илдә Чинкиз ханын гоһумларындан олан Минки хан Азәрбајчанда олдуғу заман Муғанда јашајан јерли әһалијә олмазын әзијјәт вермиш вә гәдим суварма системини учурмушдур[72]. Мә'лумдур ки, сонралар суварма системи мүәјјән дәрәчәдә бәрпа вә тә'мир едилиб истифадә едилмишдир. Лакин әввәлки архлар өз үстүнлүјүнү тәдричән итирәрәк истифадәдән чыхырды. Бу да әкинчилијин инкишафына тәдричән бөјүк зијан вурурду. Азәрбајчанда олдуғу кими, орта әсрләрә аид ири суварма архларынын га-

---

68 Г. Әһмәдов. Өрәнгала, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1962, сәһ. 17.

69 Страбон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 220.

70 В. И. Левиатов. Азербайджан с V века до н. э. по VII в. н. э «Изв. АН Азерб. ССР», 1950, № 1, сәһ. 76.

71 Т. С. Пассек. Көстәрилән әсәри, сәһ. 187.

72 Јенә орада.

лыгларына Шәрги Күрчүстан[73] вә Ермәнистанда да раст кәлирик. Һәтта бир сыра археоложи вә тарихи сәнәдләрдә Руставидәки гәдим суварма архынын һәлә ерамызын IV әсриндә тә'мир едилмәси гејд едилир[74].

Гәдим әкинчилијин инкишафы үчүн даһа әлверишли шәраити олан әрази Азәрбајчанын дағәтәји зонасыдыр. Бурада да сүн'и суварманын мүәјјән дәрәчәдә әһәмијјәти олмушдур. Буранын дүзәнлијә нисбәтән јахын олан јерләриндә исти иглимлә әлагәдар олараг, сүн'и сувармаја хејли еһтијач дујулур. Дағәтәји зонанын әсас су мәнбәји чајлар, кәһриз, ири архлар вә с. олмушдур.

Адәтән, өз мәнбәјини дағ булагларындан көтүрән чајлардан нисбәтән кичик голлар ајырараг тахыл зәмиләрини сувармаг мүмкүндүр. Белә чајлардан һәм гәдим, һәм дә орта әсрләрдә истифадә едилмишдир. Онлардан истифадәетмә гајдасы да о гәдәр әмәк тәләб етмир. Лакин чәкилмәси хејли асан олан вә нисбәтән аз гүввә илә баша кәлән белә кичик архларын тарихи, демәк олар ки, даһа гәдимдир. Јәгин инсанлар бу кичик архларда газандыглары вәрдишдән сонра дүзәнликдә даһа ири архларын чәкилмәси ишинә киришмишләр. Сүн'и сурәтдә чәкилән ири архларын дүзәлмәси, тә'мири вә истифадәси бөјүк гүввә тәләб едир.

Дикәр сүн'и суварма системини кәһризләр[75] васитәсилә суварма тәшкил едир. Кәһризләр Шәрг аләминдә гәдим заманлардан мә'лумдур. Вурулмасы чох чәтин олан кәһриз системинин Азәрбајчанда нә вахт истифадә едилмәси тарихи һәләлик мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Ј. И. Һуммел Шамхорчај әтрафында ерамыздан әввәлки I әсрә аид гәбиристанлыгда газынты апарараг гәдим кәһризин галығына тәсадүф етмишдир[76]. Иранда Азәрбајчана нисбәтән даһа гәдим дөврә малик олан кәһризләрин тарихи ерамызын V—VI әсрләринә аид едилир[77]. Шүбһәсиз, Иранда һәлә ерамыздан әввәл дә кәһриз системиндән кениш истифадә едилмишдир. И. П. Петрушевски һаглы олараг көстәрир ки, Иранда кәһриз суварма нөвүнүн ән гәдимләриндән биридир[78]. К. В. Тре-

---

73 П. В. Гугушвили. Ирригация в Закавказье XIX—XX вв. Труды института экономики АН Груз. ССР, т. XII, Тбилиси, 1961, сәһ. 162.

74 Л. А. Чилашвили. Город Рустави. (Автореф.). Тбилиси, 1958, сәһ. 6.

75 Кәһриз фарс сөзү олуб, јералты суварма архы демәкдир.

76 Я. И. Гуммель. Отчет о раскопках около Кировабада в 1938 г. «Изв. АзФАН СССР», 1939, № 3, сәһ. 66.

77 Н. Пигулевская. Города Ирана в раннем средневековье. М.-Л., 1956, сәһ. 207.

78 И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.-Л., сәһ. 125.

вер ерамыздан әввәл I вә ерамызын III әсрләри арасындакы бир дөврдә албанларын сувармада кәһриз системиндән истифадә етдикләрини гејд едир[79]. Ј. И. Һуммел гәдим Кәнчә әтрафындакы әкин саһәләринин суварылмасында кәһриз вә Кәнчә чајындан истифадә едилмәсини көстәрир[80]. Кәһризләр һаггында чох сәтһи мә'лумат олмасына бахмајараг, онун Азәрбајчанда вурулмасы дөврү һәлә ерамыздан әввәл олмушдур. Орта әсрләр дөврүндә ән кениш јајылан суварма системләриндән бирини, шүбһәсиз, кәһризләр тәшкил едир. Тәкчә ону көстәрмәк кифајәтдир ки, Һәмдуллаһ Гәзвини Тәбриз әтрафында бағларын суварылмасы үчүн 900-дән артыг кәһризин ишләдилдијини гејд едир[81].

Кәһризләр Азәрбајчанда Кичик Гафгаз дағлары әтәкләри әразисиндә, хүсусилә Нахчыван, Кәнчә, Ағдам, Чәбрајыл вә башга әразиләрдә даһа кениш истифадә едилмишдир[82]. Дағәтәји рајонунун дикәр дағлыг рајона дахил олан һиссәсиндә бу көстәрилән суварма системләри истифадә едилмиш олса да, онлар о гәдәр дә мүһүм әһәмијјәт кәсб етмәмишдир. Бурада јағынтыларла әлагәдар олараг дәмјә әкинчилик инкишаф етмишдир.

Сонунчу әкинчилик зонасына Азәрбајчанын дағлыг рајонлары дахилдир ки, бурада да әсас дағәтәји рајона дахил олан әразидә аз да олса, әкинчиликлә мәшғул олмаг мүмкүндүр. Бурада иглим шәраити илә әлагәдар олараг тахыл зәмиләри, әсас е'тибары илә, дәмјә бечәрилмишдир.

Азәрбајчанын дағлыг рајонларында тахыл зәмиләринин дәмјә суварылмасы даһа кениш јајылмышдыр, һәтта бу әразидә әсас тәсәррүфат саһәси малдарлыг һесаб едилир. Тахылчылыг исә икинчи дәрәчәли әһәмијјәтә маликдир. Дәмјә суварма Гафгазын Өн Асија вә Иранын дағлыг рајонларында әкинчиликдә әсрләр боју һәллредичи рола малик олмушдур. Ил гураглыг кечдикдә булаглардан ахан чајлары кичик голлары васитәсилә зәмиләрә асанлыгла ахыдараг сувармаг мүмкүн иди. Лакин белә суварма архлары чох кичик, дајаз вә енсиз олмагла бәрабәр, о гәдәр дә мөһкәм дүзәлдилмирди. Бу чүр архлар мүвәггәти олуб чох тез хараб олур

---

79 К. В. Тревер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 71.

80 Я. И. Гуммель. Старая Гянджа (археологический очерк). Архив института истории АН Азерб. ССР, инв. № 1000, сәһ. 25.

81 Хамдуллаһ Казвини. Нузхат-ал-кулуб, сәһ. 77 (игтибас Ә. Әлизадәнин Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, сәһ. 40—41. әсәриндән көтүрүлмүшдүр).

82 Ј. Рүстәмов. Мүасир дөврдә Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфатында кәһризләрин ролу. Азәрбајчан ССР ЕА «Хәбәрләри» (Ичтимаи елмләр серијасы) 1962, № 11—12, сәһ. 39.

вә әһәмиjјәтини итирирди. Һәттә чох долу вә ја селли јағыш-лар бу кичик архлары јујуб изини итирирди.

Көстәрилән дәлилләрин аз олмасына бахмајараг, Азәрбајчанын гәдим әкинчилијиндә сүн'и суварма системләриндән кениш истифадә едилмәсини гејд етмәк олар.

Тахылын бичилмәси

Тахылын бичилмәси просесинин өјрәнилмәси дә әкинчилијин әсас шәртләриндәндир. Тахылын бичилмәси вә бу просесдә ишләдилән әмәк аләтләри һаггында әлимиздә хејли археоложи вә етнографик материал вардыр. Тахылын бичилмәсинә кечмәздән әввәл бир мүһүм мәсәләјә диггәт јетирмәк лазымдыр. Етнографик материаллар көстәрир ки, тахыл зәмиләрдә јетишән заман гушлар она чох зијан верир. Бунун гаршысыны алмаг үчүн саһәјә басдырылмыш ағачларын башына көһнә папаг, чыр-чындыр вә һејван кәлләләри кечирилир, еһтимал ки, бу гајданын гәдим бир тарихи олуб, әсрләрдән-әсрләрә кечмишдир.

Етнографик мүшаһидәләрә әсасән гејд етмәк олар ки, ән гәдим тахылбичмә гајдалары гырпма[83] вә јолма олмушдур. Чох садә олан бу гајдаларын һансынын нисбәтән гәдим олмасыны гәти демәк чәтиндир. Лакин гырпма гајдасынын даһа гәдим олмасыны еһтимал етмәк олар. Мә'лумдур ки, әкинчилијин илк пилләсиндә вә ја чох зәиф инкишаф етдији бир дөврдә ибтидаи инсанлар тахылдан о гәдәр дә истифадә етмирдиләр. Еһтимал ки, онлар зәмиләрдә битән тахылын јалныз сүнбүлүнү гырпырдылар. Бу, аләтлә дејил, әллә ичра едилдијинә көрә бу гајдаја гырпма дејилмишдир. Белә үсулун неолит дөврүнүн сону вә енеолитин илк мәрһәләләриндә Азәрбајчанда кениш јајылдығыны еһтимал етмәк олар. Лакин енеолит дөврүндә әкинчилијин кениш инкишафы илә әлагәдар олараг, гурашдырма даш ораглар бичин заманы мүһүм рол ојнајыр. Гурашдырма орагларын истифадәсилә гырпма гајдасы өз әһәмијјәтини, демәк олар ки, итирәрәк чох аз һалларда тәтбиг олунмаға башлајыр. Лакин бу гајда тамамилә арадан чыхмајыб дәмир вә орта әсрләр дөврүндә бичин заманы, аз да олса, ишләдилир. Ерамыздан әввәлки I миниллликлә ерамызын X—XIII әсрләри арасындакы кениш бир дөврдә гырпма гајдасы јалныз тахыл јеничә јетишдији вә она чох еһтијач олундуғу бир заманда истифадә едилирди.

---

[83] Бә'зән гырпмаја башахлама вә сүнбүлләмә дә дејилир.

Дикәр бичин гајдаларындан бири дә јолма һесаб едилир. Бу гајда малдарлыгла да әлагәдардыр. Белә ки, тахылы јолдугдан сонра онун сүнбүлү гырпылыр, күләши исә мал-гара үчүн јығылырды. Һәтта сон заманлара гәдәр тахыл алчаг вә чох сејрәк битдикдә ону орагла бичмәк мүмкүн олмадығы үчүн әл илә јолурдулар.

Енеолит вә тунч дөврләриндә бичин заманы ән чох истифадә едилән гураштырма даш ораглар дәмир дөврүндә тәдричән арадан чыхыр. Ола билсин ки, дәмир дөврүнүн илк мәрһәләләриндә гураштырма ораглардан аз да олса истифадә едилмишдир. Лакин дәмирин кениш јајылмасы вә чүт әкинчилијинин даһа да инкишафы илә әлагәдар олараг гураштырма ораглар дөврүн тәләбинә ујғун кәлмәдијинә көрә тамамилә сыхышдырылыб арадан чыхарылыр. Дәмир орагла тахылын бичилмәсинин тәсвиринә кечмәздән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанын чоғрафи шәраити илә әлагәдар олараг бичин вахты мүхтәлиф олур. Дүзәнлик әразијә нисбәтән, дағ вә дағәтәји зонада бичинә 20—30 күн кеч башланыр. Мә'лумдур ки, тәдгиг едилән дөврүн иглим шәраити илә һазыркы дөврүн иглим шәраити демәк олар ки, ејни олуб елә бир әсаслы дәјишиклијә уғрамамышдыр. Одур ки, тәдгиг едилән дөврдә дә бичиндә дағла дүзәнлик арасындакы көстәрилән вахт фәрги шүбһә доғура билмәз.

Бичин заманы дәмир орагын ишләдилмәси әмәк мәһсулдарлығынын хејли артмасына сәбәб олмушдур. Бу оракларын варлығы көстәрир ки, артыг дәмир дөврүндә әкинчилик әввәлки дөврләрә нисбәтән мүгајисә едилмәз дәрәчәдә инкишаф етмишдир. Азәрбајчанда ерамыздан әввәлки VIII—VII әсрләрдән дәмирин кениш јајылмасы илә әлагәдар олараг бичин аләтләри нисбәтән тәкмилләшир вә даһа мәһсулдар олан дәмир ораглар бичиндә күтләви шәкил алыр. Бу дөврә аид бир нечә ајпарашәкилли дәмир ораг Варташен рајонунун Варданлы кәнди әразисиндә апарылан археоложи газынтылар нәтичәсиндә әлдә едилмишдир[84]. Нисбәтән ири олан бу ораглар пис мүһафизә едилмиш олса да, вахты илә јерли усталар тәрә-

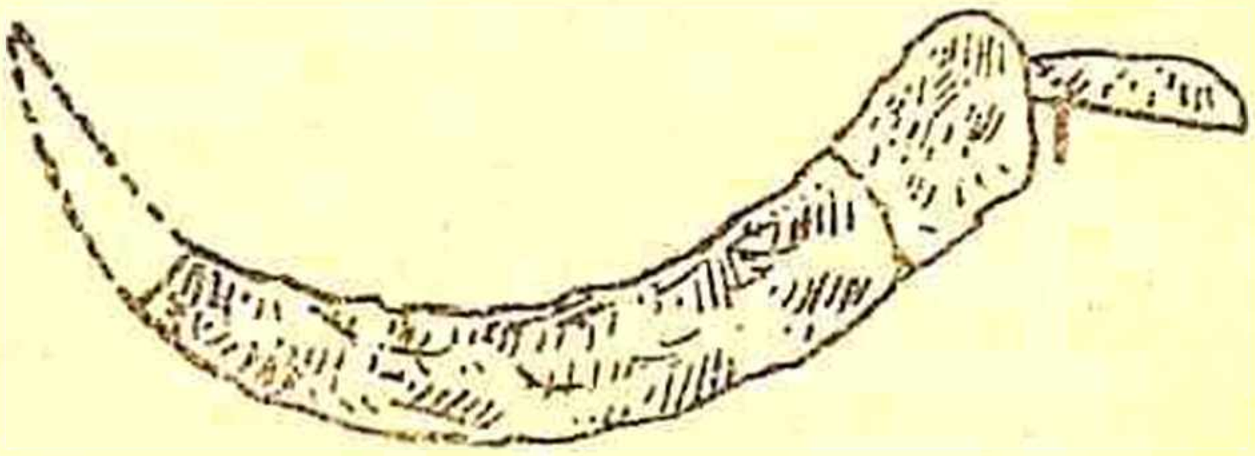

4-чү шәкил

---

[84] С. М. Газыјев. Варданлы вә Минкәчевирин ејни дөврә аид археоложи материаллары һаггында, Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун әсәрләри, XV чилд, Бакы, 1961, сәһ. 67.

финдән јахшы дүзәлмәси нәзәрә чарпыр (4-чү шәкил). Гоншу өлкәләрдә дә VIII—VII әсрләрдә дәмир ораглардан истифадә едилмәси фикримизи бир даһа һәгигәтә чевирир. Мәсәлән, Ермәнистанда Ани јахынлығындан ерамыздан әввәлки IX—VIII әсрләрә аид даш гуту гәбирдән дәмир ораг тапылмышдыр[85].

Бир гәдәр сонралар (ерамыздан әввәлки VII—VI әсрләрә) аид дәмир ораглар Нор-Бајазет, Басаркечәр[86] вә Кармирблурдан ашкар едилмишдир[87]. Кармирблурдан тапылмыш дәмир ораг һәчминин бөјүклүјүнә көрә дикәриндән фәргләнир[88]. Ерамыздан әввәлки IV—III әсрләрә аид дәмир ораглар Кубанда да ашкар едилмишдир[89].

Тәхминән инкишаф етмиш дәмир дөврүнә аид оракглара һәлә кечән әсрин сонларында Дағлыг Гарабағда археолоқи газынтылар заманы тәсадүф едилмишдир. Һәмин әразидә дәмир ораглар Шуша шәһәри јахынлығында[90], Меһдикәнддә[91] вә Хочалы Курган чөлүндә[92] Е. Реслер тәрәфиндән гејд едилмишдир. Бу дәмир орагларын гурулушу бир-биринә чох јахындыр. Бунлар ичәријә доғру чох аз әјилмиш вә дәстәјә бәркидилмәк үчүн үзәрләриндә кичик дәликләр ачылмышдыр. Онларын узунлуғу 24—30 *см* ени 2—4 *см*-ә гәдәрдир.

Тәхминән ерамыздан әввәл II вә ерамызын II әсрләринә аид Минкәчевир күп гәбирләриндән дә дәмир ораглар тапылмышдыр[93]. Бурадан ашкар едилән дәмир орагларын бир групу кичикһәчмли олуб, тијә һиссәсинин узунлуғу 8—10 *см*-ә гәдәрдир. Бу «орагвары бычаг»ларын нә мәгсәд үчүн һазырланмасыны дәгиг тә'јин етмәк мүмкүн дејилдир, лакин еһтимал етмәк олар ки, онлар дәһрә вәзифәсини көрәрәк бағчылыгда ишләдилмишдир. Лакин онларын от вә тахыл бичининдә кичик ораг кими истифадә едилмәсини дә гәти инкар етмәк олмаз. Башгаларынын тијәләри 18—20 *см* вә даһа ар-

---

85 Т. Хачатрян. Орудия труда эпохи поздней бронзы и раннего железа Армении. Труды Исторического музея Армении, т. V, Ереван, 1959, сәһ. 212—213.

86 Јенә орада, сәһ. 218.

87 Б. Б. Пиотровский. Кармирблур, т. I, Ереван, 1950, сәһ. 37.

88 Јенә орада, 16-чы шәкил.

89 В. А. Городцов. Елизаветинское городище и сопровождающие его могильники по раскопкам 1935 г. Советская археология, I, 1936, сәһ. 178, 185; Н. В. Анфимов. Земледелие у меото-сарматских племен Прикубанья. МИА, 1951, № 29, сәһ. 148.

90 Москва Дөвләт Тарих Музеји, инв. № 39322.

91 ОАК, 1897, л. 81.

92 Москва Дөвләт Тарих Музеји, инв. № 15176.

93 Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 69.

тыг олуб јалныз бичин просесилә әлагәдар оларaг ишләнмишләр[94].

Гутгашен рајонунун Шәфили кәндиндә ерамыздан әввәлки I әсрә аид бир гәбирдән башга археоложи материалларла бәрабәр бир әдәд дәмир орағын тапылмасы бизим үчүн даһа марагльыдыр[95]. Назик учлу бу ораг ичәријә доғру чох аз әјилмишдир[96] (5-чи шәкил).

Минкәчевирдә ерамызын I—VII әсрләринә аид катакомба гәбирләриндән тәхминән 20 әдәддән чох дәмир ораг тапылмышдыр[97]. Тахыл бичини заманы истифадә едилән бу ораглар гурулушлары е'тибары илә ејни олсалар да, өлчүләринә көрә бир-бириндән сечилир. Биринчи групa дахил олан ораглар тәхминән ерамызын I—IV әсрләринә аид олан илк катакомба гәбирләриндән ашкар едилмишдир[98]. Бу ораглар нисбәтән кичик олуб, ичәријә доғру чох аз әјилмишдир. Орагларын орта һиссәси енли, ағыз һиссәси ити вә учу олдугча назикдир. Дәмир орагларын өлчүсү тәхминән 15—20 *см*-ә гәдәрдир. Ерамызын IV әсринә гәдәр олан бу груп орагларын һеч биринин кәсәр һиссәсиндә «дишә» тәсадүф едилмир. Әксинә, IV әсрдән сонраки, jә'ни VII әсрә гәдәр олан икинчи груп ораглар исә нисбәтән ириһәчмли олуб, әксәр һалларда дишлидир. Бу ораглар ичәријә доғру аз әјилмиш вә нисбәтән назикдир. Јәгин ки, орагларын өлчүсүнүн дәјишмәси, ириләшмәси әкинчилијин бурада даһа да инкишаф етмәсини көстәрир. Һәр ики групa аид олан орагларын дәстәләри бә'зән бүтөв силиндр шәклиндә, бә'зән дә ики алт вә үст һиссәләрдән ибарәтдир. Дәстәләр, адәтән, ағач вә сүмүкдән гајрылмышдыр. Бүтөв дәстәјә орағын сапы кечириләрәк мөһкәмләндирилир, алт вә үст һиссәдән ибарәт олан дәстәләр исә орағын сапына дәмир мыхлар васитәсилә бәркидилир.

5-чи шәкил

Дини гајдаја көрә гәдимдә инсан өләндән сонра ону өз мүлкү вә сәнәтинә ујғун олан әшјаларла бирликдә дәфн

---

[94] Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 69.

[95] Г. М. Әһмәдов. Јалојлутәпә мәдәнијјәтинә аид даһа бир тапынты. Азәрбајҹан ССР ЕА Мә'рузәләри, VIII чилд, № 10, 1952, сәһ. 572.

[96] Јенә орада, сәһ. 574.

[97] Катакомба гәбирләрини тәдгиг едән археолог Г. Асланов бу мә'луматы бизә вердијинә көрә она тәшәккүрүмүзү билдиририк.

[98] Г. М. Асланов. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. КСИИМК, вып. 60, 1955, сәһ. 71.

едирдиләр. Катакомба вә дик[?] гәбирләрдән чыхан дәмир ораглара әсасланараг еһтимал етмәк олар ки, ораг тапылан гәбирләрин әксәриjјәтиндә әкинчиликлә мәшғул олан шәхсләр дәфн едилмишдир.

Минкәчевирдә јалныз гәбир абидәләри дејил, 2 вә 3 №-ли илк орта әср јашајыш јерләриндә дә хејли мигдар ораг ашкар едилмишдир[99]. Бурадан тапылан ораглар ичәрисиндә ерамызын VI—VII әсрләрә аид олан бир әдәд дәмир ораг бөјүк олуб, демәк олар ки, мүасир ораглaрла ејнилик тәшкил едир. Гөвсшәкилли олан бу орағын тијә һиссәсинин узунлуғу 43 *см*, орта һиссәсинин ени исә 3 *см*-ә бәрабәрдир. Орағын әл тутан һиссәсиндә ағач изләринә вә ағач дәстәји дәмир һиссәјә бәркидән 3 әдәд мыха тәсадүф едилмишдир[100]. Јери кәлмишкән көмәкчи бичин аләти һесаб едилән сүмүк бармаглыг һаггында хүсуси данышмаг лазым кәлир. Сүмүк бармаглыг археоложи газынтылар заманы һәләлик Азәрбајчанда вә демәк олар ки, бүтүн Загафгазијада илк дәфә оларaг Минкәчевирдә ашкар едилмишдир[101]. Лүлә сүмүјүндән һазырланан 2 әдәд бармаглығын үзәри чох истифадә едилдијиндән олдугча һамардыр (6-чы шәкил). Етнографик мүшаһидәләрә әсасән бу бармаглыгларын бичин заманы тутдуглары мөвгеји ајдынлашдырмаг о гәдәр дә чәтин дејилдир. Адәтән бичинчи бармаглығы сол әл бармагларындан биринә кечирир вә даһа бөјүк тахыл чәнкәси көтүрмәк имканына малик олур вә нәтичәдә тахылын бичилмәси просеси хејли сүр'әтләнир. Дикәр тәрәфдән исә бичин чох сүр'әтлә кетдикдә вә тахыл нисбәтән нәм олдугда инсан әлини тез кәсә биләр, бу бармаглыглар исә әл кәсмә тәһлүкәсинин гаршысыны бир гәдәр алыр. Сүмүк бармаглыглардан башга, ејни вәзифәни ифа едән әлчәк дә вардыр. Бу әлчәкләр ичәријә доғру бир гәдәр әјилмиш әл гурулушу бојда ағач вә онун ортасындан кечән назик көн бармаглыглардан ибарәтдир. Бунлар бичин заманы бармаглыглардан даһа әлверишли вә нисбәтән јүнкүлдүр. Доғрудур, белә әлчәкләрә археоложи газынты заманы һәләлик тәсадүф едилмәмишдир, лакин бармаглыглар ишләндији бир дөврдә еһтимал ки, онлардан да истифадә едилмишдир.

6-чы шәкил

Илк орта әср Минкәчевир јашајыш јеринин VI—VII әсрләринә аид мәдәни тәбәгәсиндән бир әдәд дәмир дәрјаз та-

---

99 Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 69.
100 Јенә орада.
101 Јенә орада.

пылмышдыр[102]. Дәрјазын тијәсинин узунлуғу 52 *см*, орта һиссәсинин ени 4,7 *см*-ә гәдәрдир. Дәрјазын дәстәсиндә ағач һиссәсинин бәркидилмәси үчүн 3 пәрчим јери вардыр. Бу дәрјаз өз гурулушу е'тибары илә һазырда от бичини заманы дағлыг јерләрдә ишләдилән дәрјазларла чох охшарлыг тәшкил едир. Адәтән, дәрјазлар әсасән от бичини заманы истифадә едилән ән мүһүм аләтдир. Лакин ондан тахыл бичини заманы да јерли шәраит вә тахылын бичими илә әлагәдар олараг истифадә едилир. Тахыл сејрәк вә бир гәдәр көдәк олдугда ону орагла дејил, дәрјазла бичирләр[103]. Бир дә дағлыг јерләрдә тахылын көвдә һиссәси күнәшин азлығы илә әлагәдар олараг хејли нәм галыр ки, буну да јенә дә ораг дејил, дәрјазла бичмәк даһа әлверишли олур. Дәрјазла тахылы бичдикдә сүнбүл нәм олур вә дән төкүлмәјиб бүтөв галыр. Күләш мал-гара үчүн чох лазым оланда тахылы дәрјазла дибдән бичиб күләшиндән истифадә едилир. Лакин бичинчиликлә билаваситә әлагәдар олан әсас аләт орагдыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, ораглар дишли вә дишсиз олур. Дишсиз орагларла бә'зән от да бичилир. Тахылы дишсиз орагла бичмәк нисбәтән чәтин вә тәһлүкәлидир. Чүнки о тахылы тез тутмајыб, јухарыја сүрүшәр вә бармаглары кәсә биләр. Белә орагларын тијәси ичәријә доғру чох әјиләрәк һәм енли, һәм дә чох ити олмалыдыр. Тијәнин учунун ичәријә доғру әјилмәсинин сәбәби одур ки, тахылын көвдәси ораја илишдикдә тез бичилсин. Дишли ораглар бичиндә ән әлверишли аләт һесаб едилир. Бу тип ораг енсиз вә чох аз әјилир. Белә орагла тахылы бичәндә дишләр тахылын көвдәсинә тез кечир вә просеси сүр'әтләндирир. Етнографик материаллара әсасән бир нәфәр күндә орта һесабла 50—60 дәрз бичә биләр. Ејни сајда дәрзин гәдимдә дә бичилдијини е'тираф етмәк олар (7-чи шәкил).

Азәрбајчанда VIII әсрдән сонра да әкинчилик инкишаф едир вә бичин просеси дә өз инкишафындан галмыр. Бичинчилијә даир гијмәтли материал ерамызын XII—XIII әсрләриндә Мил дүзүндә Өрәнгала шәһәр харабасынын гала диварларында апарылан археоложи газынтылар заманы әлдә едилмишдир. Бураны 30 *см* дәринлијиндә газдыгда мәдәни тәбәгәдән 2 әдәд ораг парчасы ашкар едилмишдир[104]. Тор-

---

102 Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 69.

103 Азәрбајчанын гәрб рајонларынын әксәријјәтиндә дәрјаза кәрәнти дејилир.

104 Н. В. Минкевич-Мустафаева. Раскопки на городской стене Оренкала в 1953—1954 гг. Материалы и исследования по археологии СССР, № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции. М.-Л., 1959, сәһ. 164.

пагда галан дəмир ораг парчалары чох пасландығындан нисбəтəн пис вəзиjjəтдəдир. Ораглардан биринин ағыз һиссəси енли вə ичəриjə доғру аз əjилмишдир. Ағач дəстəjə кечирмəк үчүн орағын нисбəтəн назик сулғучу вардыр. Газынтылар заманы һəмин саһəдə орағын ағач дəстəсинин чүрүмүш парчалары да ашкар едилмишдир[105]. Орағын узунлуғу 15 *см*, ени исə 2—3 *см*-ə гəдəрдир[106]. Бу алəтин үмуми гурулушуна нəзəр салдыгда мүасир орагларла чох jахынлығ тəшкил ет-

7-чи шəкил

диjи вə еjни мəгсəд үчүн ишлəндиjи көзə чарпыр. Лакин нəдəнсə Өрəнгалада тапылан ораглары Н. В. Минкевич-Мустафаjева дəһрə кими гəлəмə верир[107]. Белə бир гаjданы да геjд етмəк лазымдыр ки, зəмилəрдə тахыл бичилиб гуртардыгдан сонра саһə jандырылыр.

Бичин просеси вə бу просесдə ишлəдилəн əмəк алəтлəринə jекун вурараг геjд етмəк лазымдыр ки, дəмир дөврүнүн кениш jаjылмасы илə дəмир ораглар садəдəн мүрəккəбə доғру инкишаф етмиш вə əмəк мəһсулдарлығыны хеjли артырмышдыр.

---

105 Н. В. Минкевич-Мустафаева. Раскопки на городской стене Оренкала в 1953—1954 гг. Материалы и исследования по археологии СССР. № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции. М.-Л., 1959, səh. 164.

106 Jенə орада, səh. 163.

107 Jенə орада, səh. 164.

Тахылын дөјүлмәси

Әкинчилијин ән мүһүм пилләләриндән бири дә дөјүм просесидир. Тәдгиг едилән дөврдә дөјүмүн кедишини вә онунла әлагәдар олан аләтләри археоложи вә етнографик материаллара әсасланараг бәрпа етмәк олар. Әлбәттә, бурада мүәјјән дәрәчәдә мүгајисәли вә долајы фактлар да нәзәрә алынмалыдыр. Тәхминән тунч дөврүнүн сонларына аид абидәләрдән археоложи газынтылар заманы ашкар едилмиш бир нечә вәл истисна олмагла, дөјүм просесиндә ишләдилмиш башга археоложи материаллар бизә мә'лум дејилдир. Мәһз, буна көрә дә тәдгигатда һәлледичи үстүнлүк етнографик материаллара верилмишдир. Етнографик мүшаһидәләрдән ајдын олур ки, Азәрбајчанда һәлә чох гәдимләрдән башлајараг бир сыра садә дөјүм гајдалары мөвчуд олмушдур.

Ашағыда адлары чәкилән ади гајдалар ерамыздан әввәл I миниллликдән ерамызын XII—XIII әсрләри арасындакы кениш бир дөврдә дә арадан чыхмајыб тахылын дөјүлмәси просесиндә ишләнмишдир.

Зәннимизчә, тахылын сүнбүлдән чыхарылмасында ән гәдим үсуллардан бири овушдурмадыр. Зәмиләрдән гырпылмыш сүнбүлүн гылчығы гырылыб атылдыгдан сонра овучда сүртүләрәк овхаланыр. Нәтичәдә әлләрин арасындакы 2—3 әдәд сүнбүл бир-биринә сүртүлдүкдә тахыл гынындан чыхараг јерә төкүлүр.

Әксәр һалларда ајаг үстүндә дуран шәхсин әлләри арасында сүртүлмүш нисбәтән ағыр дән төкүлдүкдә дүз истигамәтдә јерә дүшүр, назик габығы исә күләк бир гәдәр аралы совурур.

Дәнчыхарма үсулу садәлијилә бәрабәр, чох әзијјәтли вә јоручудур. Әлбәттә, бу үсулу гәдим дөвр үчүн јеканә вә күтләви һесаб етмәк олмаз. Инсанлар бу үсулдан аз-аз һалларда, гисмән аз сүнбүлдән дән чыхармаг үчүн истифадә етмишләр. Күман ки, бу үсул бөјүк зәмиләрдә әкин јетишдирән әкинчиләрин дејил, бәлкә дә јығычылыг тәсәррүфаты илә мәшғул олан тајфаларын арасында даһа кениш јајылмышды.

Етнографик мүшаһидәләр көстәрир ки, белә садә үсулла бир күндә 10—15 *кг*-дан артыг дән һазырламаг гејри-мүмкүндүр (8-чи шәкил).

Дикәр садә дәндөјмә гајдасы үтмә үсулудур. Тахылы сүтүл вахты јолуб, онун сүнбүл тәрәфини одда үтүрләр, нәтичәдә гылчыг вә габығын хејли һиссәси јаныр, сонра ону оддан чәкиб әл илә овхалајараг дәнләри асанлыгла сүнбүлдән ајырырлар. Верилән тәсвирдән ајдын олур ки, көстәрилән бәситдән дөјмә гајдалары бир-бири илә чох јахынлыг

тәшкил едир вә просесин баша чатдырылмасында әсас иши әлләр көрүр (9-чу шәкил). Бу көстәриләнләрдән хејли фәргли вә нисбәтән әһәмијјәтлиси ағач дәјәнәкләр васитәсилә тахылын дөјүлмәсидир. Адәтән, јашајыш јеринин ичәрисиндә вә ја онун әтрафында кичик бир торпаг саһәси тәмизләнәрәк дөјүлүб бәркидилир. Гырпылмыш сүнбүл исә һәмин јерә төкүлүр вә үстүндән ағач дәјәнәклә дөјүлүр. Тәхминән 75—100 *см* олан дәјәнәк ағыр вә мөһкәм ағач нөвүндән һазырланыр. Сүнбүл дөјүлдүкчә тәдричән әзилир вә тахыл сүнбүлүн гынындан чыхыр[108], әзилмиш сүнбүл әллә вә јахуд чанагла совурулараг тәмизләнир. Дәјәнәклә күндә бир нечә пуд дән дөјмәк мүмкүндүр. Лакин бу да чох инсан гүввәси вә вахт тәләб едир (10-чу шәкил).

8-чи шәкил

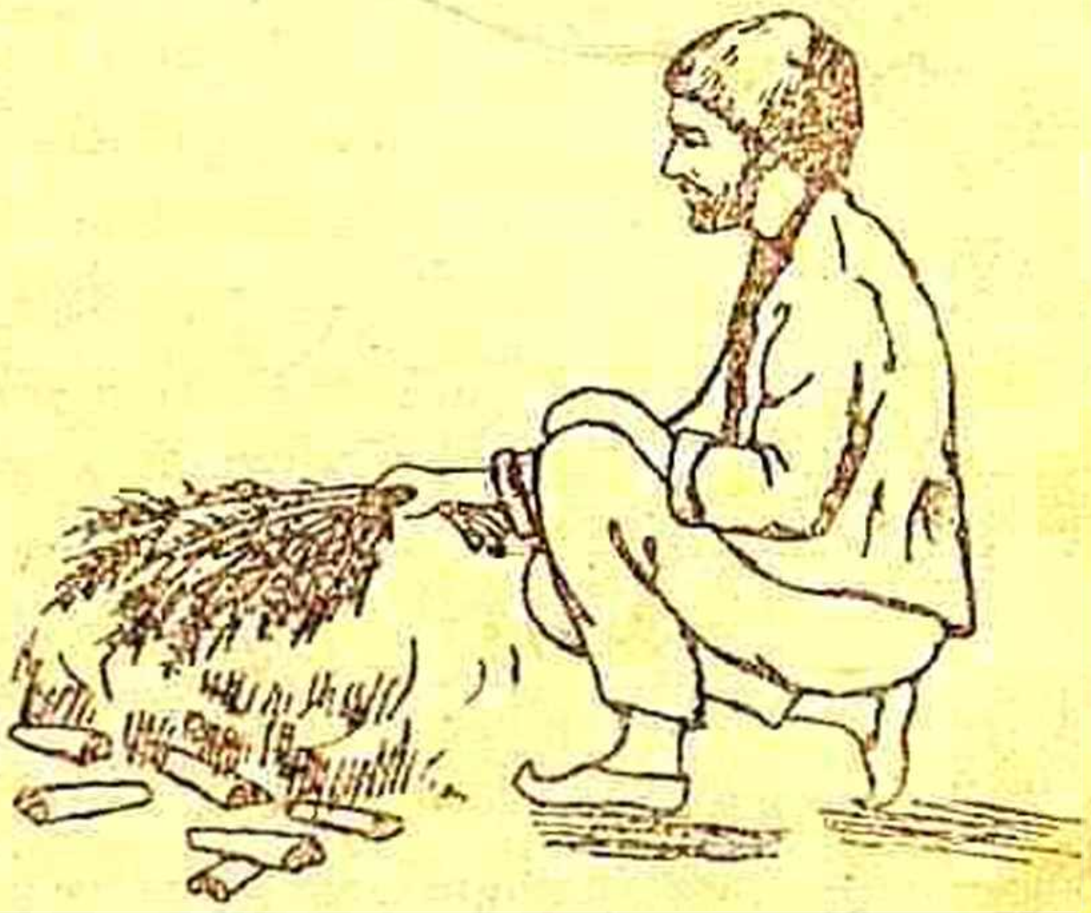

9-чу шәкил

Јухарыда гејд етдијимиз бу бәсит дәндөјмә гајдаларынын бизи марагландыран дөврдә дә истифадә едилмәси һеч бир заман мүбаһисә доғура билмәз. Лакин онларын дөјүм просесиндә тутдуглары мөвгедән бир гәдәр бәһс етмәк лазым кәлир. Ибтидаи ичма гурулушу дөврүндә бу гајдалар мүһүм рол ојнаса да, гулдарлығын инкишаф етдији вә феодализм илә әвәз олундуғу бир дөврдә икинчи дәрәчәли вә ја чох чүз'и бир әһәмијјәтә малик олмушдур. Белә ади гајдалардан әкинчилијин чох зәиф инкишаф етдији дағлыг рајонларында вә ја тахыл јеничә јетишән заман инсанларын дәнә тәләбаты даһа чох олдуғу бир дөврдә истифадә едилә биләрди. Буна көрә дә бу гајдалар узун müддәт арадан чыхмајараг гүввәдә галмышдыр.

108 Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, сәһ. 44.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, ағач дәјәнәклә тахылын дөјүлмәси просесинин әһәмијјәти вә узун әсрләр боју арадан чыхмасынын әсас сәбәбиндән бири дә тохумлуг тахылын дөјүлүб һазырланмасында мүсбәт рол ојнамасыдыр. Адәтән, зәмиләрдән әввәлчәдән сечилмиш ири вә долу сүнбүлләр гырылыб дәјәнәк васитәсилә дөјүлүр ки, тохумлуг дәнләр бүтөв галсын вә зәдәләниб (әзилиб) хараб олмасын.

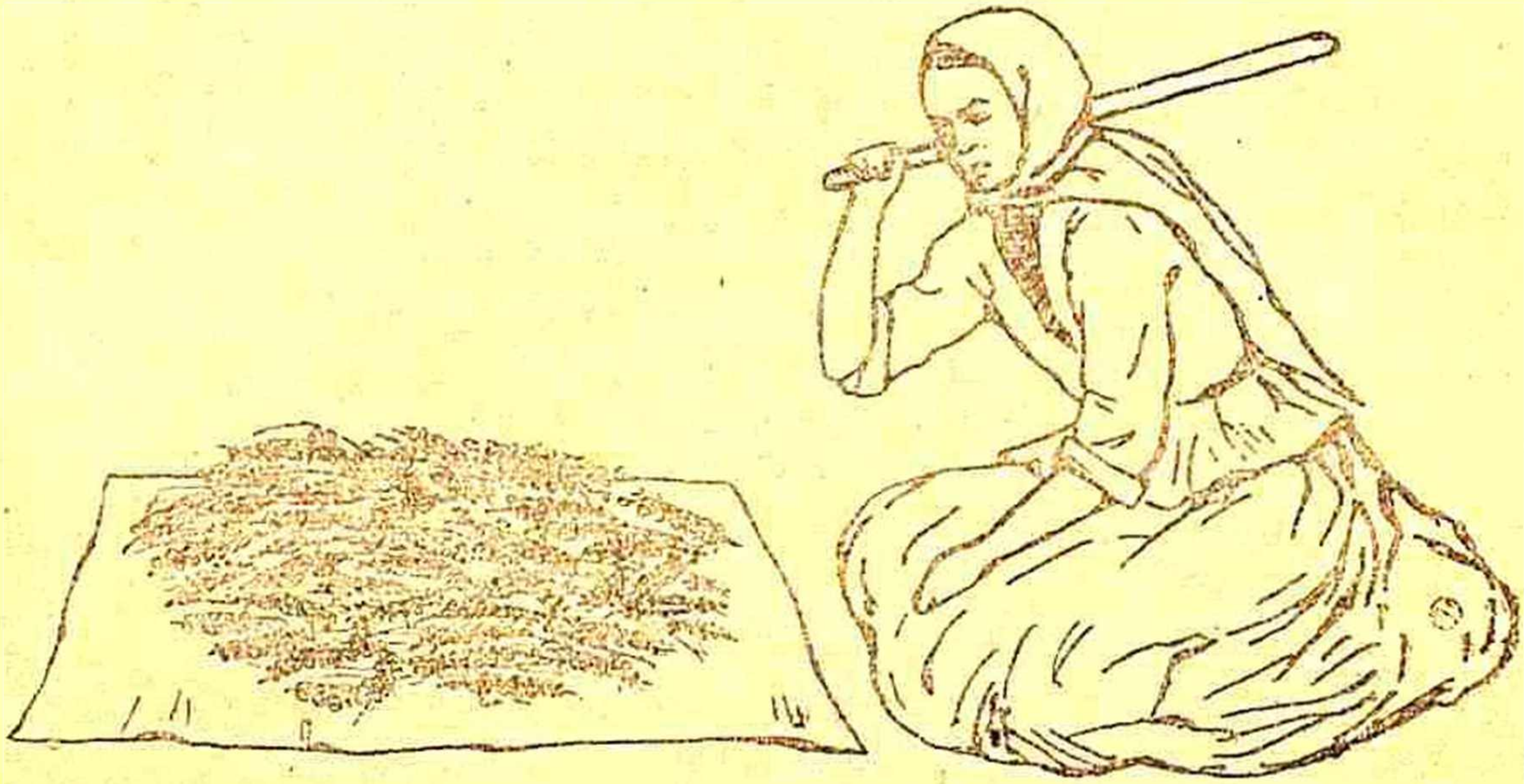

10-чу шәкил

Дәмирин кениш миг'јасда јајылмасы илә сых әлагәдар олараг чүт әкинчилији даһа да инкишаф едир. Көстәриләи садә дөјүм гајдалары дөврүн тәләбини өдәјә билмир вә даһа мүтәрәгги гајдаларын тәтбиг едилмәсинә еһтијач дујулур. Дөјүмдә һејванлардан истифадәјә башланыр. Һејванларын тәтбиги, бәсит гајдаларла вәл вә чарчар васитәсилә дәндөјмә арасында кечид пилләсини тәшкил едир. Һејванларла дөјүмүн тәдгигинә индијә гәдәр лазыми диггәт верилмәмиш вә онун мејдана чыхмасы тарихи мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Она көрә дә бу мәсәлә һаггында бә'зи мүлаһизәләр сөјләмәји лазым билирик. Мә'лумдур ки, енеолит дөврүндә әкинчилик тәсәррүфатын ән әсас саһәләриндән олмуш вә бу дөврдә Загафгазијада ирибујнузлу һејванлардан гошгу гүввәси кими истифадә едилмишдир[109]. Буна әсасән дә һејванлар васитәсилә тахыл дөјүмүнүн тарихини тәхмини олараг һәмин

[109] О. Һ. Һәбибуллајев. Күлтәпәдә археоложи газынтылар. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1959, сәһ. 114; Б. Б. Пиотровский. Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье. СА XIII, 1955, сәһ. 6; Т. Ә. Бунјадов. Азәрбајчанда гәдим нәглијјат васитәләри, «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), № 3, 1961, сәһ. 6—7.

дөврә аид етмәк олар. Дәмир дөврүндә дөјүмдә һејванлардан истифадә етмәк даһа кениш шәкил алыр. Бу, һәр шејдән әввәл, әкинчилијин инкишафы вә атлардан гошгу гүввәси кими кениш истифадә едилмәсилә бағлыдыр. Адәтән, атларын васитәсилә дөјүм асан вә тез баша чатдырылыр. Дәнин һејванлар васитәсилә дөјүлмәси өз нөвбәсиндә бир нечә инкишаф јолу кечмишдир. Онлардан нисбәтән садәси әввәлчәдән дүзәлмиш саһәјә—хырмана төкүлән тахылын үзәринә бир нечә гарамалы бир-биринә чатараг, сүрүлмәсидир. Онлар һәрәкәт етдикчә дырнаглары васитәсилә тахылы әзир. Белә гајда илә тахылы дөјдүкдә һејванлар һәм ону јејир вә һәм дә хејли зибилләјирләр.

Дикәр гајда бир нечә һејваны хырманын ортасында дүзәлдилмиш ағача бағлајыб онун әтрафында һәрәкәт етдирмәкдир. Һејванын дырнаглары алтында галан тахыл тәдричән

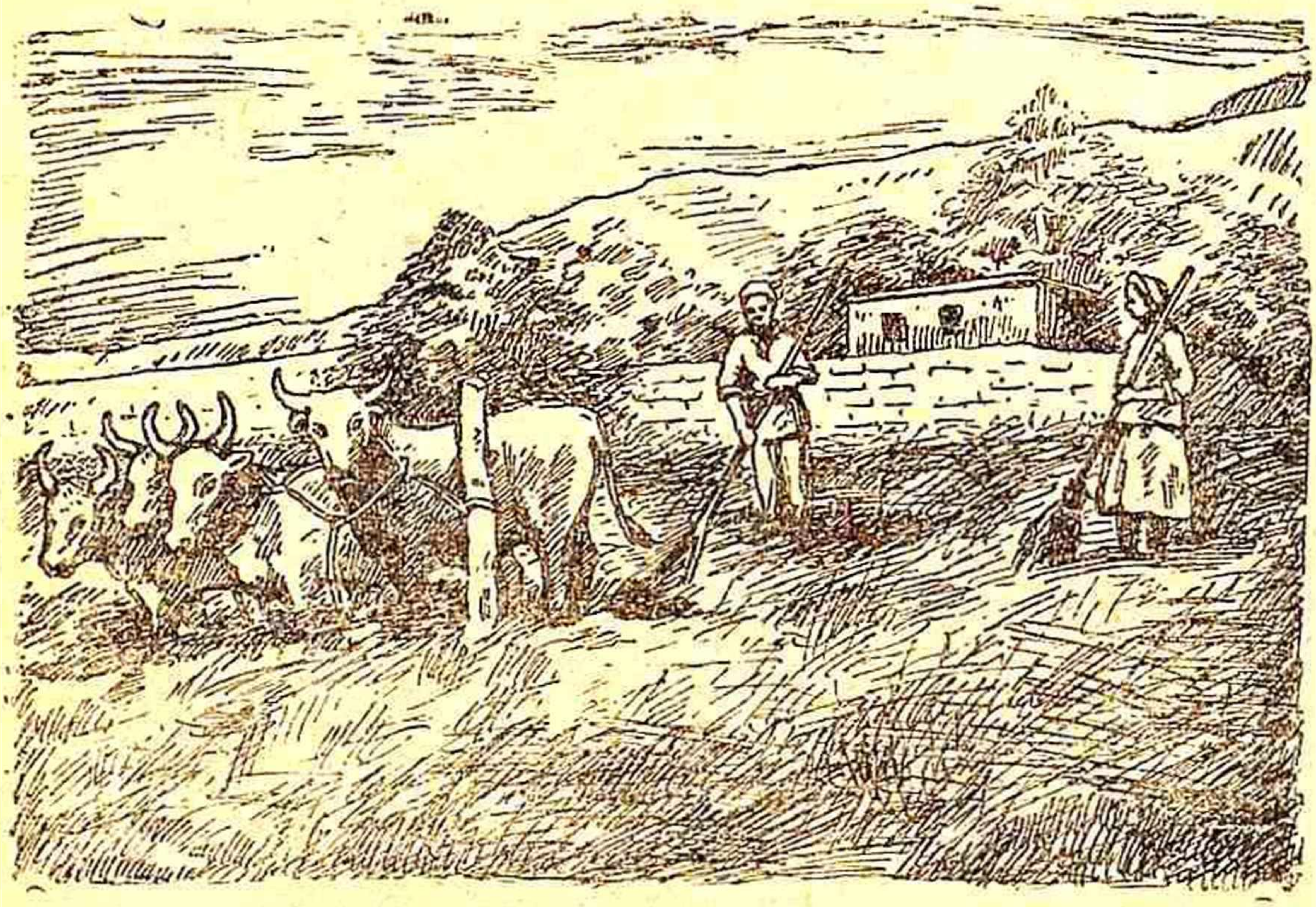

11-чи шәкил

әзилмәјә башлајыр. Унутмамаг лазымдыр ки, биринчи гајдаја нисбәтән икинчидә һејванларын сајы хејли аз олур. Нәһајәт, сонунчу бир гајда ондан ибарәтдир ки, хырманын ортасында бир шәхс дуруб әсасән ат вә аз һалларда исә ирибујнузлу һејванларын боғазына ип салыб хырмана доландырмагла дәни дөјүр. Дән һејван васитәсилә дөјүләркән бә'-

зән тахылын јејилмәсинин гаршысыны алмаг мәгсәдилә онларын ағызларыны «ағызлыгла» бағлајырлар. Лакин һејван дырнағы васитәсилә дәнин дөјүлмәси гајдасы вәл вә гејри-дәндөјән аләтин инкишафына тәкан вермәклә, икинчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб едирди. Лакин буна бахмајараг, белә гајдалар өз мүстәгиллијини әсрләр боју итирмәјәрәк зәманәмизә гәдәр кәлиб чыхмышдыр (11-чи шәкил).

Ксенофот һејван васитәсилә тахылын дөјүлмәси һаггында әтрафлы мә'лумат верир[110]. Етнографик мүшаһидәләрдән ајдын олур ки, һејван васитәсилә ән чох арпа, чәлтик вә дары дөјүлүр. Бу исә көстәрилән биткиләрин буғдаја нисбәтән чох асан дөјүлмәсилә әлагәдардыр. Чох еһтимал ки, тәдгиг едилән дөврдә дә ејни вәзијјәт тәкрар олунурмуш. Лакин һејванлар васитәсилә дәнин дөјүлмәси ағыр иш вә чох вахт тәләб етмәсилә јанашы, дөјүм кејфијјәти дә хејли ашағы олур. Һәтта хырман гуртарандан сонра әзилмәмиш сүнбүлләр јенидән ағач дәјәнәклә дөјүлмәли олур.

Тахылын дөјүлмәсиндә ән мүһүм һадисә, шүбһәсиз, вәл вә чарчарын мејдана чыхмасыдыр. Бу дәндөјән аләтләрин һансынын даһа гәдим олмасыны сөјләмәк чәтиндир. Лакин һәлә тунч дөврүндә ағачдан гајрылмыш вәлләрә өкүз гошулараг дәнин дөјүлмәси һаллары бизә мә'лумдур[111]. Бу, сонракы дөврләрдә даһа артыр вә кенишләнир.

Азәрбајчанда тунч дөврүнә аид вәлләр сон заманлара гәдәр ишләдилән вәлләрлә тамамилә ејнилик тәшкил едир. Буна әсасән дә дәмир вә орта әсрләрдә ејни гурулушлу вәлләрин тахылын дөјүлмәсиндә даһа кениш ишләдилдијини гејд етмәк олар. Һәлә кечән әсрин сонларында дәмир дөврүнүн әввәлләри, јә'ни ерамыздан әввәлки I мин иллијин башланғычына даир вәлин ајры-ајры парчалары вә онун алт һиссәсинә дүзүлән даш гырыглары Ермәнистан әразисиндә ашкар едилмишдир[112].

Ахталы рајону јахынлығында Дебед чајынын сол саһилиндә археоложи газынтылар заманы даш гуту гәбирдән тапылан вәлин парчаларынын бәрпасы көстәрир ки[113], о, өз гурулушу е'тибары илә истәр тунч дөврүнә аид олан Ханлар вә истәрсә сон заманлара гәдәр ишләдилән вәлләрдән фәрг-

---

[110] В. Д. Блаватский. Земледелие в античных государствах северного причерноморья М., 1953, сәһ. 129.

[111] И. Гуммель. Курган № 2, близ Ханлара. КСИИМК, вып. 24, 1949, сәһ. 55.

[112] Б. Б. Пиотровский. Урарту—древнейшее государство Закавказья, Л., 1939, сәһ. 51.

[113] I. De. Morgan. Mission Scientitique an Caucase, 1, P., 1888, сәһ. 59.

ләнмир. Күрчүстан әразисиндә д[illegible] тәхминән дәмир дөврүнүн әвәлләринә аид вәлләр мә'лумду[illegible][114]. Загафгазијанын мүвафиг археоложи абидәләриндә вәл дашына тез-тез тәсадүф едилир. Тәдгиг етдијимиз дөврдә вәлләрлә дәнин нечә дөјүлмәсини тәсәввүр етмәк үчүн етнографик мүшаһидәләрә мүрачиәт едилмәлидир.

Адәтән, тахылы дөјмәк үчүн әввәлчә диаметри 30—40 *м* олан хырман саһәси тәмизләнир вә торпаг мөһкәмләндирилир. Бу, тахылын дөјүлмәсини сүр'әтләндирир вә вәл тахылын үстү илә сүрүләндә дәнләрин јерә батмамасыны тә'мин едир. Сонра хырмана бәрабәр галынлыгда дәрз вә ја күләш төкүлүр. Һејван васитәсилә ишләдилән вәл хырманда дәни сүнбүлдән ајырыр. Дөјүлмүш тахыл совруларағ саманы бир тәрәфә, дән исә дикәр тәрәфә јығылыр. Күндә јалныз бир хырман тахыл дөјүлүб баша чатдырыла биләр. Бир хырмандан алынан дән тәхминән 500—1000 *кг* ола биләр. Бу, шүбһәсиз, күләшин хырмана чох төкүлмәси вә сүнбүлүн дәнләринин долу вә ја арыг олмасындан чох асылыдыр. Вәлләрдән бәһс едәркән онларын гурулушуна хүсуси фикир вермәк лазым кәлир. Мә'лумдур ки, тахылы дөјмәк үчүн һазырланан вәлләр ағыр вә мөһкәм ағач нөвләриндән дүзәлдилир. Бунунла бәрабәр, онларын гурулушу јерли иглим шәраитилә сых әлагәдардыр. Дағлыг јерләрдә вәлләр бојча ири вә нисбәтән галын олур ки, бунун да сәбәби нәмишликлә әлагәдардыр. Тахыл нәм олдугда онун дөјүлмәси дә чәтин олур. Белә һаллара дағлыг јерләрдә даһа чох тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Дүзәнлик јерләрдә исә күләш чох гуру олдуғундан вәлләрин һәчминин кичик вә јүнкүл олмасы тәләб олунур. Вәлләр тахылын дөјүлмәси дөврүнә көрә чох мүһүм һадисә олмагла бәрабәр, әмәк мәһсулдарлығыны да хејли артырмышдыр. Ејни заманда алынан саман мал-гара үчүн гијмәтли јем һесаб едилир. Нәһајәт, тахылын дөјүлмәси гајдаларына јекун вураркән чарчарлар һаггында да бир гәдәр әтрафлы данышмаг лазым кәлир.

Шәргдә һәлә чох гәдим дөврдән ишләдилән бу аләтин Азәрбајчан әразисиндә нә вахтдан истифадә едилмәси тарихи һәләлик мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Азәрбајчан әразисиндә даш вә ағач чарчар мә'лумдур. Даш чарчарын садәлијини нәзәрә аларағ онун ағач чарчардан хејли әввәл јарандығыны сөјләмәјә имкан верир. Тәхминән узунлуғу 1—1,25 *м*-ә гәдәр олан ејни диаметрли дашын үзәри кәлә-кө-

---

[114] Т. Н. Чубинишвили. Погребение с молотильной доской на Самтаврской могильнике. Сообщ. АН Груз. ССР, т. 12, 1951, № 1, сәһ. 61.

түрдүр. Адәтән, ортасы дешик олан даш һиссәјә ох кечирилир. Һәмин ағач охун учлары исә дөрдбучаглы ағач «евә» бәркидилир. Гошгу һејваны васитәсилә һәрәкәтә кәтирилән даш ох бојунча фырландыгча тахыл дөјүлмәјә башлајыр.

Дикәр чарчар исә әсасән ағачдан гајрылыр. Чох мараглыдыр ки, Әфганыстанда инди дә ишләдилән ағач чарчарларынораја Ирандан кечмәси көстәрилир[115]. Бу чарчарлар гурулушлары е'тибары илә, демәк олар ки, Нахчыван әразисиндә истифадә едиләнләрлә ејнилик тәшкил едир. Лакин орадакы чарчарларын охларындакы дишләр дәмир олмајыб, мөһкәм ағачдандыр, чох еһтимал ки, гәдимдә Азәрбајчанда ишләдилән чарчарларын дишләри ағач вә ја дашдан олмушдур. Бизә белә кәлир ки, чарчар Шимали Азәрбајчан, һәтта Загафгазијада о гәдәр дә кениш јајылмамыш вә бураја сасаниләр дөврүндә Чәнуби Азәрбајчан вә ја Ирандан кечмишдир. Аләтин садәлијини вә әкинчилијин инкишафыны нәзәрә алараг онун бу әразидә азы илк орта әсрләрдән ишләдилдијини еһтимал етмәк олар (12-чи шәкил).

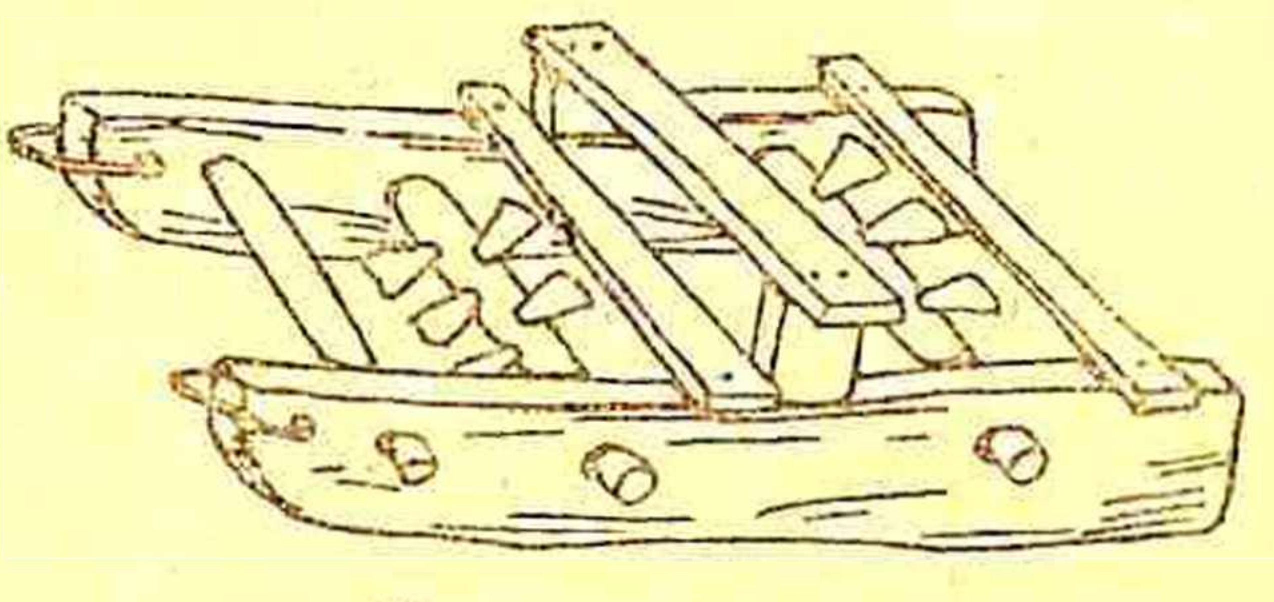

12-чи шәкил

Чарчар давамлы ағачдан дүзәлдиләрәк үч әсас һиссәдән—чәрчивә, ох вә отурачагдан ибарәтдир. Чәрчивә ејни диаметрли дөрд ағачын бир-биринә бирләшмәсидир. Тәхминән ағачларын ени 10, галынлығы 6—8 *см,* узунлуғу исә 2,5-3 *м*-ә гәдәр олур. Сонра чәрчивәјә араба охларына бәнзәр 2 әдәд ох кечирилир. Охларын көвдәсинә тәхминән 15—25 әдәд кәркијә охшар дәмирләр кејиндирилир. Сонунчу һиссә чәрчивәјә бәркидилән тахта отурачагдыр. Чарчар һәрәкәтә кәлдикчә охлар фырланыр вә дәмир дишләр күләши доғрајыб әзир. Бу аләт бә'зән галын күләши олан хырманда ишләдилир вә ондан сонра вәл сүрүлүр. Әкәр чарчар күләши тез әзирсә, сүнбүлүн әзилмәсиндә вәл даһа әһәмијјәтлидир. Чарчарын дишләри нисбәтән енли олдуғундан сүнбүлү тамамилә әзә билмир. Буна көрә дә чарчарла вәл бә'зән бир-бирини тамамлајыр.

Тахылын дөјүлмәсиндә ишләдилән вәл вә чарчар даһа әһәмијјәтлидир. Анчаг Азәрбајчанда чарчара нисбәтән вәл даһа кениш јајылмышдыр.

---

[115] Н. И. Вавилов. Изб. труды в пяти томах. М.-Л., 1959, сәһ. 114—115, 38-чи шәкил.

Тахылын сахланылмасы

Тахылын сахланылмасы әкинчиликдә әсас шәртләрдәндир. Бу барәдә археоложи вә етнографик материалларын нисбәтән азлығы вә тарихи сәнәдләрдә мә'луматын олмамасы мәсәләнин һәртәрәфли шәрһ едилмәсинә имкан вермир. Дәмир вә илк орта әсрләр дөврүнә аид јашајыш јерләринин лазыми гәдәр тәдгиг едилмәмәси ишимизи бир даһа чәтинләшдирир.

Азәрбајчандан ашкар едилән археоложи абидәләрдән ајдын олур ки, һәлә ибтидаи ичма гурулушунун һөкм сүрдүјү бир дөврдә инсанлар јалныз тахылын бечәрилмәсинин дејил, онун сахланылмасынын да гајғысына галмышлар. Онлар бунун үчүн лап гәдим заманлардан мүхтәлиф мүһафизә гајдаларындан истифадә етмишләр. Бу гајдалар сонракы дөврләрдә даһа мүкәммәлләшмишдир. Ерамыздан әввәлки I миниллликдән башлајараг ерамызын XII—XIII әсрләринә гәдәрки бир дөврдә тахылын сахланылмасында садә торпаг гујулар, килдән һазырланмыш ири күпләр, дәри вә көн дағарчыглар, чувал вә хурчунлар ағач код (дагга), һөрмә сәбәт, кәнди[116] вә анбарлардан истифадә етмишләр. Бу көстәрилән тахыл сахлама гајдалары ичәрисиндә ән гәдими вә нисбәтән кениш јајыланы гујулардыр. Чүнки гујуларын дүзәлмәси вә истифадә едилмәси о гәдәр дә чәтин вә мүрәккәб иш дејилдир. Јери гәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, гујуларын һамысына әрзаг дејил, башга туллантылар төкүлмәси дә мүшаһидә едилмишдир. Лакин гујулардан илк дәфә әрзаг сахламаг мәгсәдилә истифадә едилмәсини иддиа етмәк олар. Азәрбајчан әразисиндә апарылан археоложи газынтылар заманы енеолит вә тунч дөврү јашајыш јерләриндән чохлу әрзаг сахланан гујулар ашкар едилмишдир[117].

Дәмир вә илк орта әсрләр дөврү абидәләриндән вә еләчә дә, етнографик мүшаһидәләрдән ајдын олур ки, тахыл сахланан гујулар әксәр һалларда јашајыш бинасынын да-

---

[116] Азәрбајчанын шимали-шәрг рајонларында мал пејиндән мүхтәлиф бөјүклүкдә, силиндрик вә јахуд хашал көвдәли тахыл сахламаг үчүн хүсуси габлар дүзәлдирләр ки, бунлар да јерли чамаат тәрәфиндән кәнди адландырылыр.

[117] О. Һәбибуллајев. Күлтәпә археоложи газынтылары. Бакы, 1959, сәһ. 113. Г. Асланов, Р. Ваһидов, Г. Ионе. Древний Мингечаур. Баку, 1959, сәһ. 124. К. Х. Кушнарева. Поселение эпохи бронзы на холме Узерликтепе около Агдама. Материалы и исследования по археологии СССР, № 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) археологической экспедиции, т. I, М.-Л., 1959, сәһ. 391, И. Нәриманов—Сарытәпә јашајыш јериндә археоложи газынтылар (1956—1957) Азәрбајчан ССР ЕА «Хәбәрләр»и № 3, 1959, сәһ. 36—42.

хилиндә мүвафиг үстүөртүлү јерләрдә газылыр. Лакин чох аз һалларда јашајыш биналарынын јахынлығында да тахыл гујуларына раст кәлмәк олур. Гујулар газыландан сонра ичәриси мөһкәмләндирилир вә тәмизләнир. Чох заман исә гујуларын ичәрисинә суваг чәкиләрәк гурудулур ки, тахыл төкүләндә нәм чәкмәсин. Бә'зи һалларда тахылын чүрүмәсинин гаршысыны алмаг мәгсәдилә гујуларын дөшәмәсини вә јанларыны 5—10 *см* галынлығында әзилмәмиш күләшлә өртүрләр. Күләшин дивара мөһкәм сыхылмасыны тә'мин етмәк үчүн орта өлчүлү һамар чубуглары бир нечә јердән әјиб гујунун ичәрисинә јерләшдирирләр. Чубуглар ачылдыгда күләши гујунун диварларына кипләшдирир. Гујуларын дәринлијиндән вә диаметриндән асылы олмајараг онлар силиндр вә кәсик конус гурулушуна малик олур. Гујулар әсас е'тибары илә, тахыл сахламаг үчүн дүзәлдилир. Лакин бу гујуларда чох надир һалларда ун да сахламаг мүмкүндүр. Бунун үчүн гују там гуру олмалы вә һава дахил олмаг үчүн јол олмалыдыр. Әкәр белә олмазса, ун нәм чәкиб ачыјар, өзүнүн кимјәви тәркибини тез дәјишдириб хараб олар. Доғрудур, ичәрисиндә ун сахланан гујуја биз һәләлик етнографик сәфәр заманы тәсадүф етмәмишик. Лакин археоложи газынтылар заманы, чох аз да олса, белә гујулара тәсадүф едилмишдир. Ағдам рајону јахынлығында Үзәрликтәпә тунч дөврү јашајыш јеринин тәхминән ерамыздан әввәлки II, ерамызын II әсринә аид үст мәдәни тәбәгәсиндән ашкар едилән силиндршәкилли ири бир гујунун ичәрисиндә хејли чүрүмүш ун (кәпәк) галығы тапылмышдыр[118].

Минкәчевирин илк орта әср јашајыш јериндә ашкар едилмиш гујуларын бә'зиләриндә дә ун сахланылдығы мүәјјәнләшдирилмишдир.

Ерамыздан әввәлки I минилликин орталарына аид Гаратәпә дәмир дөврү јашајыш јериндә силиндрик гурулуша малик олан 2 тәсәррүфат гујусуна тәсадүф едилмишдир. Гујуларын дәринлији тәхминән 2—3 *м*, ағзынын диаметри исә 80 *см* олуб, дөшәмәләринә суваг чәкилмишдир. Бу гујуларын ичәрисиндән дән дашлары, сахсы галығы, сүмүк, көмүр гырынтылары вә с. чыхарылмышдыр[119]. Шүбһәсиз, бу гујуларда вахты илә тахыл сахланмыш вә истифадә едилмишдир. Јашајыш јери тәнәззүлә уғрадыгда һәмин гујулара јухарыда

---

118 Мүәллиф бу газынтыларда шәхсән иштирак етмиш вә бу барәдә билаваситә материал топламышдыр.

119 О. Ш. Исмизаде. Отчет о раскопке на холме Каратепе в 1957—1958 гг. Архив Института истории АН Азерб. ССР, инв. № 3548.

көстәрдијимиз шејләр төкүлмүшдүр. Бу фактлардан ајдын олур ки, һәлә енеолит вә тунч дөврләриндә кениш јајылан әрзаг гујулары сонракы дөврләрдә дә ејни мәгсәд үчүн истифадә едилмишдир.

Тахылын сахланылмасында гујулардан истифадә едилмәсинә антик мүәллифләр дә өз әсәрләриндә хүсуси јер вермишләр. Ерамызын I әсриндә јашајан Л. Қолумелла көстәрир ки, анбар олмадыгда тахылы сирами адланан торпаг гујуларда сахламаг олар[120]. Плиниј тахылын гујуларда сахланылмасыны даһа мәгсәдәујғун һесаб едир. Қаппадокија, Фракија, Испанија вә Африкада гујулара сирами дејилир, гујуларын гуру торпагда газылмасыны әввәлчәдән душүнмәк лазымдыр, сонра исә онларын диварлары јумшаг шејлә өртүләрәк тахыл төкүлүр; әкәр гујуда һава олмазса, орада һеч бир зијанверичиләр олмаз[121]. Варрон хәбәр верир ки, белә гујуларда буғда әлли ил, дары јүз ил гала биләр[122]. Гәдим Минкәчевирдә 2 вә 3 №-ли илк орта әср јашајыш јерләриндә әрзаг сахламаг мәгсәдилә һазырланмыш садә торпаг гујулара тәсадүф едилмишдир. Силиндр вә кәсик конус формасында газылан торпаг гујуларын дәринлији 2,5 *м*, диаметри исә 3 *м*-э гәдәрдир[123].

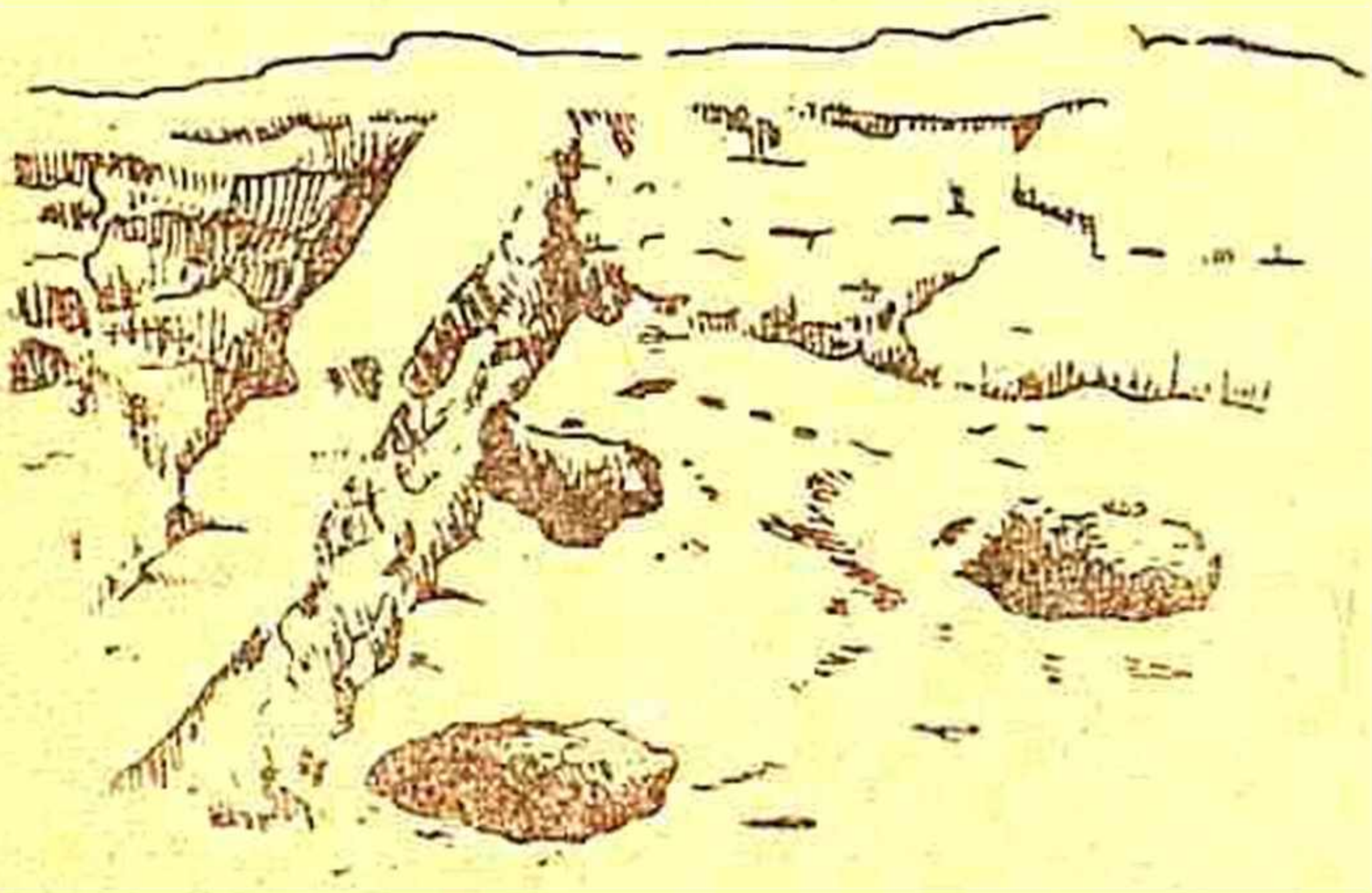

13-чү шәкил

Ерамызын XII әсринә аид гәдим Кәнчә әразисиндә тапылан тәсәррүфат гујулары да силиндрик гурулуша маликдир[124] (13-чү шәкил).

Өрәнгалада XII—XIII әсрләрә аид үст мәдәни тәбәгәдән јанмыш тахыл галығы олан чалаја тәсадүф едилмишдир ки[125], еһтимала көрә бурада тахыл сахланылмышдыр.

---

120 Columella. Dere rictica, 1, 6, 15.

121 Plin, XVIII, 306.

122 Қатон, Варрон, Қолумелла, Плиниј. Көстәрилән әсәри, сәһ. 318.

123 Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 26.

124 Я. И. Гуммель. Старая Гянджа (археологический очерк). Архив Института истории АН Азерб. ССР, инв. № 100, сәһ. 18.

125 А. Л. Јакобсон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 118.

Тәсәррүфат гујуларына Гәбәлә[126] Бакы[127] вә башга орта әср шәһәрләринин әразисиндә дә тәсадүф едилмишдир. Тахыл сахланан гујуларын ичәрисинә суваг чәкилиб чәкилмәмәсиндән асылы олмајараг, әксәр һалларда онун дөшәмәси вә диварлары от вә ја күләшлә өртүлүр ки, бу да тахылын нәм чәкмәсинин гаршысыны алмагдан өтрүдүр. Гујулара тахыл долдурулдугдан сонра үстү күләшлә өртүлүр, күләшин үстүнә исә ја сал даш, ја да ири тахта гојулараг мөһкәм гапаныр.

Тәсәррүфат гујуларына аид јухарыда көстәриләнләрә јекун вураркән бир мәсәләнин шәрһинә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. Бизә мә'лумдур ки, гујуларда тахылын сахланылмасы гајдасы Азәрбајчан әразисинин мүхтәлиф јерләриндә гәдим заманлардан тәтбиг едилмишдир. Лакин тәсәррүфатын, мәдәнијјәтин вә дикәр саһәләрин даһа да инкишаф етдији бир дөврдә гујуларда тахыл сахламаг, әсас е'тибары илә, дағлыг рајонларда кениш тәтбиг олунурду. Чүнки бу јерләрдә һәлә дулусчулуг сәнәти о гәдәр дә инкишаф етмәмишди. Буна көрә дә тахыл чох вахт гујуларда сахланылырды. Лакин орта әср шәһәрләриндә вә дулусчулугла мәшғул олан јерләрдә тахылын сахланмасында ән чох ири күпләрдән истифадә едилмишдир.

Ириһәчмли тахыл күпләри ән чох отураг һәјат сүрән вә даими јашајыш јеринә малик олан халглар арасында чох кениш инкишаф етмишдир. Дикәр сахсы мә'мулаты кими, ири күпләри дә бир јердән башга јерә апармаг чох чәтин вә ја мүмкүн дејилди. Ири тәсәррүфат күпләри, әсас е'тибары илә, ерамыздан әввәлки II миниллијин икинчи јарысында кениш јајылмаға башлајыр вә ерамыздан әввәлки I миниллиқдән даһа күтләви характер алыр. Мәсәлән, Газах рајону әразисинин Сарытәпә јашајыш јериндә тәхминән ерамызын I миниллијинин башланғычына аид 20-дән артыг ири тәсәррүфат күпләри тапылмышдыр[128].

Бурадакы тәсәррүфат күпләринин бир гисминдә јанмыш тахыл галығы вә ун ашкар едилмишдир[129]. Тахыл күпләринин ағзы нисбәтән дүз вә кендир. И. Нәриманов онларын чијни үзәриндә бә'зи һалларда үч гулагчыға тәсадүф едилдијини вә күпләрин көвдәси үзәриндә чәпинә хәтләр чәки-

---

[126] Гәбәлә експедисијасынын рәиси С. М. Газыјев орада чохлу тәсәррүфат гујуларынын олдуғуну хәбәр верир.

[127] И. П. Шеблыкин. Краткий очерк истории дворца Ширван-Шахов в Баку. Баку, 1939, сәһ. 30—36.

[128] И. Нәриманов. Сарытәпә јашајыш јериндә археоложи газынтылар (1956—1957) «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), № 3, 1959, сәһ. 39.

[129] И. Нәриманов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 34.

либ, јапма гуршагла әһатә олундуғуну гејд едир[130]. Адәтән, белә күпләрин ағзы сал даш вә кил гапагла өртүлү олур.

Дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид ичәрисиндә тахыл галығы олан ири сахсы күпләри Ермәнистанда Кармирблурдан да ашкар едилмишдир[131]. Азәрбајчанда апарылан археоложи газынтылар заманы албанлара аид абидәләрдән сахсы мә'мулаты даһа чох әлдә едилмишдир. Дулусчулуг сәнәтинин албанларда хүсусилә инкишафы гујуларда тахылын сахланылмасынын мүәјјән дәрәчәдә азалмасына сәбәб олмушдур. Бу дөврдә тахылы ән чох ири сахсы күпләрдә сахламышлар. Гаратәпә јашајыш јеринин ерамыздан әввәлки V—I әсрләринә аид мәдәни тәбәгәсиндән тәсәррүфат күпләринин парчаларына тәсадүф едилмишдир[132]. Минкәчевирдә ерамыздан әввәлки II вә ерамызын II әсрләринә аид күп гәбирләриндән ири күпләр тапылмышдыр[133].

Тәсәррүфат күпләринә гәдим Минкәчевирдә тәдгиг едилән илк орта әср јашајыш јерләриндә дә тәсадүф едилмишдир[134]. Бу күпләр һаггында мә'лумат даһа әтрафлыдыр. Бурадакы 3 әдәд күпдә чохлу тахыл галығы тапылмышдыр[135]. Јан-јана дүзүлмүш 6 әдәд ири күпләрин бә'зиләриндә дә тахыл сахландығы иддиа едилир. Тапылан күпләрин ағзы кил гапаг вә сал дашла өртүлмүшдүр[136] (14-чү шәкил).

14-чү шәкил

Орта әср Азәрбајчан шәһәрләриндә ири күпләрдә тахыл сахламаг гајдасы даһа кениш шәкил алмышды. Бу, әкинчилијин даһа да инкишафы вә күпләрин учуз вә тез баша кәлмәсилә бағлыдыр. Тахыл сахламагла әлагәдар олан Өрәнга-

---

130 И. Нәриманов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 34.

131 Б. Б. Пиотровский. Кармирблур, т. I, Ереван, 1950. сәһ. 27, ш. 8.

132 О. Ш. Исмизаде. Отчет о раскопках на холме Каратепе в 1957—1958 гг. Архив института истории АН Азерб. ССР, инв. № 354.

133 С. М. Казиев. Археологические раскопки в Мингечауре, МИА, т. I, Баку, 1949, сәһ. 32.

134 Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 72.

135 Јенә орада.

136 Јенә орада, сәһ. 43—44.

ла күпләринин һүндүрлүјү 1,2—1,3 *м*-ә гәдәрдир. Гырмызы рәнкдә олан бу күпләрин көвдәси габарыг, отурачаглары исә јастыдыр. Күпләрин көвдәсинин диварынын галынлығы 1—1,5 *см*, ағзынын кәнарларында исә галынлығы 4—6 *см*-ә чатыр. Тапылан күпләрин демәк олар ки, һамысынын ағзында кил гапаг вардыр[137].

Белә ириһәчмли әрзаг сахланан күпләрә гәдим Кәнчә[138], Ермәнистанда Ани[139], Двин[140], Күрчүстанда Рустави[141] шәһәрләринин X—XIII әср мәдәни тәбәгәләриндә дә тәсадүф едилмишдир.

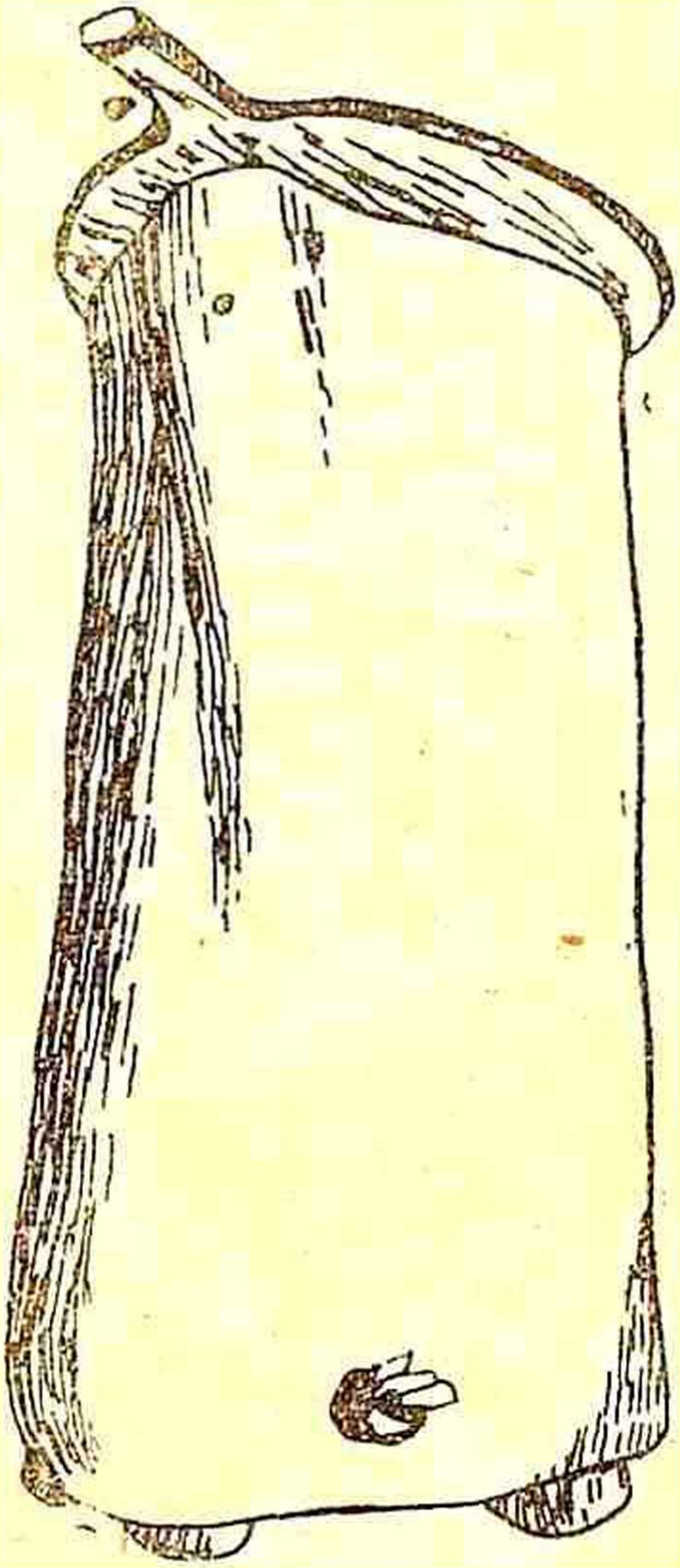
15-чи шәкил

Көрүндүјү кими, күпләрдә әрзаг сахламағын гәдим бир тарихи вардыр. Ингилаба гәдәр ири тәсәррүфат күпләринин Азәрбајчанын чох јерләриндә ејни мәгсәд үчүн ишләндијини гејд етмәк олар.

Тахылын сахланылмасында ағачдан һазырланмыш код, сәбәт вә анбарлар да мүһүм јер тутур. Доғрудур, бу барәдә әлимиздә һеч бир тарихи мә'лумат јохдур. Лакин онларын Азәрбајчанда гулдарлыг вә феодализм дөврләриндә ишләдилмәсини инкар етмәк олмаз. Кодлар ичәриси овулмуш вә ја јонулмуш нисбәтән иридиаметрли ағачлардан дүзәлдилир (15-чи шәкил). Һөрмә сәбәтләр исә чубугдан һөрүләрәк ириһәчмли вә мүхтәлиф гурулушда олур, онларын дахили вә харичи тәрәфи һава вә нәм кечмәсин дејә суваныр. Анбарлар исә мүхтәлиф гурулушда олуб, тахтадан һазырланыр. Проф. Л. А.

---

[137] Г. М. Әһмәдов. Азәрбајчанын ширсиз сахсы мә'мулаты, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1959, сәһ. 65—66.

[138] И. М. Джафарзаде. Историко-археологический очерк Старой Ганджи. Баку, 1949, сәһ. 38, 69, 13-чү шәкил.

[139] Г. Чубинов. Декоративное убранство анийских Карасов. «Христианский Восток», т. V, Петербург, 1917, сәһ. 21.

[140] К. Кафадарян. Город Двин и его раскопки, I. Ереван, 1952, сәһ. 185, 158-чи шәкил.

[141] Г. А. Ламтатидзе. Важнейшие результаты археологических раскопок Рустави. Материалы по археологии Грузии и Кавказа. Тбилиси, т. I, сәһ. 207.

Трисвјатски көстәрир ки, гулдарлыг дөврүндә кил, даш вә тахтадан дүзәлдилмиш анбарларда тахыл сахланылмышдыр[142].

Һәгигәтдә ибтидаи иҹма ӯурулушу дөврүндә тахыл еһтијаты сонракы дөврләрә нисбәтән аз олдуғундан анбарлара о гәдәр дә еһтијаҹ олмамышдыр. Лакин синиф вә мәркәзләшмиш дөвләтин мејдана чыхмасы анбарларын јаранмасына сәбәб олмушдур. Буну Қармирблур материалларында там ајдынлығы илә көрмәк олар[143]. Орта әсрләрдә исә анбарлар даһа чох олмушдур. Өрәнгалада ерамызын XII—XIII әсрләринә аид евләрин бә'зиләриндә анбар ролуну ојнајан отаглар ашкар едилмишдир[144].

Азәрбајҹанда ерамыздан әввәлки I миниллијин әввәлләриндән јарымкөчәри малдарлығын инкишаф етдији бир дөврдә дағарчыг, чувал вә хурчунларда тахыл сахламаг гајдасы даһа кениш јајылдығыны е'тираф етмәк лазымдыр. Дағарчыг ири вә хырдабујнузлу һејванларын дәриләриндән һазырланыр. Адәтән, һејванларын дәрисини тәмизләјир вә онун дешик олан јерләрини тикәрәк кисә кими дүзәлдиб ичәрисинә әсасән ун вә дән төкүрләр. Көч заманы узунгулаг, ат вә ирибујнузлу һејванлара јүкләнән белә дағарчыгларда бир јердән башга бир јерә тахыл дашыныр. Дағылыб чырылмајан белә дағарчыглар тахылы сахламаг үчүн чох әлверишли олур. Белә дағарчыглар гәдимдән башлајараг сон заманлара гәдәр халг арасында кениш јајылмышды.

Јун, кәтан вә памбыгдан тохунан чуваллардан вә хурчунлардан үмумијјәтлә тахылы сахламаг вә дашымаг истифадә едилмишдир. Белә тохума кисәләрдән хүсусилә јарымкөчәри малдарлыгда истифадә едилмишдир. Лакин парча јерин лајларында узун мүддәт галмајыб тез хараб олдуғуна көрә она археоложи газынтылар заманы надир һалларда раст кәлмәк олур. Бу ҹәһәтдән Өрәнгала газынтыларындан тапылмыш ерамызын XII—XIII әсрләринә аид тохума кисәнин парчаларынын галыглары мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Бурадакы үст мәдәни тәбәгәдә 1,70 *м* дәринлијиндә кәтан һөрмә парчалары вә хејли јанмыш тахыл галығы тапылмышдыр. Буна әсасән тәдгигатчы А. Л. Јакобсон онун кисә олуб, ичәрисиндә тахыл сахландығыны гејд едир[145]. Бунунла

---

142 Л. А. Трисвятский. Хранение зерна. М., 1951, сәһ. 18.

143 З. М. Қасабян. Переработка земледельческих продуктов в Урарту по материалам раскопок Қамирблура. Автореф. Ереван, 1960, сәһ. 9.

144 Г. М. Әһмәдов. Өрәнгала, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, 1962, сәһ. 53—54.

145 А. Л. Јакобсон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 102.

јанашы, Өрәнгаладан чувал, халча вә палаз галыглары тапылмасы[146] да еjни фикри бир даhа тәсдиг едир. Лакин Азәрбајчанда көн истеhсалы вә тохучулуғун азы беш миниллик тарихи олмасыны әсас көтүрәрәк дагарчыг вә тохума кисәләрин ерамыздан әввәлки I миниллијин вә ерамызын XII—XIII әсрләриндә кениш истифадәси hеч бир шүбhә доғура билмәз. Нәhајәт, јери кәлмишкән бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр ки, бу вә ја дикәр габда тахыл сахладыгда онун узун мүддәт хараб олмамасыны тә'мин етмәк үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрүлмүшдүр. Мараглыдыр, XVI әсрдә јашамыш Насир ибн-Мәhәммәд ибн-hејдәр јазыр ки: «Буғданы каhы, нар јарпағы вә јахуд палыд ағачынын күлү илә гарышдырыб сахласалар узун мүддәт хараб олмаз, вә јахуд буғданы сүнбүллү сахласалар, hәмчинин узун мүддәт галыб хараб олмаз»[147]. Көрүнүр белә тәдбирләр әввәлки дөврләрдә дә олмушдур.

Бүтүн көстәриләнләрдән ајдын олур ки, Азәрбајчанда ибтидаи ичма гурулушунун тәдричән дағылдығы, синифли чәмијјәтин инкишаф едиб, феодализмлә әвәз олундуғу бир дөврдә јухарыдакы тахыл сахламаг гајдалары әhали арасында кениш интишар тапмышдыр.

Дәнин үјүдүлмәси

Азәрбајчанын ән гәдим әкинчилик өлкәләриндән бири олмасыны башга амилләрлә јанашы, дәнүјүтмә просесиндә истифадә едилән мүхтәлиф гурулушлу дән дашлары да тәсдиг едир.

Дәнин үјүдүлмәси просесиндә ишләдилән садә дән дашлары, сүрткәчләр, киркирләр (әл дәјирманлары) вә дәјирманлар hаггында аз мә'лумат вардыр. Белә мә'луматлара археложи, етнографик вә јазылы мәнбәләрдә раст кәлирик. Мә'лум олдуғу үзрә, муасир Азәрбајчан әразисинин бир сыра јерләриндә апарылан археложи газынтылар заманы тарихин мүхтәлиф дөврләринә аид гәдим јашајыш јерләри өјрәнилмишдир. Тәдгиг едилән бу археложи објектләрдән башга, мадди-мәдәнијјәт галыглары илә бәрабәр, чохлу мигдарда гајыгшәкилли дән дашлары вә сүрткәчләр ашкар едилмишдир. Јерин лајларында миниләрлә галан садә дән дашлары вә сүрткәчләр өз формаларыны, демәк олар ки,

[146] Г. М. Әhмәдов. Өрәнгала, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1962, сәh. 56.

[147] А. Ибраhимов. Кәнд тәсәррүфатына аид гәдим бир әлјазмасы. Республика Әлјазмалары Фондунун Әсәрләри, I чилд, 1961, сәh. 105.

олдуғу кими сахламышлар. Буна көрә дә истәр гәдим Азәрбајчанда, истәрсә дә башга өлкәләрин әразисиндә әкинчилијин варлығынын вә инкишафы тарихинин тәдгиги үчүн дән дашлары әсас материал һесаб олунур. Азәрбајчанда дән дашлары садәдән мүрәккәбә доғру бир нечә инкишаф мәрһәләси кечирмишдир.

Ән гәдим заманлардан, јә'ни әкинчилијин илк дөврләриндән башлајараг тәхминән дәмир дөврүнүн башланғычына гәдәр садә дән дашларындан истифадә едилмишдир[148]. Дәмир вә илк орта әсрләр дөврүндә дәјирманларын мејдана кәлмәсинә бахмајараг садә дән дашлары тамамилә арадан чыхмајыб, аз да олса, ишләдилмишдир. Һәтта Кичик Гафгаз дағларынын бә'зи учгар кәндләриндә садә дән дашларындан дуз әзмәк вә ја јарма һазырламагда сон заманлара гәдәр дә истифадә едилмишдир[149].

Мисир типи ады илә мәшһур олан гајыгвары садә дән дашларынын һазырланмасыны, истифадә едилмәсини вә дәнин әзилмәси просесинин гисмән тәдгиг едилдијини нәзәрә алараг бу барәдә о гәдәр дә кениш мә'лумат вермәјәчәјик[150]. Лакин тәдгиг едилән дөврә аид бә'зи садә дән дашлары һаггында бир нечә сөз демәлијик. Садә дән дашлары вә сүрткәчләр Мил дүзүндә ерамыздан әввәлки V—I әсрләрә аид Гаратәпә гәдим јашајыш јериндән[151], гәдим Минкәчевирдә III—VIII әсрләрә аид 2 вә 3 №-ли јашајыш јерләриндән[152] вә башга археоложи абидәләрдән ашкар едилмишдир.

Садә дән дашларындан әл дәјирманларына (киркирә) кечмәк јалныз техники тәрәгги олмајыб, һәм дә әкинчилијин даһа да инкишаф етмәсини тәсдиг едән әсас амилләрдән биридир. Әл дәјирманларынын нә вахт мејдана чыхмасыны гәти тәсдиг едән һеч бир материал јохдур. Бу барәдә елмдә һәлә бир әсаслы фикир сөјләнилмәмишдир. Она көрә дә әл дәјирманлары һаггында сөјләјәчәјимиз фикир јалныз еһтимал характери дашыјыр.

Әл дәјирманларынын Загафгазијада илк дәфә истифадәсини тәхмини олараг ибтидаи ичма гурулушунун дағылдығы

---

148 Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы, Баку, стр. 48—49.

149 Т. Ә. Бунјадов. 1958-чи ил Кәлбәчәр, Кәдәбәј вә Дашкәсән рајонларына олан сәфәрин елми һесабаты (әлјазмасы).

150 Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, сәһ. 50.

151 О. Ш. Исмизаде. Отчет о раскопках на холме Гаратепе 1955—1956 гг. Научный архив Института Истории АН Азерб. ССР, № 3548. (рукопись).

152 Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, 1961, сәһ. 71.

дөврә аид етмәк олар. Мә'лумдур ки, гејд етдијимиз дөврдә бөјүк аиләләр тәдричән кичик аиләләрә парчаланыр вә бунунла да ата нәсли даһа да мөһкәмләнирди. Пәдәршаһлығын мејдана чыхмасы илә гадынлар әсасән ев иши илә мәшғул олурлар. Елә бу дөврдә дә киркирәләрин јаранмасы вә истифадәси тәдричән артмаға башлајыр. Бу фикри сүбута јетирмәк үчүн етнографик материаллара истинад етмәк лазым кәлир. Адәтән, киркирәләр васитәсилә јалныз гадынлар дәни әзиб јарма вә ун һазырлајырлар[153].

Шүбһәсиз, әл дәјирманларынын мејдана чыхмасы дән дашлары илә бағлыдыр. Күман ки, ири вә нисбәтән даирәви гурулуша малик олан дашларын үзәриндә дән әзмәк даһа асан олмушдур. Тәдричән тәчрүбә вә инсанын вәрдиши артдыгча даирәви вә ја дүзбучаглы дән дашларындан әл дәјирманларына кечилмишдир.

Бу фикри тәсдиг едән бир нечә дән дашы археоложи газынтылар заманы Азәрбајчандан тапылмышдыр. Минкәчевирдән тапылан вә тәхминән тунч дөврүнүн сонларына аид олан бир нечә дән дашы киркирәјә кечид үчүн әсас материал ола биләр. Бунлар дүзбучаглы вә даирәви гурулуша маликдир. Онлардан бизим үчүн әһәмијјәтлиси дүзбучаглы вә даирәви дән дашларыдыр. Дүзбучаглы дән дашларынын отурачағы нисбәтән јасты, үзәри чох һамар, бир аз учлары јухарыја галдырылмышдыр. Онларын узунлуғу тәхминән 25—40, ени 12—20, галынлығы исә 4—7 *см*-ә гәдәр олур[154].

Дүзбучаглы дән дашлары даирәви дән дашларына кечид пилләсини тәшкил едир. Киркирәләрин әсасыны исә даирәви дән дашлары тәшкил едир[155]. Минкәчевирдә даирәви дән дашлары о гәдәр дә чох дејилдир. Һәмин даирәви дән дашларынын отурачағы вә үзәри јастыдыр. Үзәри чох ишләдилдијиндән нисбәтән һамардыр. Диаметри тәхминән 15 *см* олан бир әдәд дән дашы киркирәјә охшајыр[156].

Даирәви дән дашларында нисбәтән шаршәкилли сүрткәчләр ишләдилмишдир.

Ханлар рајонунда 118 №-ли јашајыш бинасындан тапылан үч әдәд даирәви дән дашы ири чај дашындан дүзәлдилмишдир. Отурачағы вә үзәри јасты олан дән дашларынын диа-

---

153 Г. М. Асланов, Р. М. Ваидов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур. Баку, 1959, XLIV чәдвәл,

154 Јенә орада, XLIV чәдвәл, 7, 9, 11-чи шәкилләр.

155 Јенә орада, сәһ. 124.

156 Јенә орада, XIV чәдвәл, 13-чү шәкил.

метрләри, демәк олар ки, ејнидир[157]. Онларын галынлығы 3—4, диаметри исә 27 *см*-ә гәдәрдир[158].

Даирәви формада олан дәнлар дән дашлары киркирәләрә чох охшаса да, онлардан орталарында дәлијин вә әл тутан гулпун олмамасы илә сечилирләр.

Көрүндүјү кими, бу тип дашларда даһа чох дән әзмәк мүмкүндүр. Әкәр садә дән дашларында бир саатда тәхминән 1 *кг* дән әзиләрсә даирәви дән дашында 4 *кг*-а гәдәр дән әзмәк мүмкүндүр.

Гејд едилдији кими, Азәрбајҹанда әл дәјирманларындан истифадә едилмә тарихи дәмир дөврүнүн әввәлләриндән, даһа доғрусу, ерамыздан әввәлки I минилликдән башлајыр. Лакин көстәрдијимиз дөврә аид әл дәјирманлары археоложи газынтылар заманы һәләлик ашкар едилмәмишдир. Бунун да башлыча сәбәби дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид гәдим јашајыш јерләринин башга дөврләрә нисбәтән чох аз тәдгиг едилмәсидир. Азәрбајҹанда ән гәдим әл дәјирманлары јалныз ерамыздан әввәлки III—II әсрләрә аид едилән Јалојлутәпә мәдәнијјәти абидәләриндә ашкар едилмишдир. Лакин бә'зи тәдгигатчылар көстәрилән бу тарихлә разылашмырлар. Хүсусилә Р. М. Ваһидов онларын мејданачыхма тарихини чох ҹаванлашдырыр[159]. Бизә белә кәлир ки, ерамыздан әввәлки III—II әсрләрдә нәинки әл, һәтта су дәјирманларынын Азәрбајҹанда истифадә едилмәси һеч бир тәдгигатчыда шүбһә доғура билмәз. Дикәр тәрәфдән исә Јалојлутәпә мәдәнијјәтини билаваситә тәдгиг едән Ө. Ш. Исмизадә бу мәсәлә илә даһа јахындан бәләддир вә һәр һалда һәм стратиграфија, һәм дә ашкар едилән әшјаларын ујғунлуғуну нәзәрә алараг онларын дөврүнү тә'јин етмәк имканына даһа чох маликдир[160].

Р. М. Ваһидов јазыр ки: «Минкәчевирдә һәлә тунҹ дөврүндән башлајараг, дән үјүтмә үчүн истифадә олунан әмәк аләтләринә үмуми нәзәр салдыгда мүәјјән инкишаф көзә чарпыр. Белә ки, ән гәдим гајыгвары дән дашлары овал вә даирәви дән дашлары илә, бунлар да өз нөвбәсиндә әл дәјирманлары илә әвәз олунур»[161]. Мүәллифин бу јухарыдакы фикриндән ајдын олур ки, дәмир дөврүндә әл дәјирманларынын варлығы мүтләгдир.

---

157 Бу дән дашлары Ханлар өлкәшүнаслыг музејиндә 777, 780, 782, нөмрәләр алтында експонат кими сахланылыр.

158 Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, сәһ. 50.

159 Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 71.

160 О. Ш. Исмизаде. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956, сәһ. 43—44.

161 Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 70—71.

Әкәр ерамыздан әввәлки VI—V әсрләрә аид Одесса вилајәтинин Илника кәндиндә газынтылар нәтичәсиндә киркирә тапылмышдырса[162], бәс онда нә үчүн Азәрбајчанда ерамыздан әввәлки I миниилликдә киркирәләрин ишләнилмәси шүбһә доғурсун? Јалојлутәпәнин 3-чү газынты саһәсинин 50—150 *см* дәринлијиндән башга садә дән дашлары илә бирликдә әл дәјирманынын алт вә үст дашлары тапылмышдыр[163].

Бәрк гумдашындан һазырланан бу әл дәјирманынын алт вә үст дашынын диаметри ејни олуб, тәхминән 40 *см*-ә гәдәрдир[164]. Алт дашынын галынлығы тәхминән 3 *см* олуб үзәри чох ишләндијиндән олдугча һамардыр. Алт дашын орта һиссәсиндә оху дәмирә бәркитмәк үчүн кичикдиаметрли дәлик ачылмышдыр. Үст дашын ағырлығы, шүбһәсиз, дәнин әзилмәсини тә'мин етмәклә әлагәдардыр. Бу дашын ортасында да охун кечмәси вә дәнин төкүлмәси үчүн дәлик ачылмышдыр ки, онун диаметри алт дашынкына нисбәтән бир гәдәр иридир. Тәхминән 10 *см* галынлығы олан үст дашынын кәнарында кичик дешик ачылмышдыр[165]. Еһтимал ки, бу дешијә ағач гулп бәркидиләрәк һәрәкәтә кәтирилирмиш.

Шамахы шәһәринин јахынлығында Хыныслы јашајыш јериндә Ч. Хәлилов тәрәфиндән апарылан археложи газынтылар нәтичәсиндә ерамызын I әсринә аид әл дәјирманынын үст дашы тапылмышдыр. Бу әл дәјирманынын диаметри 40 *см,* галынлығы 10 *см*-ә гәдәр олуб, кәнарында гулп кечирмәк үчүн кичик дешик вә ортасында дәнин төкүлмәси үчүн нисбәтән ири дәлик ачылмышдыр[166]. Мүәллиф көстәрир ки, бурадан әл дәјирманынын алт дашынын бир нечә парчасы ашкар едилмишдир[167].

Ерамыздан бир нечә әср әввәл әл дәјирманлары үјүдүлмә просесиндә гијмәтли аләтләрдән олса да, сонралар тәдричән икинчи дәрәчәли әһәмијјәтә малик олурлар. Бу, һәр шејдән әввәл, әкинчилијин даһа кениш шәкилдә јајылмасы, ерамызын III—V әсрләриндән башлајараг феодализмин[168] инкишафы вә бир сыра башга мүһүм сәбәбләрлә изаһ едилмәлидир. Азәрбајчанда истәр илк орта әсрләрдә, истәрсә дә сонракы дөврләрдә киркирәләр ән чох аиләләрдә,

---

162 И. А. Пономарёв. История техники мукомольного и крупяного производства, ч. первая. М., 1955, сәһ. 59.

163 Ә. Ш. Исмизадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 44

164 Јенә орада. XIII чәдвәл, 56-чы шәкил.

165 Јенә орада.

166 Д. А. Халилов. Раскопки на городище Хыныслы памятнике древней Кавказской Албании. СА, 1, М., 1962, сәһ. 215.

167 Јенә орада, сәһ. 115.

168 Азәрбајчан тарихи, I чилд, 1959, сәһ. 71.

тәләсик һалларда, дағ вә арана көчүлән заманында кениш тәтбиг едилә биләрди. Артыг, бу дөврдә су дәјирманларындан кениш шәкилдә истифадә едилмәкдә иди. Илк орта әсрләрдә әл дәјирманларынын истифадәсини көстәрән нисбәтән әтрафлы материал Минкәчевир әразисиндә апарылан 2 вә 3 №-ли јашајыш јерләринин мәдәни тәбәгәсиндән әлдә едилмишдир[169]. Бурадан ашкар едилән әл дәјирманлары бүтөв вә парчалар һалындадыр.

Бүтөв әл дәјирманларынын диаметри 30 *см*-дән 50 *см*-ә, галынлыглары исә 3 *см*-дән 7—8 *см*-ә гәдәрдир[170].

Р. М. Ваһидов тапылан әл дәјирманларынын тәсвирини дүзкүн верәрәк јазыр: «Әл дәјирманларынын алт дашлары ејни гурулушда олуб, бир-бириндән јалныз өлчүләри чәһәтдән фәргләнир. Белә ки, ох кечирмәк үчүн ортасында дешик олан алт дашын үст сәтһи дүз вә ја әтрафа доғру бир гәдәр кениш олур. Метал вә ја ағач охлар перпендикулјар сурәтдә јерләшдирилмиш чүјләрин көмәји илә алт даша мөһкәм бәркидилир. Охун әтрафында фырланан үст дашлар өз гурулушлары е'тибарилә бир-бирләриндән нисбәтән фәргләнир. Бунларын бә'зиси садә олуб, дашын кәнарына јахын јердә дәстәк кечирмәк үчүн дешији вардыр. Бә'зи дашларын исә орта һиссәси дән төкүлмәсини асанлашдырмаг үчүн гыф шәклиндә дүзәлдилмишдир... Бә'зән дә дашын гыф бичимли мәркәзи һиссәсиндә гаршы-гаршыја ачылмыш ики әдәд дешик вардыр. Бу дешикләрә ичәрисиндә метал ох фырланан дәмир парчасы кечирилир. Үст дашларын əксәријјәтинин дәстәк јерләшән саһәси дашын дикәр һиссәсинә нисбәтән галын олур. Күман ки, дашын бу һиссәсинә иш просесиндә даһа чох күч дүшдүјүнү нәзәрә алараг онун сынмамасыны вә бүтөвлүјүнү тә'мин етмәк үчүн даһа галын дүзәлтмишләр»[171].

Етнографик материаллара истинад едәрәк гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда, еләчә дә бүтүн Гафгазда миниликләр кечсә дә әл дәјирманларынын гурулушу вә истифадәсиндә һеч бир әсаслы дәјишиклик баш вермәмишдир. Јалојлутәпә мәдәнијјәти вә Минкәчевирдән әлдә едилмиш киркирәләрин тәсвирини сон заманлара гәдәр Азәрбајчанда ишләдилән әл дәјирманларына да шамил етмәк олар. Она көрә дә етнографик мүшаһидәләр заманы тәсадүф едилән мүасир әл дәјирманларынын тәсвирини вермәјә һеч бир еһтијач галмыр. Лакин әл дәјирманлары һаггында там тәсәввүрә малик олмаг үчүн дәнин үјүдүлмәси просесини вермәк мүтләг ла-

[169] Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 71.
[170] Јенә орада.
[171] Јенә орада.

зым кәлир. Адәтән, алт дашын ортасына бәркидилән метал ох үст дашын ортасындакы дешијә кечирилир. Һәмин дешик нисбәтән ири олур, бурадан төкүлән дән алт дашын үзәринә сәпәләнир. Үст даш кәнарында дүзәлдилән гулпла алт дашын оху әтрафында әл васитәсилә һәрәкәтә кәтирилир. Бир-биринә сүртүлән дашларын арасында галан дән тәдричән һиссәләрә парчаланыр вә үјүнүр. Әкәр үст даш тез һәрәкәт етдириләрсә вә дән чох төкүләрсә, јарма алына биләр. Әкәр һәрәкәт јаваш оларса вә дән аз-аз төкүләрсә, онда ун алмаг мүмкүн олар. Үст дашы ох әтрафында фырлатдыгда әзилмиш ун вә ја јарма алт дашынын кәнарлары илә онун әтрафына төкүлүр. Алт дашын алтына исә, адәтән, көн вә ја палаз салыныр ки, алынан мәһсул онун үзәринә төкүлсүн.

16-чы шәкил

Узун әсрләр боју киркирәләрин гурулушунда дәјишиклик олмадығы кими, ун вә ја јарманын һазырланмасы просесиндә дә һеч бир дәјишиклик олмамасы шүбһәсиздир. Демәли, верилән тәсвир һәм гәдим, һәм дә чох сонракы дөврләрә аид едилә биләр. Демәк олар ки, әл дәјирманларынын сонракы инкишафы су вә ја башга нөв дәјирманларын мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур (16-чы шәкил).

Һәр ики дәнүјүдән аләтләр арасында мүәјјән охшарлыг көзә чарпыр, лакин су дәјирманлары мүрәккәб гурулуша малик олмагла бәрабәр, һәм дә әл дәјирманларына нисбәтән мүгајисә едилмәз дәрәчәдә үстүнлүк тәшкил едир. Су дәјир-

манларынын мејдана чыхмасы мүһүм ихтиралардан бири кими гејд едилмәлидир. Су дәјирманлары әмәк мәһсулдарлығынын хејли инкишаф етмәсинә сәбәб олмушдур. Тәкчә ону көстәрмәк кифајәтдир ки, әкәр кәркин әмәк нәтичәсиндә әл дәјирманы васитәсилә бир күндә тәхминән 30 *кг*-а гәдәр дән үјүтмәк мүмкүн олдуғу һалда, тәкмилләшмиш вә чохлу сују олан су дәјирманларында һеч бир инсан гүввәси сәрф едилмәдән азы 500 *кг* дән үјүтмәк олур.

Су дәјирманларынын да илк дәфә һарада вә нә вахт мејдана чыхмасы мәсәләси һәләлик аз өјрәнилмишдир. Гафгаз әразисиндә онун јерли зәмин әсасында јаранмасы вә тарихи барәсиндә гәти һәлл едилмиш бир фикир јохдур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәләлик су дәјирманларына даир материал чох азлыг тәшкил едир. Бунун исә әсас сәбәбләриндән бири онун әксәр һалларда јашајыш мәнтәгәсиндән мүәјјән дәрәчәдә узаг мәсафәдә олмасы вә нәтичә е'тибары илә археоложи газынты заманы она чох аз тәсадүф едилмәсидир.

Проф. А. В. Арсиховски көстәрир ки, су дәјирманы ерамыздан әввәлки I әсрдә ромалылар тәрәфиндән ихтира едилмишдир[172]. Тәдгигатчы бу фикри нәјә әсасән сөјләдији барәдә һеч бир мә'лумат вермир. Әлимиздә олан бә'зи гијмәтли материаллар бизи А. В. Арсиховскинин фикрилә разылашмамаға вадар едир. К. Маркс көстәрмишдир ки, су дәјирманы илк дәфә Јули Сезарын вахтында Кичик Асијадан Ромаја кечмишдир[173]. Бу фикирдән ајдын олур ки, су дәјирманы Ромада дејил, ораја башга әразидән кечмишдир. Күрчүстан Дөвләт Тарих Музејиндә Вараг дағындан кәтирилмиш су дәјирманынын үст дашы Загафгазијада дәјирманын варлығы тарихини өјрәнмәк үчүн чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу гијмәтли абидәнин тарихи тәхмини оларағ ерамыздан әввәлки VII әсрә аид едилир[174]. Бүтүн бу фактлар көстәрир ки, су дәјирманларынын һарада вә нә вахт инкишаф етмәси тарихинә әсаслы сурәтдә јенидән бахмаг лазымдыр.

Гафгаз әразисиндә һәлә ерамыздан әввәлки I минилликдән чүт әкинчилијинин кениш инкишафыны, бу дөврдә тәдричән синифли чәмијјәтин јаранмасыны вә ерамыздан әввәлки VII әсрә аид су дәјирманынын үст дашынын тапылмасыны әсас көтүрәрәк онун бу әразидә ерамыздан бир нечә әср әввәл истифадә едилдијини еһтимал етмәк олар. Проф. Б. Б.

---

[172] А. В. Арциховский. Основы археологии, М., 1955, сәһ. 139.

[173] К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные произведения, т. XXIII, 1930, сәһ. 131.

[174] Г. В. Церители. Урартские памятники музея Грузии. Тбилиси, 1939, сәһ. 63.

Пиотровски һаглы олараг гејд едир ки, әкәр һәгигәтән Вагардан кәтирилән дәјирман дашы Урарту дөврүнә аиддирсә, онда бу Ван чарлығында су дәјирманларындан истифадә едилмәсини тәсдиг едән мүһүм дәлилдир[175]. Б. Б. Пиотровски гәдим архлардан бәһс едәркән јазыр ки, ири архдан хырда голлар ајрылмышдыр ки, онларын бә'зиләринин үстүндә инди дәјирманлар тикилмишдир. Чох күман ки, белә дәјирманлар гәдимдә дә мөвчуд олмушдур[176].

К. Маркс Капитал әсәриндә јазыр ки: «Машынын бүтүн инкишаф тарихини ун дәјирманынын инкишаф тарихиндә көрмәк олар»[177].

Бүтүн бу көстәриләнләрлә бәрабәр, су дәјирманларынын дүзәлмәси үчүн лазыми јерли шәраитин олмасыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларындан сүр'әтлә ахан чајларын үзәриндә о гәдәр дә бөјүк әмәк сәрф етмәдән истәнилән гәдәр су дәјирманлары дүзәлдиб ишләтмәк мүмкүндүр. Лакин дүзәнлик рајонларда су дәјирманларынын дүзәлдилмәси чох чәтин баша кәлә биләр. Бизә белә кәлир ки, ерамыздан әввәл вә илк орта әсрләр дөврүндә истифадә едилән дәјирманларла мүасир дағ рајонларындакы дәјирманлар арасында елә бөјүк бир фәрг олмамышдыр. Дағлыг јерләрдәки дәјирманларын чох садә гурулуша малик олмасы вә ејни гајда илә ишләдилмәси, бизә белә фикир сөјләмәјә тамамилә имкан верир. Азәрбајчанын Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларынын әтәкләриндәки рајонлара олан етнографик сәфәрләр заманы мүшаһидә едилән дәјирманлар вә онларын дән үјүтмә просесинә әсасланараг гәдим дөвр һаггында да мүәјјән мүлаһизә јүрүтмәк мүмкүндүр.

Дәјирманлар, адәтән, һүндүр тәпәләрин вә јахуд да јарғанларын әтәјиндә тикилир. Новла һүндүрдән дәјирман пәринин үстүнә төкүлән су пәри өз оху әтрафында һәрәкәтә кәтирир. Ағач новун үст һиссәси енли олуб, дәјирмана дахил олан јери нисбәтән назикдир. Бу ондан ирәли кәлир ки, дәјирманы һәрәкәтә кәтирән чарха су јүксәк тәзјиг илә вурур вә онун фырланма сүр'әтини артырыр. Новун узунлуғу вә диаметри јерин шәраити илә әлагәдар олараг мүхтәлиф олур. Дәјирманын пәрләри ағач топа бәркидилмишдир. Су пәрләри сүр'әтлә дөјдүкдә топ пәрләрлә бирликдә өз оху әтрафында фырланыр[178] (17-чи шәкил).

---

[175] Б. Б. Пиотровский. Ванское Царство, М., 1959, сәһ. 139.
[176] Јенә орада, сәһ. 139.
[177] К. Маркс. Капитал, I чилд, Бакы, 1949, сәһ. 284.
[178] Н. Калашев. Местечко Сальяны (Салян) Джавадского уезда Бакинской губернии, СМОМПК, вып. V, Тифлис, 1886, сәһ. 159—160.

Ох пәрә мөһкәм бәркидилир. Ончун јухарысы алт дашын ортасындан кечәрәк үст дашын алт һиссәсиндәки чарх вә ја тәвәрә адланан дәмир һиссәјә бәркидилир. Су пәрләри һәрәкәтә кәтирдикдә ох үст дашы алт дашын үзәриндә фырлаjыр. Һәмин дашларын арасында галан дән үјүдүлүр. Алт даш нисбәтән назик вә тәрпәнмәз вәзијјәтдә галыр. Дәни әзән үст даш нисбәтән ағыр олур. Үст дашын јухары һиссә-

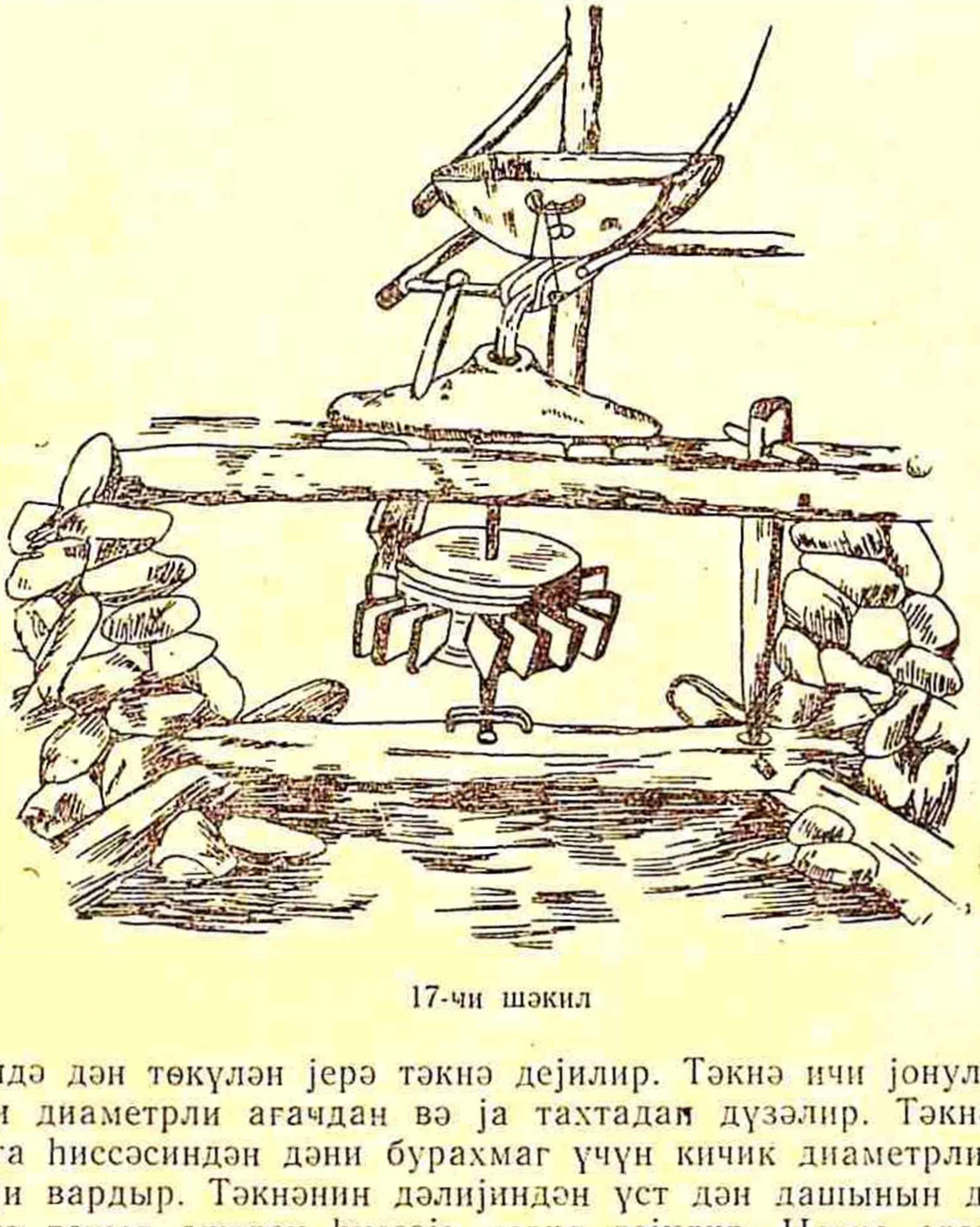

17-чи шәкил

синдә дән төкүлән јерә тәкнә дејилир. Тәкнә ичи јонулмуш ири диаметрли ағачдан вә ја тахтадан дүзәлир. Тәкнәнин орта һиссәсиндән дәни бурахмаг үчүн кичик диаметрли дәлији вардыр. Тәкнәнин дәлијиндән үст дән дашынын дәлијинә тахыл ахыдан һиссәјә новча дејилир. Новча ағачдан олуб, ичәри һиссәси јонулмушдур. Новча дашын дәлијинә тәрәф олан јерә кечирилмишдир. Ипин бир учу исә башга бир јерә мөһкәмләндирилмишдир. Һәмин јердә ағачдан чах-чах дүзәлдилмишдир. Чах-чахын бир учу новчаја, дикәр учу исә ун тәкнәсинә јахын бәркидилмишдир. Дәјирманын үст дашы һәрәкәт етдикдә чах-чах дашын үзәринә сүртүләрәк

бир гајдада дәнин үст дашынын боғазлығына төкүлмәсини тә'мин едир. Алт вә үст дашын әтрафы үјүдүлмүш дәнин дағылмасы үчүн тахта илә әһатә олунмуш вә ен һиссәдән кичик бир јер ачылмышдыр. Даш һәрәкәтә кәлдикдә һәмин јердән үјүдүлмүш ун тәкнәјә төкүлүр. Дәјирманда чохлу мигдарда дәнин үјүдүлмәси сујун чохлуғу, сүр'әтлә вурмасы вә дашын диаметринин бөјүклүјүндән асылыдыр. Дәни узун мүддәт үјүтдүкдә дашларын чопурлары (диши) күтләшир вә нәтичәдә дәни үјүтмәк чәтинләшир. Бу заман үст дашы дүшүрәрәк һәр ики дашын дән үјүдән тәрәфләрини ити учлу дәмир чәкичлә «дишләјир» (овхарлајыр) вә јенидән үјүтмә просеси давам етдирилир.

Азәрбајчанда су дәјирманларындан башга, аз да олса, јел дәјирманлары да олмушдур. Лакин бу нөв дәјирманларын дәмир дөврүнүн әввәлләриндән башлајараг тәхминән ерамызын XII—XIII әсрләринә гәдәр олан бир мүддәтдә истифадәси һаггында һеч бир гәти фикир сөјләмәк мүмкүн дејилдир.

Азәрбајчанда дәнүјүтмә просесиндә ишләдилән аләтләрин тәсвиринә јекун вураркән гејд етмәк олар ки, бу аләтләр тәдричән садәдән мүрәккәбә доғру инкишаф етмиш вә бу инкишаф өз нөвбәсиндә әмәк мәһсулдарлығыны әсаслы сурәтдә артырмышдыр.

Чөрәк биширмә

Әкинчилијин инкишаф тарихини өјрәнмәк үчүн гәдим чөрәк биширмә гајдаларынын тәдгигинин дә мүәјјән әһәмијјәти вардыр. Чох тәәссүф ки, бу мәсәлә тәдгигатчылар тәрәфиндән һәләлик лазыми гәдәр ишыгландырылмамышдыр. Јалныз мадди-мәдәнијјәт тарихинин бу вә ја дикәр саһәсини өјрәнәркән тәдгигатчылар өтәри олараг бу саһәјә тохунмушлар. Онлар чөрәкбиширмә васитәләринин ән әсасларындан бири олан тәндирләрин нөвләри, онларын истифадәси һаггында бә'зи мә'луматлары вермишләр. Бу мәсәләнин тәдгигинин әсас мәнбәји археоложи материаллар, етнографик мүшаһидәләр вә һабелә тарихи китабларда раст кәлдијимиз бә'зи фикирләр сајыла биләр. Лакин бунлара әсасән ән гәдимдән башлајараг сон заманлара гәдәр давам едән чөрәкбиширмә гајдалары һаггында кифајәтләндиричи тәсәввүр јаратмаг мүмкүн олар.

Мә'лумдур ки, инсанлар илк заманларда тахылы садә дән дашлары васитәси илә әзир, ондан јарма вә ун һазырлајырдылар. Һазырланмыш мәһсулу кил габларда бишириб мүх-

тәлиф нөв јемәк һазырлајырдылар. Ундан исә чөрәк биширирдиләр. Кил габларын јаранмасы әкинчиликлә тәхминән бир дөврә тәсадүф едир. Буна көрә дә чох күман ки, һәлә инкишаф етмиш неолит дөврүндә јармадан истифадә едилмишдир. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, јетишмиш тахылы јолуб одда үтмәк дә чөрәк биширилмәсинин рүшејмләриндән ола биләр. Гәдимдә јашајан гәбиләләр мүхтәлиф нөв тәндир, даш вә килдән һазырланмыш сач вә башга гурғуларда чөрәк биширмишләр. Етнографик мүшаһидәләрә әсасланараг демәк олар ки, ән гәдим чөрәкбиширмә нөвләриндән бири ади очаглар олмушдур. Адәтән, очаг азачыг газылмыш кичик чаладан ибарәт иди. Инсанлар һәмин чалада очаг галајыр вә көз дүшәндән сонра онун күл вә көзүнү тәмизләјирдиләр, јоғрулмуш хәмир күндәсини гызмыш чалаја гојур, үзәринә исә көз төкүрдүләр. Мүәјјән вахт кечдикдән сонра јенидән күлү күндәнин үзәриндән тәмизләјир вә бишмиш чөрәји көтүрүрдүләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу ибтидаи үсулла чох чәтин вә чох аз чөрәк биширмәк мүмкүн иди. Бу нөв чөрәкбиширмә азәрбајчанлылар арасында чох гәдимләрдән башлајараг сон заманлара гәдәр давам етмиш вә ел арасында күллү көмбә вә ја садәчә олараг күлләмә адланмышдыр. Чох еһтимал ки, бу садә үсулун инкишафы сонралар кил тәндирләрин јаранмасына кәтириб чыхармышдыр. Тәндирләрин илк дәфә һарада ихтира едилмәси һәләлик мә'лум дејилдир. Ону бу вә ја дикәр халгын ады илә дејил, үмумијјәтлә Гәдим Шәргдә јашајан халгларын ады илә бағламаг даһа дүзкүн оларды.

Күрчүстанда тәндирләрин инкишаф тарихи илә мәшғул олан проф. К. С. Читаја чох мараглы вә дүзкүн бир фикир ирәли сүрүр. О, гејд едир ки, күрчүчә—*torne||tone, tune*, ерменичә—*tonir||toron*, зәндчә—*tonura*, јәһудичә—*tonnur*, асурча—*tonüru*, шумерчә—*durum* адланан тәндирләр Загафгазија вә Өн Асија халгларынын ихтирасыдыр[179]. К. С. Читаја һаглы олараг тәндирләрин мәншәјини Шәрг халгларынын ады илә бағлајыр. Тәндирләр Орта Асијада гәдим заманлардан мөвчуд олмушдур. Һәмин әразидә апарылан етнографик тәдгигатлар көстәрир ки, орада да мүхтәлиф гурулушлу күлбәли вә күлбәсиз тәндирләр вардыр[180]. Буна көрә дә тәндирләрдән Шәрг халгларындан башга, она гоншу олан өлкәләрин әразиләриндә дә истифадә едилдијини нәзәрә ал-

---

179 Г. С. Читая. Грузинская торьня, мимомхилвели. Тбилиси, 1951, сәһ. 384, (күрчү дилиндә).

180 Е. М. Пещерева. Гончарное производство Средней Азии. М.-Л., 1959, сәһ. 257.

маг лазымдыр. Азәрбајҹанда вә еләҹә дә Загафгазијада тәндирләрин мејдана кәлмәси тарихи һәләлик енеолит дөврүнә аиддир. Тәндирләрин өјрәнилмәси јалныз әкинчилијин тарихи үчүн дејил, ејни заманда Азәрбајҹанда јашајан гәдим гәбиләләрин отураг һәјат сүрмәсини сүбут етмәк үчүн мүһүм дәлилләрдән биридир.

Етнографик мүшаһидәләр көстәрир ки, тәндир һәгигәтән отураг һәјат сүрән халглара мәхсусдур. Азәрбајҹан әразисиндә истәр археоложи вә истәрсә дә етнографик материаллара әсасән јералты вә јер үстүндә олан кил тәндирләри гурулуш, һазырланма техникасы вә дөврләри е'тибары илә ашағыдакы груплара бөлмәк олар. Мә'лум олан материаллар әсасында ән гәдим тәндир нөвү «дөјмә тәндир»ләр һесаб едилмәлидир. Азәрбајҹанда гәдимдә јашајан гәбиләләрин узун әсрләр боју чөрәкбиширмә саһәсиндә вәрдишләри артмыш вә тәдриҹән нисбәтән дәрин газылмыш чалаларын ичәрисини дөјәрәк мөһкәмләндирмиш вә чөрәк биширмишләр.

Етнографик мүшаһидәләр нәтиҹәсиндә әлдә едилмиш материаллар дөјмә тәндирләр (бә'зи рајонларда буна јер тәндири дә дејирләр) һаггында әтрафлы мә'лумат вермәјә имкан јарадыр. Дөјмә тәндири дүзәлтмәк үчүн јердә тәндир формасында гују газылыр вә онун диварларына дуз вә күл сәпиләрәк енли јасты дашла дөјүлүр. Беләликлә, торпаг сыхылыр вә чаланын диварлары бәркијир. Һеч бир күлбәси олмајан бу нөв тәндирләрин диби вә диварлары нисбәтән галын сuваныр вә ичәрисиндә очаг галаныр. Чох гәдимләрдән интишар тапмыш олан бу ибтидаи тәндир нөвү һаггында әлимиздә һәләлик археоложи материаллар аздыр. Бунун сәбәбини исә онларын нисбәтән дәрин очаглардан сечилмәмәси вә бу барәдә тәдгигатын сон дәрәҹәдә азлығы илә изаһ етмәк олар. Лакин бә'зи објектләрдә апарылан археоложи газынтылар заманы мүхтәлиф дөврләрә аид едилән очаглар тапылмышдыр ки, бунларын да дөјмә тәндирләрлә мүәјјән дәрәҹәдә јахынлыг тәшкил етмәсини гејд етмәк лазымдыр. Азәрбајҹанда ән гәдим дөјмә тәндир енеолит дөврү јашајыш јериндән О. Һәбибуллајев тәрәфиндән ашкара чыхарылмышдыр. Бу тәндирләрин дөврү ерамыздан әввәлки III миниллијин икинҹи јарысына аид едилир. Килдән һазырланмыш Күлтәпә тәндирләри форма вә һәҹмләри е'тибары илә демәк олар ки, ејнилик тәшкил едирләр. Һеч бир күлбәси олмајан бу тәндирләрин формасы силиндр шәклиндәдир. Ашкар едилмиш тәндирләрин һәм әтрафындан вә һәм дә ичәрисиндән күл галығы вә кичик көмүр парчалары тапылмышдыр. Күлтәпәдә 11,75 *м* дәринлијиндә ашкар едилмиш учуг тәнди-

рин диаметри 70,4 *см* галан һиссәсинин һүндүрлүјү исә 24 *см*-дир[181].

Бир нечә јералты тәндир дикәр гәдим јашајыш јери олан Ағдам шәһәри јахынлығында Үзәрликтәпәдән тапылмышдыр[182]. Бу тәндирләрин дөврү тәхминән ерамыздан әввәлки II миниллијин орталарына аид едилир. 50—75 *см* дәринлијиндә олан бу кил тәндирләрин ичәрисиндә вә әтрафында јанмыш ағач парчасы, көмүр гырынтылары вә күл галығы ашкар едилмишдир. Үзәрликтәпәдә тапылан кичик гадын фигурунун сол тәрәфиндә дән дашы, чохлу ун кәпәји вә һејкәлин өн һиссәсиндә исә ичәриси јахшы суванмыш кил тәндирә раст кәлмишик[183].

Тәхминән Үзәрликтәпә илә ејни бир дөврә аид олан Дағыстан әразисиндәки Гајакәнд тунч дөврү јашајыш јериндән учмуш тәндир јери ашкар едилмишдир. Бу гәдим јашајыш јери Гамжи-озен чајынын саг саһилиндәки Гајакәнд кәндиндән 4 *км* чәнуб-шәргдә јерләшир[184].

Гејд етмәк лазымдыр ки, Гајакәнд јашајыш јери Азәрбајчанын мүасир шимал сәрһәддинә јахындыр. А. П. Круглов гејд едир ки, бурада јонулмамыш дашдан һөрүлмүш даш диварын јанында дағылмыш очаг јери вардыр. Очаг јериндән тапылмыш галын диварлы бишмиш мөһрә парчаларынын тәркибиндә битки галығы вардыр. Тапылан бишмиш кил парчалары ади кил габлара нисбәтән галын вә кобуддур. Онларын ичәри тәрәфи чөл тәрәфинә нисбәтән даһа јахшы ширәләнмиш вә бәрк бишмишдир. А. П. Круглов бу абидәнин чөрәк биширмәк үчүн тикилмиш јерүтсү тәндир олдуғуну еһтимал едир[185].

Тәдгигатчы һаглы олараг етнографик материаллара әсасән Гајакәнд јашајыш јериндән тапылан тәндирин мүасир Загафгазија халглары арасында кениш јајылмыш тәндирләрлә јахынлыг тәшкил етдијини гејд едир[186].

Б. А. Куфтин Триалетиндә Бешташен галасынын енеолит дөврү тәбәгәсиндән диаметри бир метрдән артыг олан дан-

---

181 О. А. Абдуллаев. Первые итоги раскопок Кюльтепе. Материалы по истории Азербайджана. Баку, 1957, сәһ. 86—87.

182 К. Х. Кушнарева. Отчет о раскопках в 1954 г. на холме Узерликтепе около Агдама Азерб. ССР. Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, инв. № 3143, сәһ. 3.

183 Т. Бунјадов. Азәрбајчанын узаг кечмишинә сәјаһәт, Бакы, 1957, сәһ. 12.

184 А. П. Круглов. Северо-восточный Кавказ в II—I тысячелетии до н. э. МИА, № 68, М.-Л., 1958, сәһ. 20.

185 Јенә орада, сәһ. 21.

186 Јенә орада.

рәви гурулушда очаг јери ачмышдыр[187]. Очаг јери нисбәтән галын күл тәбәгәси вә хырда көмүр галығы илә өртүлмүшдүр. Һәмин күл тәбәгәсинин үстүндә галынлығы 5 *см* олан чохлу бишмиш кил парчалары тапылмышдыр. Мүәллиф онларын очағын бача јеринин учмасы нәтичәсиндә төкүлдүјүнү гејд едир[188]. Лакин бизә белә кәлир ки, бурада да, Дағыстанда олдуғу кими, јерүстү тәндир олмушдур.

Јералты тәндирләр Налчик шәһәри јахынлығында Долински тунч дөврү јашајыш јериндән вә[189] Шимали Осетијада енеолит дөврү гәдим јашајыш јериндән ашкара чыхарылмышдыр[190]. Бурада тәндирләр бинанын дөшәмәсиндә дүзәлдилмишдир. Тәндирләрин ичәриси вә әтрафында јанмыш күл вә көмүр галығына тәсадүф едилмишдир. Чала шәклиндә олан Долински тәндирләринин отурачағынын диаметри нисбәтән енли, јухарыја кетдикчә даралыр. Бу гајда мүасир тәндирләрдә дә нәзәрә чарпыр; Долински тәндирләринин дибиндә јасты даш дөшәмәдә од изләри вә онларын отурачағынын кәнарында јанмыш кил парчалары вардыр. Кил парчалары тәндирин дахилинә онун јухары јанларындан төкүлмүшдүр[191]. Е. И. Крупнов Шимали Осетијада ашкар едилән чала шәкилли очаглардан кил габ биширмәк үчүн истифадә едилмәси фикрини ирәли сүрүр[192]. Чох еһтимал ки, бу очагларда чөрәк дә биширмишләр. Күман ки, онлар ибтидаи тәндирләр олмушдур. Лакин орада јалныз чөрәк биширмәк дејил, еви иситмәк вә хөрәк һазырламаг үчүн дә истифадә олунмасыны сөјләмәк олар.

Көстәрилән фактлара әсасән бу тәндирләри нисбәтән гәдим вә бәсит тәндир нөвләриндән олан дөјмә тәндирләр групуна дахил етмәк олар. Гәдим Минкәчевирдә Күрүн сол саһилиндә јерләшән 2 вә 3 №-ли орта әср јашајыш јерләринин әразисиндә апарылан газынтылар заманы килдән һазырланмыш садә дөјмә тәндирләрә тәсадүф едилмишдир. 2 №-ли јашајыш јеринин VI—VIII әсрләрә аид едилән икинчи мәдәни тәбәгәсиндә тәндир галыглары тәдгиг едилмишдир. Силиндр формасында олан вә һәчмчә о гәдәр дә ири олмајан тәндир-

---

187 Б. А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941, сәһ. 112—113.

188 Јенә орада, сәһ. 113.

189 А. П. Круглов и Г. В. Подгаецкий. Долинское поселение у г. Нальчика. Материалы и исследования по археологии СССР, № 3, сәһ. 151—159, шәк. 5—12.

190 Е. П. Крупнов. Материалы по археологии Северной Осетии, до Кобинского периода. Материалы и исследования по археологии СССР, 1950, № 23, сәһ. 24, рис. 1,8.

191 А. Круглов и Г. В. Подгаецкий. Көстәрилән әсәри, сәһ. 171., 6, 8, 10, 12-чи шәкилләр.

192 Е. И. Крупнов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 24.

ләрдән биринин диаметри 60—65 *см*, һүндүрлүјү 80—90 *см*-ә гәдәрдир[193].

Орта әср Өрәнгала шәһәр харабаларынын гала диварында апарылан археоложи газынтылар заманы Н. В. Минкевич-Мустафајева тәрәфиндән дөрд әдәд мүхтәлиф һәчмдә олан дөјмә тәндирләр тәдгиг едилмишдир[194]. Бу тәндирләрин диаметри 0,50 *см*-дән 0,65 *см*-ә гәдәрдир.

Дикәр гәдим тәндир нөвләриндән бири дә бадды тәндирләрдир[195]. Бунлар дөјмә тәндирләрин инкишаф етмиш формасыдыр. Лакин бадды тәндирләр даһа тәкмилләшмишдир. Бунлар һазырланма техникасына көрә дә сечилирләр. Бадды тәндирләри хүсуси торпагдан, әксәр һалларда исә сары килдән һазырлајырлар. Јахшы тәмизләнмиш торпағын ичәрисинә нарын саман, ат гылы (гујруғу), әләкдән кечирилмиш сахсы гырынтылары вә ја хырда-хырда доғранмыш кечи гылы гатырлар. Бунлар тәндирә мөһкәмлик верир вә чатламасынын гаршысыны алыр. Һазырланмыш палчығын гурумасынын гаршысыны алмаг мәгсәдилә үстүнү кәндалашла өртәрәк бир нечә күн ачыдырлар. Бу мүддәтдә палчығы һәр күн јоғурур вә һәлл едирләр. Ачымыш палчыгдан тәндир гуруркән, әввәлчә ондан узун-узун бадлар дүзәлдилир, ири даирәви јасты даш, тахта вә ја чарпаз дүзәлдилмиш ағачын үзәриндә тәндири гурмаға башлајырлар. Дүзәлдилмиш тахтанын үзәринә палчыгдан кәсилмиш күндәни гојур вә әл илә eширләр. Бадларын узунлуғу мүхтәлифдир. Онларын узунлуғу әксәр һалларда 20—25 *см*, диаметрләри 4—6 *см*-ә гәдәр олур. Тәндири тәдричән гурурлар. Чүнки, јаш палчыг ағыр олдуғундан бир-биринә ағырлыг салыб уча биләр. Одур ки, бадын бирини гурурлар, алтдакы бадла ону бағлајыр, јә'ни арасыны палчыгла долдурур, сонра да һамарлајыб тәндири гурурлар. Бир-биринин үзәринә гојулан бадлар һәм дахилдән, һәм дә харичдән әл илә суваныр.

Ири бир тәндирин дүзәлмәси үчүн тәхминән 18—20 чәркә бад дүзүлүр вә сонунчу ағыз бады нисбәтән даһа галын олур. О, гурујандан сонра нөвбәти бады гојурлар. Беләликлә, бир тәндирин гојулмасы бир нечә күн чәкир.

---

193 Р. М. Ваһидов. Минкәчевирин орта әср јашајыш јерләри, Тарих Институтунун әсәрләри, XI чилд, Бакы, 1957, сәһ. 10—11.

194 Н. В. Минкевич-Мустафаева. Раскопки на городской стене Оренкала в 1953—1954 гг. Материалы и исследования по археологии СССР, № 67, М., 1959, сәһ. 157, 15-чи шәкил.

195 Т. Бүнјадов, Д. Ағајева. Азәрбајчанда чөрәкбиширмә гајдаларындан. Азәрбајчан тарихинә даир материаллар. Азәрбајчан Тарихи Музејинин әсәрләри, Бакы, 1960, 3-чү чилд, сәһ. 31.

Күрчүстанда да тәндирләри көстәрилән гајда илә гурурлар[196], чох күман ки, Иран, Ермәнистан вә Шимали Гафгазда да тәндирләри ејни гајда әсасында дүзәлдирләр.

Тәндирин отурачағы ағзына нисбәтән кен олур вә ашағы һиссәсиндә кичик диаметрли бир вә ја ики күлбә гојурлар. Тәндирә маили вәзијјәтдә кичик канал чәкилир. Каналын бир тәрәфи харичә дикәр тәрәфи исә күлбәјә бирләшдирилир. Күлбәләр тәндирин ичәрисиндәки одун көзәрмәсини тә'мин етмәк үчүн дүзәлдилмишдир.

Әкәр тәндирдә аз од лазымса онда күлбәнин каналыны харичдән гапајырлар[197]. Бу тәндирләри бир нечә күн көлкәдә гурутдугдан сонра әввәлчәдән газылмыш чалаја салыр вә онун харичи тәрәфинә хырда чај дашлары, бишмиш кәрпич парчалары төкүр, араларына исә гуру торпаг долдурурлар. Бурадан әсас мәгсәд тәндирин истилијини тә'мин етмәкдир.

Тәндири биширмәк үчүн 5—6 күн онун ичәрисиндә очаг галајырлар. Чалаја салынмыш тәндирин ағыз һиссәси тәхминән 5 *см* јер сәтһиндән јухарыда галыр. Тәндирин башыны исә онун бәрабәриндә көтүрүрләр. Тәндирин кәнарда галан ағыз һиссәсини арха тәрәфдән 2—3 чәркә дашла һөрүрләр ки, тәндирә дајаг олсун. Тәндирин башыны кетдикчә маили вәзијјәтдә дүзәлдәрәк јер сәтһилә бирләшдирирләр.

Һәләлик ән гәдим бадды тәндир Үзәрликтәпә тунч дөврү јашајыш јериндән ашкар едилмишдир. Онун отурачағынын диаметри 70 *см,* галан һиссәсинин һүндүрлүјү 40 *см*-ә гәдәрдир. Үмумијјәтлә бадды тәндирләр мөһкәм олдуғундан јерин алтында узун мүддәт гала билир. Мараглы чәһәт бир дә орасыдыр ки, Үзәрликтәпәдә тәндирләрдән башга, килдән гајрылмыш даирәви чөрәк дә тапылмышдыр[198]. Буна әсасән дә гәдимдә тәндирләрдә биширилән чөрәкләрин формалары илә сон заманларда бишириләнләр арасында һеч бир фәрг олмадығыны гејд етмәк олар.

Мил дүзүндә Өрәнгаладан 4 *км* шимал-гәрбдә јерләшән Гаратәпәдә Ө. Ш. Исмизадә тәрәфиндән газынты ишләри заманы бир нечә кил тәндир тапылмышдыр[199]. Мүхтәлиф дәринликдә олан бу тәндирләрин дөврләри дә мүхтәлифдир. Бурадакы тәндирләр бир-бири илә ејнилик тәшкил едәрәк инкишаф етмиш дәмир дөврүндән, јә'ни тәхминән ерамыздан әввәлки VIII әсрдән башлајараг ерамызын XIV әсринә

---

[196] Л. Бочорашвили. Грузинская керамика, I чилд, Тбилиси, 1949, сәһ. 135.

[197] Н. Калашев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 158.

[198] К. Х. Кушнарева. Раскопки на холме Узерлик-тепе Агдама. КСИИМК, вып. 67, М., 1957, сәһ. 134.

[199] О. Ш. Исмизаде. О раскопках на холме Каратепе в 1955—1956 (елми һесабат), инв. № 3548.

гәдәрки дөврү әһатә едир. Бу тәндирләрин чоху дағылмыш вә һәр биринин мүәјјән һиссәси тәдгиг едилмишдир. Бурада да чохлу күл вә көмүр парчаларына тәсадүф едилмишдир.

Бир нечә јералты тәндир Азәрбајчанын шимал рајонларында, хүсусилә Гутгашен рајону әразисиндә гәдим Гәбәлә шәһәринин харабаларында С. М. Газыјевин рәһбәрлији илә апарылан археоложи газынтылар заманы ашкар едилмишдир[200]. Конусвары шәкилдә олан бу кил тәндирләр формалары е'тибары илә бир-биринин ејни олуб һәчмләринә көрә бир-бирләриндән фәргләнирләр. Гәбәләдәки биширилмиш бадды тәндирләр әксәр һалларда јер алтында олур. Онларын отурачағы әввәлчәдән һазырланмыш бишмиш кәрпичләрин

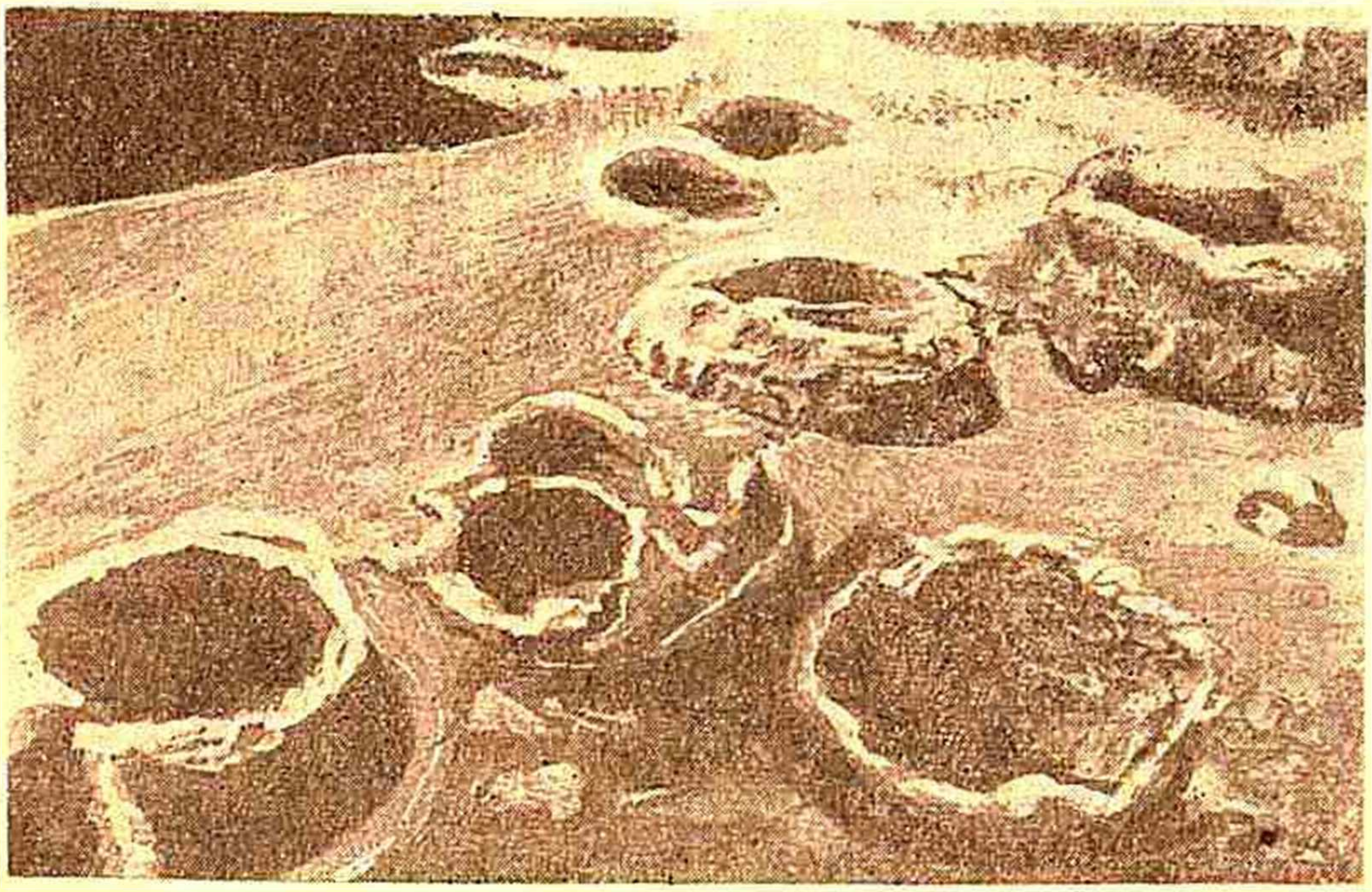

18-чи шәкил

үзәринә гојулур. Тәдгигат заманы тәндирләрин бә'зиләриндә күлбә мүшаһидә едилмишдир. Чалаја салынмыш тәндирләрин әтрафында чынгыллы гум, сахсы габ гырынтылары, бишмиш кәрпич галыглары тапылмышдыр. Belә һаллара јалныз Гәбәлә шәһәри харабаларында дејил, Өрәнгалада да тәсадүф едилмишдир[201]. Бу да, етнографик материалларын көстәрдији кими, тәндирин истилијини узун мүддәт тә'мин етмәкдән өтрүдүр (18-чи шәкил).

Өрәнгалада апарылан археоложи газынтылар заманы мүхтәлиф һәчмдә олан кил тәндирләр даһа чох ашкар едилмишдир.

---

[200] Бу барәдә шифаһи мә'лумат С. М. Газыјевдән алынмышдыр.
[201] А. Л. Јакобсон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 99.

Бурадакы тәндирләрин чоху бадларла дүзәлмиш вә нисбәтән јахшы мүһафизә едилмишдир. Тәндирләрин һазырланмасы үчүн ишләдилән хүсуси килин тәркибиндә саман гыл вә нарын гум гарышығы вардыр[202].

Бир тәндирин күлбәси даһа јахшы дүзәлдилмишдир, диаметри 70 *см* олан бу тәндирин күлбәсинә кил түнк кечирилмишдир[203]. Чох еһтимал ки, бу түнк күлбәни харичлә әлагәләндирир вә бурадан тәндирә күләк кечирмиш.

Г. М. Әһмәдов Өрәнгала тәндирләринин дүзәлмәси техникасы һаггында, аз да олса, мараглы мә'лумат верир. Тәдгигатчы орада ашкар едилмиш бир бадды тәндирин јарысына гәдәр ичәридән, јарысындан сонра онун харичдән дајаныб дүзәлдилдијини гејд едир[204]. Тәндирин дахили тәрәфи ширәләнмиш, харичи исә олдуғу кими галмышдыр[205]. Азәрбајчанда бадды

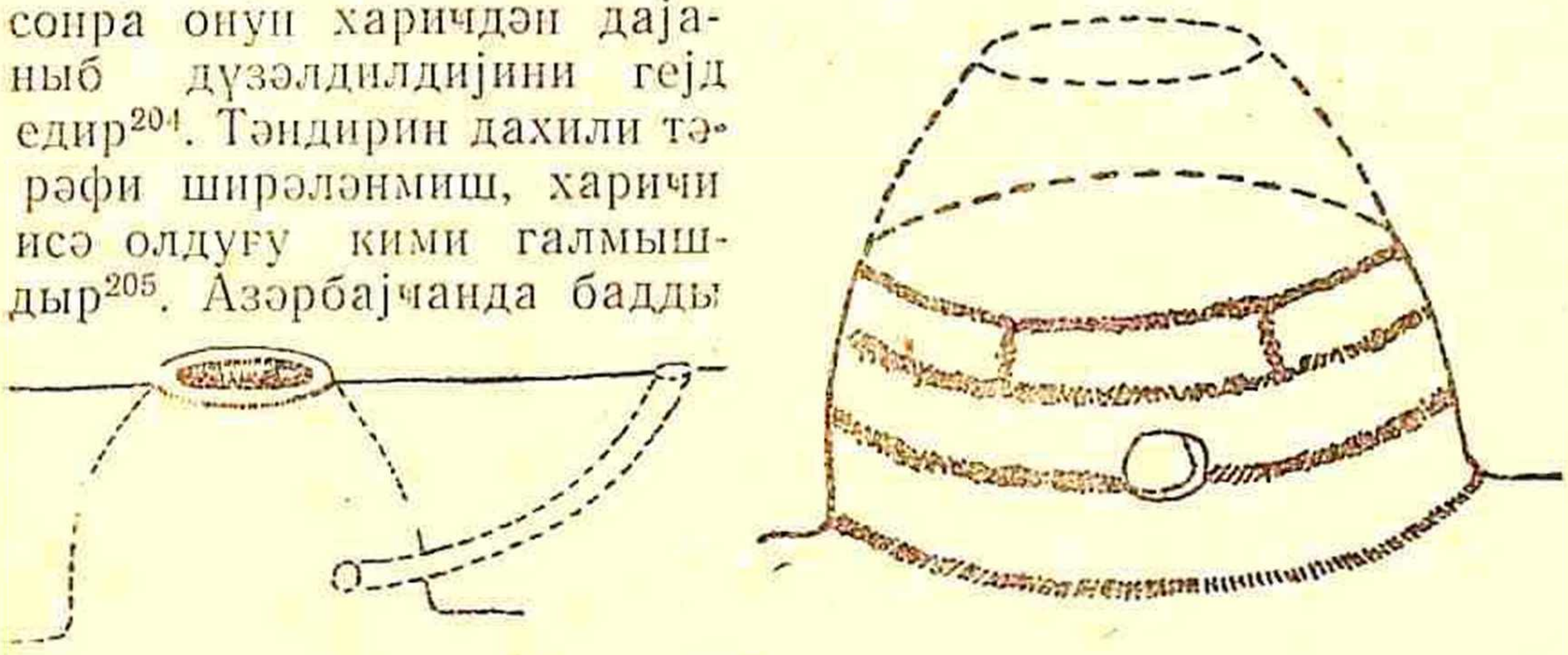

19-чу шәкил

тәндирин белә садә үсулла һазырланмасыны јалныз тунч дөврү вә орта әсрләрдә дејил, еjни заманда сон заманларда да мүшаһидә етмәк олур (19-чу шәкил).

Етнографик материаллар көстәрир ки, бадды тәндирләр һәм јералты, һәм дә јерүстү олур. Лакин чох заман јералты олсалар да, јерүстү, даһа доғрусу дик тәндирләр дә олур. Дик тәндирләрә Гарабағ, Нахчыван, Ләнкәран, Нуха вә башга зоналарда раст кәлмәк мүмкүндүр. Белә тәндирләр о гәдәр дә давамлы олмајыб, тез хараб олур. Дик тәндирләр ејнилә бадлы тәндирләр кими һазырланыр. Лакин бу тәндирләрдә чөрәји ајаг үстә биширирләр. Жданов, Ағчабәди, Ағдам, Фүзули вә Бәрдә рајонларынын әразисиндә апарылан етнографик тәдгигатлар заманы чохлу мигдарда мүхтәлиф өлчүдә дик тәндирләр мүшаһидә едилмишдир. Өлчүләри

202 Г. М. Әһмәдов. Азәрбајчанын ширсиз сахсы мә'мулаты, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1959, сәһ. 45.

203 А. Л. Јакобсон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 99.

204 Г. М. Әһмәдов. Азәрбајчанын ширсиз сахсы мә'мулаты, сәһ. 46.

205 Јенә орада.

орта һесабла көтүрүләрсә, ～ларын отурачаг диаметри 70 *см*-дән 1 *м*-ә, һүндүрлүјү 70 *см*-дән 90 *см*-ә, ағзынын диаметри исә 50—60 *см*-ә гәдәрдир.

Бә'зи јерләр азачыг газылдыгда орадан су чыхыр вә ја һәддиндән артыг нәм олур. Буна көрә дә белә јерләрдә јалныз дик тәндир гојмаг даһа әлверишли олур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, белә тәндирләр һәм дә мешәлик олмајан, јә'ни одун азлыг едән јерләрдә кениш интишар тапыр.

Сонунчу тәндир нөвүнә кәрпич тәндирләри дахил етмәк олар. Бишмиш кәрпичдән дүзәлдилән тәндирләрин мејдана чыхмасы тарихи һәләлик ајдынлашдырылмамышдыр вә бу барәдә әлимиздә һеч бир әһәмијјәтли материал јохдур. Лакин еһтимал етмәк олар ки, кәрпич тәндирләр орта әсрләр дөврүнүн мәһсулудур. Чүнки орта әсрләр дөврүндә бишмиш кәрпичдән тикинти ишләриндә нисбәтән кениш истифадә едилмишдир. Кәрпич тәндирләр даһа тәкмилләшмиш вә бүтүн тәндир нөвләриндән давамлы олур вә узун заман истифадә едилир. Бу нөв тәндирләри дүзәлтмәк үчүн әввәлчәдән чала һазырланыр. Кәрпич һөркүнү јалныз сары палчыг васитәсилә һөрүрләр. Тәндири газылмыш чаланын ичәрисиндә, дахили һиссәси һамар олмаг шәртилә гурур вә кәрпичин арха һиссәсилә чала диварынын арасыны чынгыл васитәсилә долдурур, сонра үстүнү торпаг васитәсилә басдырырлар.

Јухарыда көстәрилән тәндирләрин һамысынын ағзы гапаг васитәсилә өртүлүр вә беләликлә онун дахилиндә истилији мүәјјән мүддәтдә сахламаг мүмкүн олур. Гапаг килдән һазырланараг мөһкәм биширилир. Гапағын ортасында гулпу олур. Тәндирдән истилијин чыхмамасы үчүн чох заман гапағын үстүнә әлавә олараг палаз да салыныр. Тәндирләр евин ортасында вә бинанын јанындакы тәндирханада гојулур. Тәндирхана чардаг формасында олуб тәндири јағышдан, гардан горумаг үчүн тикилир.

Тәндирләрдән чөрәк биширмәк, мејвә гурутмаг, ев гыздырмаг вә хөрәк биширмәк үчүн истифадә едилир. Чәнуби Азәрбајчанда да тәндирләр ејни мәгсәд үчүндүр. Тәндирләр әсасән евләрин ортасында бачанын алтында гојулур. Дағлыг јерләрдә гыш заманы һава чох сојуг олдуғундан тәндири одлајыр, түстүсү кәсилдикдән сонра исә үзәринә күрсү гојур, үстүнә палаз өртүр вә аиләнин бүтүн үзвләри ајагларыны узадыб гызынырлар. Тахтадан дүзәлдилмиш дөрдајаглы күрсү дүзбучаглы шәклиндәдир. Шүбһәсиз, гәдимдә дә күрсүләр олмуш вә онлардан ејни мәгсәд үчүн истифадә етмишләр. Хөрәк биширилән тәндирләр нисбәтән кичикһәчмли олур. Хөрәји тәндирин дибиндәки көзәрмиш одун үстүнә гојуб бишириләр. Тәндирләрин гурулуш вә нөв е'тибары илә мүх-

тәлиф олмасына бахмајараг, онларда чөрәкбиширмә гајдасы демәк олар ки, ејнидир. Лакин јалныз дик тәндирләрдә чөрәји ајаг үстүндә, галан тәндир нөвләриндә исә чөрәји отуран јердә јапырлар. Тәндирләрдә очаг әввәлчә зәиф, сонра исә күчлү одланыр. Галанма о заман кифајәт һесаб олунур ки, тәндирләрин диварлары ичәри тәрәфдән ағармыш олсун. Тәндир гызарандан сонра көзү ортаја топлајыб, күлбәни бағлајыр, одун үстүнә бир аз су сәпиб азачыг һәрарәтини алырлар ки, чөрәк јапан заман әли јандырмасын.

Тәндирдә чөрәк биширмәк үчүн үјүдүлмүш вә әләкдән кечирилмиш ундан хәмир һазырламаг вә она маја (балаты) вурмаг лазымдыр. Хәмир мајасыны исә бир дәфәлик һазырлајырлар, сонра һәр дәфә ачымыш хәмирдән бир күндә маја сахлајырлар.

Минкәчевир әразисиндә апарылан археоложи газынтылар заманы 3 №-ли јашајыш јеринин мәдәни тәбәгәсиндән бир әдәд јанмыш ағач тәкнәнин јарысындан чох һиссәси тапылмышдыр. Мүасир ағач тәкнәләрлә ејнилик тәшкил едән бу тәкнәнин өлчүсү мүәјјән едилмишдир. Тәкнәнин ичәрисинин диаметри 60—65, дәринлији 17—18, диварынын галынлығы 3, уч һиссәсиндәки әл тутмаг үчүн дүзәлдилән чыхынтыларын ени исә 10 *см*-дир[206].

Ән гәдим хәмир јоғурулан габ чох күман ки, тунч дөврүнүн әввәлләриндән мөвчуд олмушдур. Чүнки тунчун мејдана кәлмәсилә ағачлары јонмаг даһа да инкишаф етмишди.

Ағач тәкнәләр ири диаметрли ағачдан гајрылырды. Диаметри тәхминән 50—70 *см* олан ағачын отурачағыны јастылашдырыр вә ичәрисини метал аләтлә јонурлар. Тәкнәнин һәр ики тәрәфи бир гәдәр јонулараг назилдилир ки, бу да ону јүнкүлләшдирмәк вә әл илә асан көтүрмәк үчүндүр.

Бә'зи ағач тәкнәләр исә даирәви гурулушдадыр. Гәдим дөврдә чох еһтимал ки, ири ағачларын ичәрисини јонуб тәкнә дүзәлдирмишләр. Лакин сонралар онлары хүсуси дәзкаһ васитәсилә һазырлајырлар[207].

Археоложи газынтылар заманы мүәјјән гәдәр кил тәкнә тапылмышдыр. Лакин онларын тәкнә кими истифадә едилмәси һәләлик ајдынлашдырылмамышдыр. Мис тештләр исә, чох еһтимал ки, орта әсрләрин мәһсулудур.

Низами Кәнчәвинин әсәрләриндә тешт һаггында мә'лумата тез-тез раст кәлмәк олар: «Лазымдыр әлбәтки, тешт дә, гәлбир дә»[208].

---

[206] Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, сәһ. 23, 1961.

[207] М. И. Атакишијева. Минкәчевир шәһәринин әтраф кәндләриндә ев абаданлығы. Азәрбајчанын мадди-мәдәнијјәти, II чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1951, сәһ. 178.

[208] Низами Кәнчәви. Көстәрилән әсәри, сәһ. 12—13.

Бу тештләрдә ачымыш хәмири күндәләјәрәк суфрәнин үзәринә дүзүр, үстүнү исә башга бир суфрә илә өртүрләр. Хәмири әллә дејил, хүсуси тахтадан вә ја дәмирдән һазырланмыш әрсинлә кәсирләр. Р. М. Ваһидов Минкәчевирдә 2 №-ли јашајыш јеринин үчүнчү мәдәни тәбәгәсиндән ерамызын VIII әсринә аид дәмир әрсин тапмышдыр. Аләтин сапынын узунлуғу 63 *см*, әрсин һиссәсинин ени исә 5,5 *см*-дир[209]. 1954-чү илдә Н. В. Минкевич-Мустафајева Өрәнгалада гала диварында тәндирләри тәмизләјәркән дәмирдән бир әдәд әрсин тапмышдыр. Хәмири кәсмәк үчүн ишләдилән бу әрсин тәхминән ерамызын XII—XIII әсрләринә аид едилир. Әрсинин учу даирәви вә нисбәтән итидир, әл тутан јери һамардыр. Бу аләтин үмуми узунлуғу 19,5, учунун диаметри 6,5, әл тутан јерин узунлуғу исә 14 *см*-дир[210]. Мүасир дөврдә ишләдилән әрсинләр, демәк олар ки, ејни гурулушда олур.

Сонра күндәләри мәчмәјидә вә ја дөрдајағын үстүндә тәндирин башына дашыјырлар. Чөрәји үмумијјәтлә гадынлар биширир. Гадын һәлә хәмир јоғурмаға башлајаркән дөшүнә дөшлүк тахыр вә тәндирә чөрәк јапаркән сағ голуна голчаг бағлајыр. Дизинин алтына исә (јер тәндирләриндә) ја кичик дөшәкчә вә ја палаз гырығы салыр ки, дизини јерә гојуб чөрәк јапан заман тәндирин дашы дизини әзмәсин. Күндәләри тахтадан дүзәлдилмиш дувағын үзәриндә јајыр вә үзүнә јумурта вә ја ағарты сүртүрләр ки, јахшы гызарсын, јумшаг вә ләззәтли олсун. Јајылмыш вә үзлүкләнмиш хәмири тәндирин диварына јапыб, ағзыны өртүр, күлбәни исә ачырлар[211]. Күлбәдән кәлән күләк үстүнә су сәпилмиш көзләри јенидән көзәрдир вә бунунла тәндирдәки чөрәкләр биширр. Сонра тәндирин ағзыны ачыб, чөрәкләри дивардан гопарыр, гызармајан вә ја нисбәтән бишмәјәнләрини исә шишин гармаг учуна илишдириб ода јахын тутараг гызардырлар. Бә'зән чөрәк тәндирдән чәтин гопанда тәндир шишинин дикәр учундакы әрсинлә гашыјараг гопардырлар[212]. Үмумијјәтлә тәндир шишинин бир учу гырмагвары, о бири учу исә әрсин кимидир. Онун үмуми узунлуғу тәхминән 1,2 вә 1,5 *м*-ә јахын олур. Бә'зән тәндирдән чыхан чөрәкләрин үзүнә аз мигдарда јумурта чәкирләр ки, чөрәјин рәнки хоша кәлсин. Тәндирләри бир дәфә јандырдыгда һәчминдән асылы олараг 12-дән 20-ә гәдәр чөрәк биширмәк олур.

Нахчыванда тәндирләрдә лаваш биширмәк даһа кениш јајылмышдыр. Лавашын да хәмрини ејни гајда илә һазырла-

---

209 Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, сәһ. 31, I, IV таблолар

210 Н. В. Минкевич-Мустафаева. Раскопки по городской стене Оренкала в 1953—1954 гг. МИА, № 67, М.-Л., 1959, сәһ. 157.

211 Н. Қалашев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 159.

212 Јенә орада, сәһ. 160.

јыр. Лаваш күндәләринин һәчми чөрәк күндәсинин тәхминән $^1/_4$-и гәдәр олур. Лавашын биширилмәсиндә 4 нәфәр гадын иштирак едир. Биринчи гадын хәмири күндәләјир, икинчи ону дөрдајағын үстүндә бир гәдәр јајыр, үчүнчү гадын исә ону әлиндә фырладараг ачыр вә дөрдүнчү гадына верир ки, о да алт һиссәси тахтадан дүзәлдилмиш әл кечиртмәк үчүн ортадан дешији олан вә үстүнә јумшаг чил (от) гојуб үзүнә палаз вә ја без чәкилмиш үст һиссәдән јасдыға охшајан дәфин үзүнә чәкир вә әл тутан јериндән јапышараг тәндирә јапыр.

Лаваш назик олдуғундан тез бишир, бирин чәкиб, о бирини онун јеринә јапырлар.

Үмумијјәтлә лаваш биширмәк дағлыг рајонларда чох кениш јајылмышдыр, чүнки лаваш узун мүддәт галыр вә кифләниб хараб олмур. Бизә белә кәлир ки, јухарыда тәсвир етдијимиз тәндирләрдә чөрәкбиширмә просеси чох гәдим заманлардан ејни гајдада олмушдур.

Азәрбајчанда гәдим заманларда тәндирләрдән башга даш, кил вә металдан гајрылмыш мүхтәлиф гурулушлу сачларда да чөрәк биширмишләр. Әсас е'тибары илә отураг һәјат үчүн характерик олан сачлар јарымкөчәри малдарлығын јаранмасы илә әлагәдар олараг даһа да кениш истифадә едилир. Ән гәдим сачларын мејдана чыхмасы тарихи һәләлик мә'лум дејилдир. Ириһәчмли јасты дашларын гыздырылыб үзәриндә чөрәк биширилмәси дәфәләрлә мүшаһидә олунмушдур вә чох еһтимал ки, әввәлләр истифадә едилән даш сачлардан сонралар кил сачлара кечирилмишдир. Азәрбајчан әразисиндә ән гәдим кил сач һиссәләри енеолит дөврүнә аид олан Күлтәпәдән тапылмышдыр. Кичик һиссәләрин бәрпасы көстәрир ки, кил сач даирәви гурулушда олмушдур. Бу јасты отурачаглы кил сачын алт һиссәсиндә јанмаг нәтичәсиндә мејдана чыхан һис изләри вардыр. Чөрәк бишән үст һиссәси исә даһа јахшы һамарланмыш вә јастыдыр. Онун диаметри 30—35 *см*, галынлығы 5—6 *см*-ә гәдәрдир.

Ерамыздан әввәлки III миниллијин икинчи јарысына аид едилән бу әшјанын сач олмасыны тәдгигатчы О. Һәбибуллајев тәсдиг едир.

Дикәр сач парчалары Ағдам шәһәри јахынлығында Үзәрликтәпә адлы јашајыш јериндән ашкар едилмишдир. Ерамыздан әввәлки II миниллијин әввәлләринә аид боз рәнкли кил сач гырыглары көстәрир ки, онларын кәнары бир гәдәр јухарыја галдырылмыш, һәчмчә о гәдәр бөјүк олмамышдыр[213]. Тәхминән ерамызын VII әсринин биринчи јарысына

---

213 К. Х. Кушнарева. Отчет о раскопках в 1954 г. на Холме Узерликтепе, около Агдама, Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, инв. № 3143.

аид олан бир мә'луматда дејилир ки, Ағван каталикосу вә онунла кедәнләри хәзәрләр гәбул едир, сачда биширилмиш назик чөрәк тәклиф едирләр[214]. Буна әсасән еһтимал етмәк олар ки, һәмин дөврдә хәзәрләрин гоншусу олан ағванларда да мүхтәлиф нөв сач олмуш вә ондан кениш истифадә етмишләр. Көрүндүјү кими, археоложи газынтыларда әлдә едилән кил сачлар һаггында мә'лумат чох аздыр. Әксәр һалларда парчаланмыш шәкилдә олан кил сачлары исә ајырд етмәк, ону хүсуси өјрәнмәк мүмкүн дејил вә ја чох чәтиндир.

Кил сачлары, Азәрбајчанын бә'зи рајонларындан башга, демәк олар ки, тамамилә арадан чыхмышдыр. Лакин республикамызын шимал-шәрг рајонларындан Гонагкәнд, Губа, Гусар, Хачмаз, Дәвәчи вә башгаларында етнографик ахтарышлар заманы сачлара тәсадүф едилмишдир.

Чәнуби Азәрбајчанда Әрдәбил шәһәри әразисиндә, хүсусилә Сумәрин кәндиндә даирәви шәкилдә кил сачлардан һал-һазырда кениш истифадә едилир. Бу сачларын ики гулпу вардыр[215]. Чугундан гајрылан сачлар килдән дүзәлдиләи сачларын, демәк олар ки, ејни олуб, јалныз орта әсрләр дөврүнүн мәһсулу олдуғуну еһтимал етмәк олар. Сачларда чөрәк биширмәк үчүн әввәлчә оду галајыр, сонра сачајағынын үстүнә сачы гојурлар. Сачајағы металдан олуб, үч вә ја дөрд ајаглы олур. Минкәчевирдә 3 №-ли јашајыш јериндән ерамызын V—VIII әсрләринә аид белә бир дәмир сачајағы тапылмышдыр. О, мүасир сач ајагларындан сечилмир. Сачајағынын харичдән диаметри 30, дахилдән 21, һүндүрлүјү исә 13 *см*-дир.

Беләликлә, јухарыда гејд етдијимиз материаллардан ајдын олур ки, Азәрбајчанда гәдим дөврләрдән башлајараг мүхтәлиф чөрәкбиширмә гајдалары мөвчуд олмуш вә игтисадијјатда мүәјјән рол ојнамышдыр. Бунунла бәрабәр тәндирләрин истифадәси јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн Гафгаз вә гәдим Шәрг халглары арасында чох гәдим заманлардан кениш јајылмышдыр[216].

Тахылын нөвләри

Әкинчилијин тарихини тәдгиг едәркән әмәк аләтләри илә јанашы, мә'лум олан тахыл нөвләринин дә өјрәнилмәси а;

---

214 М. И. Артамонов. Очерки древнейшей истории Хазар. Л., 1936, сәһ. 63.

215 Чәнуби Азәрбајчана аид олан мә'луматлары бизә Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун аспиранты демократ Фазили Абдулла јолдаш вермишдир. Буна көрә дә она тәшәккүрүмүзү билдиририк.

216 Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1961, сәһ. 30.

әһәмијјәт кәсб етмир. Тахыл нөвләриндән бәһс едиләркән әсасән археоложи газынтылар заманы тапылан битки вә дән галыглары вә тарихи мәнбәләрдә бу барәдә верилән мә'лумат нәзәрдә тутулур. Ајдындыр ки, тәдгиг етдијимиз дөврдә тахылын нөвләринә даир тарихи мәнбәләрин мә'луматлары кифајәт гәдәр дејилдир. Археоложи газынтылар заманы ашкар едилән битки галыглары да нисбәтән аздыр. Бу азлығын әсас сәбәби тахылын јерин алтында тез чүрүјүб хараб олмасы вә бу дөврә аид јашајыш јерләринин аз тәдгиг едилмәсилә әлагәдардыр. Бә'зән торпағын гуру олмасы илә әлагәдар олараг тахылын өз гурулуш вә рәнкини, мүәјјән дәјишикликләрә уғрамасына бахмајараг, олдуғу кими сахлајыр. Бир груп абидәләрдә гәфилдән баш верән јанғын нәтичәсиндә тахыл көмүрләшиб галмышдыр.

Сүбут едилмишдир ки, Загафгазија ән гәдим вә әсас тахылчылыг рајонларындан бири олмушдур. Бура һәтта бир сыра мејвә вә дәнли биткиләрин вәтәнидир[217].

Азәрбајчанда енеолит вә тунч дөврләринә аид тахыл нөвләри һаггында өтәри дә олса мә'лумат верилмишдир[218]. Материаллардан ајдын олур ки, көстәрилән дөврләрдә әсасән ики тахыл биткиси—буғда вә арпа әкинчиликдә кениш бечәрилмиш вә истифадә едилмишдир.

Һәмин дөврләрдә ашағыдакы буғда вә арпа нөвләри: јумшаг буғда—*Triticum aestivum* L, бәрк буғда—*Triticum durum* Desf, арпалардан исә—*Hordeum Sativum* бечәрилмишдир. Бу көстәрилән тахыл нөвләринин дәмир дөврүндә вә илк орта әсрләрдә дә бечәрилмәси һаггында лазыми материал вардыр. Көстәрилән дөврдә дә әкинчиликдә әсас јери, буғда вә арпа тутурду. Лакин бунунла бәрабәр дары, күнчүт, чәлтик вә башга дәнли биткиләр дә бечәрилмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, Гафгаз әразиси әксәр буғда нөвләринин вәтәни сајылыр[219]. Азәрбајчанда тапылан тахыл нөвләриндән вә онларын тәсвирләриндән ајдын олур ки, һәмин дөврдә буғдадан истифадә едилмәси игтисадијјатда мүһүм јер ту-

---

217 В. Л. Комаров. Происхождение культурных растений. Сельхозгиз, 1938, сәһ. 77; Н. И. Вавилов. Центр происхождения культурных растений. Л., 1926, сәһ. 39; П. М. Жуковский. Происхождение культурных растений. М., 1956, сәһ. 14; Г. С. Читая. Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии. Вопросы этнографии Кавказа, Тбилиси, 1952, сәһ. 109.

218 М. М. Якубцинер. К истории культуры пшеницы в СССР. Материалы по истории земледелия СССР, II М.-Л., 1956, сәһ. 59—72. И. Д. Мустафаев. Селекция пшеницы в Азербайджане. Баку, 1956, сәһ. 7—10; Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, сәһ. 58—66.

219 П. М. Жуковский. Культурные растения и их сородичи. М., 1950, сәһ. 3.

турду. Дәнли биткиләр ичәрисиндә даһа кениш јајыланы вә инсанлар үчүн даһа әһәмијјәтлиси буғда һесаб едилир. Ерамызын I әсриндә јашајан Рома јазычысы Бөјүк Плиниј јазыр ки, «Буғдадан мәһсулдар битки јохдур»[220]. Һәгигәтән буғда чох артымлы бир битки олуб, әсас е'тибары илә, инсанын тәләбатыны өдәмәк үчүн бечәрилир. Буғда нөвләри ичәрисиндә исә кениш јајыланы јумшаг вә бәрк буғда олмушдур. Бу нөв буғдаларын сүнбүлүнүн мөһкәм олмасына бахмајараг дөјүлмәси чох асан олур[221].

Дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид јумшаг буғда Азәрбајчанда јетишдирилсә дә онун нөв мүхтәлифлијинин тәһлили һәләлик апарылмамышдыр. Лакин Ерменистанда Кармирблур газынтыларындан күлли мигдарда јумшаг буғда тапылмышдыр[222]. Анализ көстәрмишдир ки, бу нөв буғда, арпа вә дарыја нисбәтән азлыг тәшкил едир[223]. Археоложи газынтылар заманы јумшаг буғда Гафгазын бир сыра башга јерләриндән дә әлдә едилмишдир. Шимали Гафгазда Кубан чајы саһилиндә Краснодарск гәдим шәһәрчијиндә археоложи газынтылар заманы ерамыздан әввәлки IV әсрә аид јумшаг буғда—*Triticum Vulgare* нөвү әлдә едилмишдир[224].

Ерамыздан әввәлки IV—III әсрләрә аид јумшаг буғда археоложи газынтылар заманы Шимали Гафгазын Уст-Лабинск стансијасы јахынлығында 3 №-ли шәһәр јериндән тапылмышдыр[225]. Бу нөв буғда вахтилә Гара дәнизин шималында јерләшән антик дөвләтләрдә бечәрилмишдир[226].

Бу көстәрилән фактлары вә Азәрбајчанда тунч дөврүндә бечәрилән јумшаг буғда нөвүнү әсас көтүрәрәк гејд етмәк олар ки, бу тахыл нөвү бурада дәмир дөврүндә дә кениш бечәрилмишдир. Дәмир дөврүндә дикәр кениш јајылан тахыл нөвү бәрк буғдадыр. Азәрбајчанда ерамыздан әввәлки I миниллијин әввәлләринә аид Хочалы кәндиндән тапылан күпүн

---

220 Катон, Варрон, Колумелла. Плиний. О сельском хозяйстве. М, 1957, сәһ. 282.

221 П. М. Жуковский. Происхождение культурных растений. М., 1956, сәһ. 14.

222 М. Г. Туманян. Культурные растения Урартского периода в Армянской ССР, «Изв. АН Арм. ССР», 1944, № 1—2, сәһ. 73.

223 М. М. Якубцинер. К истории культуры пшеницы в СССР Материалы по истории земледелия СССР, II М.-Л., 1956, сәһ. 63.

224 К. Флясбергер. Находки культурных растений доисторического периода. Архив истории наук и техники, серия 1, вып. 2, Л., 1934, сәһ. 175.

225 Н. В. Анфимов. Земледелие у меота-сарматских племен Прикубанья, МИА, 1951, № 23, сәһ. 147.

226 В. Д. Блачатский. Земледелие в античных государствах северного причерноморья. М., 1953, сәһ. 75—79.

гулпунда буғда рәсми верилмишдир[227]. Һәмин буғда рәсминин гурулуш вә һәчминә әсасән М. Јакубсинер о дөврдә Азәрбајчанда бәрк буғда бечәрилдијини гејд едир[228].

Минкәчевирдән ерамыздан әввәл I миниллијин әввәлләринә аид тахыл вә ун галығы тапылмышдыр[229]. Бу галыг Азәрбајчан ССР ЕА академики И. Д. Мустафајев тәрәфиндән тәдгиг едилмиш вә онун бәрк буғда нөвүнә аид олмасы мүәјјәнләшдирилмишдир[230].

Ерамыздан әввәл II вә ерамызын II әсрләринә аид Минкәчевир күп гәбирләриндән тапылан дән галығынын анализи онун бәрк буғда *Triticum durum Desf* олдуғуну көстәрди[231].

Истәр тунч вә истәрсә дә дәмир дөврләриндә компактум буғда нөвү дә бечәрилмишдир. Мараглы бурасыдыр ки, Нахчыван јахынлығында Күлтәпә гәдим јашајыш јеринин ерамыздан әввәлки III—II миниллрикләрә аид тәбәгәсиндән тапылан компактум—*Triticum compactum Host* нөвү тәхминән ерамыздан әввәл VII әсрә аид Кармирблурдан тапылан ејни нөв буғда галығы илә чох јахынлыг тәшкил едир[232]. Тапылан бу буғда нөвүнүн дәнләри чох хырда вә даирәви гурулушлудур[233].

Дәмир дөврүнүн башланғычында Загафгазијада, хүсусилә онун дағлыг рајонларында арпа даһа чох бечәрилир. Бунун әсас сәбәби арпанын буғдаја нисбәтән хејли тез јетишмәсидир. Бөјүк Плиниј јазырды ки, тахыллардан ән тез чичәкләјәни (сүнбүлләјәни) арпадыр[234]. Дағлыг јерләрдә сојугларын тез дүшмәсини нәзәрә алараг буғданы аз әкирләр ки, гарын вә јағышын алтында галыб мәһв олмасын. Чох артымлы битки олан арпаны тәкчә инсан дејил, һејванлара, хүсусилә атлара да верирләр. Ән чох бечәрилән арпа нөвләриндән бири дә—*Hordeum Sotivum* олмушдур. Мә'лумдур ки, археоложи газынтылар нәтичәсиндә тапылан бүтүн тахыл галығынын нөвләрини тә'јин етмәк мүмкүн дејил вә бу мәсәлә һәләлик о гәдәр дә кениш шәкил алмамышдыр. Дикәр тәрәфдән ону да гејд етмәк кифајәтдир ки, тарихи мән-

---

227 И. Д. Мустафајев. Селекция пшеницы в Азербайджане, Баку, 1956, сәһ. 8.

228 М. М. Јакубсинер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 62.

229 Јенә орада, сәһ. 64.

230 Јенә орада.

231 М. М. Якубцинер. Результаты анализа растительных остатков из кувшинных погребений Азербайджана. Научный архив Института истории АН Азерб. ССР, № 3280.

232 Јенә орада.

233 Јенә орада.

234 Катон, Варрон, Калумелла, Плиниј. Көстәрилән әсәр, сәһ. 174.

бәләрдә дә әксәр һалларда тахылын нөвү дејил, јалныз ады чәкилир. Чох һалларда исә јалныз тахыл термини ишләдилир. Асур тарихи мәнбәләриндә манналылар вә урартуларын чохлу тахылы олдуғу дөнә-дөнә гејд едилир.

VIII әсрдә Маннада кениш әкин зәмиләри һаггында II Саргонун китабәләриндә марағлы мә'лумата раст кәлирик. «Бу мәтнләрдә Маннанын әкин јерләри вә тарлалары, чохлу арпа, ун вә шәраб анбары һаггында данышылыр»[235].

Ерамыздан әввәл 714-чү илдә Асур чары II Саргон Урарту үзәринә һүчум етдијини belә тәсвир едир: «Онларын мәһсул вә саманларыны јандырдым, долу анбарларыны ачдым вә сајсыз-һесабсыз арпалары илә ордуму дојдурдум»[236]. Һәмин падшаһын дөврүнә аид Лувур китабәләриндә онун урартулар үзәринә һүчумундан бәһс едиләрәк дејилир: «Онларын узун мүддәт өз анбарларына топладыглары арпа вә буғданын бошалтдырыб ат, гатыр, дәвә вә узунгулаға јүкләнмәсини әмр етдим»[237].

Тарихи сәнәдләрдә ерамыздан әввәлки V әсрин сону IV әсрин әввәлләриндә Күрчүстанда јалныз пәринч дејил, һәм дә ади буғдаларын да бечәрилдији хәбәр верилир. Ксенофонт Колхидада чохлу буғда вә пәринч јетишдирилдијини[238] вә Ермәнистанда јүксәк кејфијјәтли тахыл бечәрилдијини гејд едир[239].

Бу фактлар әсасында Азәрбајчан әразисиндә дә дәмир дөврүнүн биринчи јарысында кениш тахыл зәмиләринин олдуғуну е'тираф етмәк олар.

Тәхминән ерамыздан әввәлки I миниллијин икинчи јарысына аид Гаратәпәдән тапылан тахыл галығы вә бә'зи кил габларын үзәриндә тахыл рәсминин верилмәси[240] Мил дүзүндә һәмин дөврдә суварма васитәсилә тахылын бечәрилмәсини көстәрән әсас материаллардандыр.

Минкәчевирдән буғда, арпа вә пәринч нөвләри мүхтәлиф дөврләрә аид абидәләрдән ашкар едилмишдир[241]. Бу әрази-

---

[235] Азәрбајчан тарихи, I чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1958, сәһ. 47.

[236] Г. А. Меликишвили. Наири—Урарту, Тбилиси, 1954, сәһ. 329.

[237] Б. Б. Пиотровский. История культуры Урарту, Ереван, 1944, сәһ. 118.

[238] М. М. Јакубсинер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 64

[239] Е. А. Столетова. Полевые и огородные культуры Армении. Труды по прикл. ботанике, генетике и селекции, т. XXIII, вып. 4, 1930, сәһ. 40.

[240] О. Ш. Исмизаде. Об археологических раскопках на холме Каратепе в 1959 году (научный отчет). Научный архив Института истории АН Азерб. ССР, № 3548, сәһ. 10—11.

[241] И. Д. Мустафаев. Введение новых сортов и изучение процессов форм и видообразования пшеницы в Азербайджане. Журн «Агробиология», 1955, № 6, сәһ. 33—34.

дә илк орта әсрләрә аид газынтылардан да мүхтәлиф нөв тахыл галыглары тапылмышдыр.

Минкәчевирдә Күрүн сол саһилиндә Судағылан адлы јердә газынты заманы тәхминән ерамызын башланғычына аид дары вә арпа галығы тапылмышдыр[242]. Бурадан ерамызын I әсринә аид тапылан ун вә буғда дәни даһа мараглыдыр. Һәмин галығы тәдгиг едән И. Д. Мустафајев көстәрир ки, бу буғда галығы кәһрәба рәнкиндә олуб өз гурулушуну олдуғу кими сахламышдыр[243]. Тәдгигатчы буғданын рәнкини тәхминән 2 мин ил белә сахламасынын сәбәбини әлверишли шәраит вә онун јахшы кејфијјәти илә изаһ едир[244]. Бу буғдалар мунчуг јеринә истифадә едилдијиндән хараб олмамышдыр[245]. Һәгигәтән дә археоложи тәдгигат ишләриндән мә'лумдур ки, торпағын кимјәви тәркиби вә гурулушундан асылы олараг фауна вә флора бир нечә миниликләр боју јерин лајларында өз формаларыны итирмәјәрәк олдуғу кими сахлаја биләр.

Сон илләрдә Шамахы рајонунун Дәрәхынıслы кәнди әразисиндәки гәдим јашајыш јериндә Ч. Хәлилов тәрәфиндән апарылан археоложи ишләр заманы ашкар едилән бинанын дөшәмәсиндән хејли мигдарда көмүрләшмиш тахыл галығы тапылмышдыр[246]. Бу тахыл галығынын бир гисми Күрчүстан ССР ЕА академики В. Л. Менабде вә дикәр гисми исә С. Г. Мүфтизадә тәрәфиндән тәдгиг едилмишдир. Онларын фикринчә тахылын тәркибиндә јумшаг вә бәрк буғдадан башга, алтычәркәли арпа да олмушду[247].

Судағыланда ерамызын II—III әсрләринә аид мәдәни тәбәгәләрдән арпа, буғда вә дары галыглары тапылмышдыр[248]. Бу көстәрилән јердә ерамызын III—VIII әсрләринә аид 2 вә 3 №-ли јашајыш јерләриндә чохлу арпа, буғда, дары вә ун галығы ашкар едилмишдир[249]. Еранын VII әсринә аид «Ермәни чоғрафијасы» адлы әсәрдә Албанија әразисиндә тәбии арпа (самородный) бечәрилдији көстәрилир[250].

---

[242] С. М. Казиев. Новые археологические находки в Мингечауре в 1949, «Изв. АН Азерб. ССР», 1949, № 9, сәһ. 95.

[243] И. Д. Мустафаев. Селекция пшеницы в Азербайджане. 1956, сәһ. 9.

[244] Јенә орада, сәһ. 10.

[245] Бу мә'луматы бизә И. Д. Мустафајев вердијинә көрә она өз тәшәккүрүмүзү билдиририк.

[246] Д. А. Халилов. Раскопки на городище Хынıслы, памятнике древней Кавказской Албании. СА, 1962, сәһ. 216.

[247] Јенә орада.

[248] Р. М. Ваидов. Раннесредневековое городище Судагылан (Мингечаур). КСИИМК, вып. 54, 1954, сәһ. 129.

[249] Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1961, сәһ. 72, 1-чи чәдвәл.

[250] Армянская география VII в. Перевод и примечания К. П. Патканова. СПб, 1877, сәһ. 50.

Мoисеј Каганкатватси «Агван тарихи» әсәриндә Азәрбајчанда башга биткиләрлә бәрабәр Күр чајы бојунча чохлу тахыл јетишдирилдијини хәбәр верир[251]. Тапылан дән галыглары вә јазылы сәнәдләрдә верилән мә'луматы әсас көтүрәрәк албанларда гәдим заманлардан чохлу тахыл бечәрилдијини бир даһа сөјләмәк олар.

Күрчүстанда ерамызын V әсринә аид тарихи мәнбәләрдә дика, асли, ипкли тахыл, ерамызын VIII—IX әср мәнбәләриндә исә буғда вә доли адлы пәринчин адлары чәкилир[252].

1954-чү илдә Өрәнгала археоложи газынтыларындан ерамызын IX—XIII әсрләринә аид хејли мигдарда јанмыш тахыл вә ун галығы ашкар едилмишдир. Тапылан дәнли биткиләрин М. М. Јакубсинер тәрәфиндән елми тәдгигаты көстәрир ки, вахтилә Мил дүзүндә бир нечә тахыл нөвү јетишдирилмишдир[253]. Битки галыглары ичәрисиндә әсас јери буғда тутур. Буғдаларын өзү дә нөвләринә көрә 3 јерә бөлүнүр. Јумшаг буғда—*Triticum aestivum* нөвүнүн даһа кениш јајылдығыны гејд етмәк олар. Бәрк буғда— *Triticum durum Desf*, компактум буғда—*Triticum Compactum Host* нөвләрини хүсусилә көстәрмәк олар[254]. Бурада көстәрилән буғда нөвләриндән башга арпа— *Hordeum sotivum* галығына тәсадүф едилмишдир[255]. XIII әсрин орталарында јашамыш Нәсәвинин јаздығына көрә Хорәзмшаһ Чәлаләддин Әрдәбил вә Бејләган шәһәрләрини өз вәзири Шәрәфүлмүлкә вермишди. Бир ил кечәндән сонра вәзир Бејләгандан Чәлаләддинә 1000 гојун, 1000 мәкук (орта әср өлчү ваһидидир) буғда вә 1000 мәкук арпа көндәрир[256].

Иран тарихчиси Һәмдуллаһ Гәзвини «Нүһзәтүл-гүлуб» әсәринә әсасән Азәрбајчанын мүхтәлиф әразисиндә тахылын јалныз XIV әсрдә дејил, ондан чох-чох габагкы дөврләрдә дә бечәрилдијини гејд етмәк олар. Бу әсәрдә Талышда бол тахыл[257], Тәбриздә дәнли битки[258], Нахчыван вә Ордубадда

---

251 Мoисеј Каганкатватси. Көстәрилән әсәри, сәһ. 5.

252 Л. Л. Декаприлевич. Главнейшие полевые культуры эпохи Шота Руставели. Тбилиси, 1938, сәһ. 35—42.

253 М. М. Якубцинер. Результаты анализа растительных остатков из раскопок Узерликтепе и Оренкалы. Научный архив Института истории АН Азерб. ССР, инв. № 3280.

254 Јенә орада.

255 Јенә орада.

256 Нәсәви. Султан Чәлаләддин Мәнгобиртинин сәјаһәти. Париж, 1891, сәһ. 128, (Г. Әһмәдовун Өрәнгала, Бакы, 1962-чи ил адлы әсәринин 28-чи сәһифәсиндән көтүрүлмүшдүр).

257 Һәмдуллаһ Гәзвини. Нүһзәтүл-гүлуб (тәрчүмәси А. Гасымзадәниндир). Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, № 1700, сәһ. 87.

258 Јенә орада, сәһ. 112.

тахыл мәһсулу[259], Кәштасфидә тахыл вә чәлтик бечәрилдиіи хәбәр верилир[260]. Гәзвини көстәрир ки, Әрдәбилин иглиминин сојуг олмасы илә әлагәдар олараг «әһали, тахылы о ил тамамилә дөјүб гуртара билмир, бир гәдәр о бири илә галыр. Орада тахылдан башга һеч бир шеј битмир»[261].

Гәбәләнин «тахылы вә гејри-дәнли биткиләри јахшы олур»[262].

М. Х. Шәрифли јазыр ки, XII әсрдә Азәрбајчанда «...Буғда, арпа, дары вә чәлтик әкини чох јајылмышды»[263].

Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәвинин әсәрләриндә арпа, буғда, дары, чәлтик вә башга дәнли биткиләр вә онлардан биширилиб һазырланан мүхтәлиф не'мәтләрин адлары чәкилир. XIII әсрдә јашамыш венесијалы сәјјаһ Марко Пола Азәрбајчанда арпа, буғда, шәраб вә чохлу мејвә олдуғуну көстәрир[264].

Бүтүн көстәрилән археоложи вә тарихи мәнбәләрдән ајдын олур ки. Азәрбајчанда тәхминән ерамыздан әввәлки I миниилликдән башлајараг ерамызын I миниллијинә гәдәрки дөврдә мүхтәлиф тахыл нөвләри јерли әһали тәрәфиндән бечәрилмиш вә беләликлә дә игтисадијјатда әсас јерләрдән бирини тутмушдур.

Дәнли биткиләр ичәрисиндә ән гәдим заманлардан бечәриләнләрдән бири дә дарыдыр. Лакин бу биткинин Гафгазда чох гәдимләрдән бечәрилмәси гәти мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Һәләлик дарынын Загафгазијада ән гәдим дөврү тунч дөврүнүн әввәли һесаб едилә биләр.

Күрчүстанда Диха-Гузуба јашајыш јеринин икинчи мәдәни тәбәгәсиндән тапылан ади дары—*Panicum miliaceum* фикримизи бир даһа сүбут едир[265].

Дары дәмир дөврүндән е'тибарән нисбәтән кениш јајылмаға башлајыр. Азәрбајчанда дарынын дәмир дөврүнүн башланғычында варлығыны көстәрән јеканә абидә Хочалы кәнди әразисиндән тапылан кил күпәдир. Чәми 10 *см* һүндүрлүјүндә олан бу күпәчијин гулпунун үзәриндә буғда вә дары дәнәләри тәсвир едилмишдир[266].

---

259 Һәмдуллаһ Гәзвини Нүһзәтүл гүлуб (тәрчүмәси А. Гасымзадәниндир). Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, № 1700.

260 Јенә орада, сәһ. 137.

261 Јенә орада, сәһ. 118.

262 Јенә орада, сәһ. 136.

263 М. Х. Шәрифли. Азәрбајчан IX—XII әсрләрдә, Тарих Институтунун әсәрләри, Бакы, 1957, XII чилд, сәһ. 82.

264 Путешественники об Азербайджане, т. I, Баку, 1961, сәһ. 36.

265 Б. А. Куфтин. Материалы к археологии Колхиды, т. 2, Тбилиси, 1950, сәһ. 251.

266 Т. С. Пассек. Джафарханский могильник, ВДИ, 1946, № 2, сәһ. 83, рәсм. 23.

Ерамыздан әввәлки I минилликин әввәлләринә аид едилән бу дары тәсвирләри вә тәхминән һәмин дөврә аид олан Минкәчевирдәки дары галыгларыны[267] әсас тутараг Азәрбајчанда дарынын һәмин дөврдә бечәрилдијини сөјләмәк мүмкүндүр.

Ермәнистанда ерамыздан әввәлки VIII—VI әсрләрә аид көмүрләшмиш дары галығы мә'лумдур. Бу чәһәтдән, шүбһәсиз, Қармирблур газынтылары мүстәсна әһәмијјәтә маликдир.

Қармирблурда ики дары нөвү—италијан—*Panicum Italicum* вә ади—*Panicum miliaceum* ашкар едилмишдир. Академик М. Г. Туманјан дарынын Загафгазијаја урартулар васитәси илә кәтирилмәси фикрини ирәли сүрүр[268]. Доғрудан да дәмир дөврүндә дары бу әразидә кениш јајылыр. Лакин бу биткинин һәлә урартулардан әввәл дә бурада олдуғуну археоложи фактлар сүбут едир. Көрүнүр, тәдгигатчы һәмин фактлары нәзәрдән гачырмышдыр. Урартуларла бәрабәр башга мәдәни Шәрг халгларынын да бу саһәдә ролуну инкар етмәк олмаз.

Шимали Гафгазда јанмыш дары —*Panicum miliaceum* газынтылар заманы әлдә едилмишдир[269].

Азәрбајҹан әразисиндә тәхминән албан дөврүнә аид абидәләрдән дә дары галығы ашкар едилмишдир. Тәхминән ерамыздан әввәл II, ерамызын II әсрләринә аид Минкәчевир күп гәбирләриндән хејли јанмыш дары галығы тапылмышдыр[270]. Дары галығынын В. А. Петров тәрәфиндән анализи көстәрди ки, *Panicum Italicum* бу нөв өзүнүн Загафгазијада ән јахын нөвләриндән бирини тәмсил едир[271]. Күп гәбирләриндән тапылан дикәр дары галығынын М. Јакубинер тәрәфин-

---

[267] Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы Баку, 1957, сәһ. 65.

[268] М. Г. Туманян. Культурные растения Урартского периода в Армянской ССР. «Изв. АН Арм. ССР», биологическая серия, № 1—2, 1944, сәһ. 78.

[269] К. Флясбергер. Археологические находки хлебных растений в областях прилегающих к Черному морю. КСИИМК, VIII, 1940, сәһ. 117; М. В. Покровский. Городище и могильники Среднего Прикубанья. Тр. Ставропольского пединститута т. VI, вып. 1, 1937, сәһ. 8,; В. А. Гарадцов. Елизаветинское городище и сопровождающие его могильники по раскопкам. 1935, СА, 1, 1936, сәһ. 178.

[270] К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959, сәһ. 69.

[271] В. А. Петров. Стенограмма доклада о растительных остатках Мингечаура, прочитанного на отделении общественных наук АН Азерб. ССР 4 мая 1949 г.

дән тәдгиги бир даһа көстәрди ки, *Panicum Italicum* Минкәчевирдә кениш бечәрилмишдир[272].

Ағдам шәһәри јахынлығында Үзәрликтәпә гәдим јашајыш јеринин тәхминән ерамыздан әввәл III—II әсрләрә аид үст мәдәни тәбәгәсиндән хејли миг-

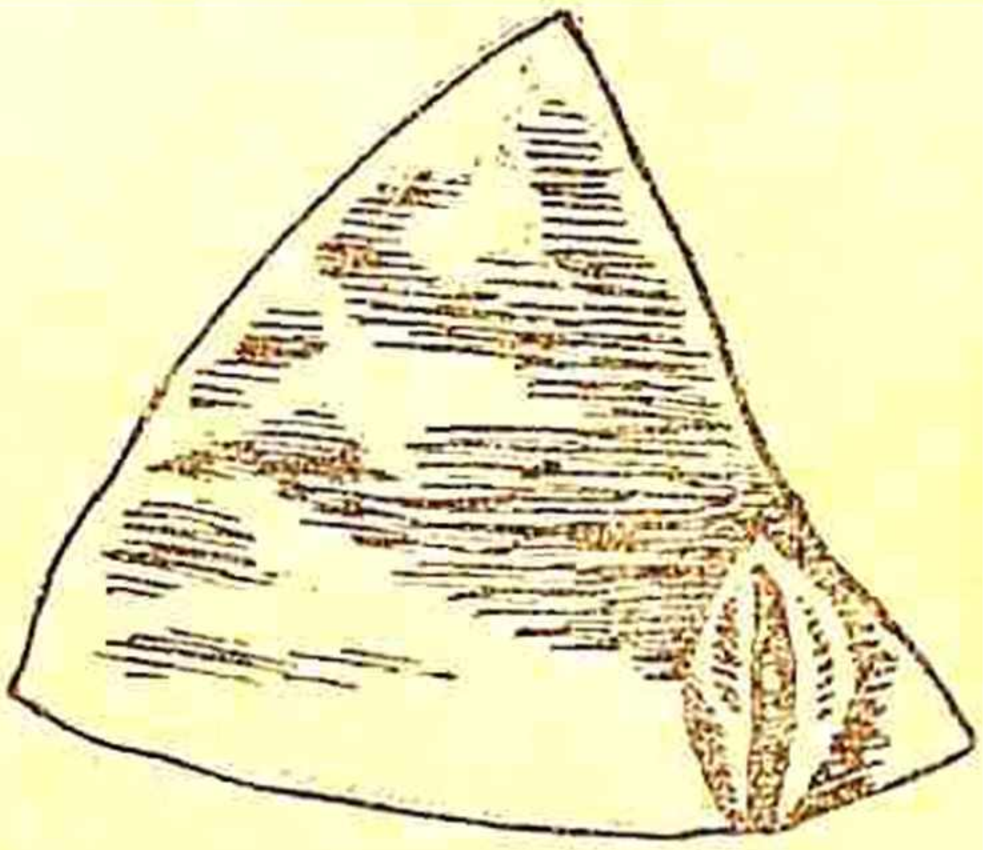

дарда дары галығы тапылмышдыр. Ири тәсәрруфат гујусундан чыхарылан дары олдугча пис мүһафизә олунмуш вә демәк олар ки, јалныз харичи көрүнүшүнү сахламышдыр. Чох тәәссүф ки, мүтәхәссисләр тәрәфиндән бу гијмәтли тапынты һәлә дә өјрәнилмәмишдир.

Жданов рајону әразисиндә Гаратәпә адлы гәдим јашајыш јериндә Ө. Ш. Исмизадә тәрәфиндән апарылан археоложи газынтылар заманы башга абидәләрлә бәрабәр, тахыл галығы тапылмыш вә онун кил габлар үзәриндә рәсмләри тәсвир едилмишдир. Бурада тәхминән ерамыздан әввәлки I минилլијин икинчи јарысына аид мәдәни тәбәгәдән гара рәнкли кил габын боғаз һиссәсиндә буғда вә дары рәсмләри тәсвир етдирилмишдир[273]. Сүнбүләохшар бәзәјин учунда буғда, онун үстүндә исә дары рәсмләри чох ајдынлығы илә нәзәрә чарпыр. Белә һала јашајыш јериндә бир нечә дәфә тәсадүф едилмишдир[274] (20-чи шәкил).

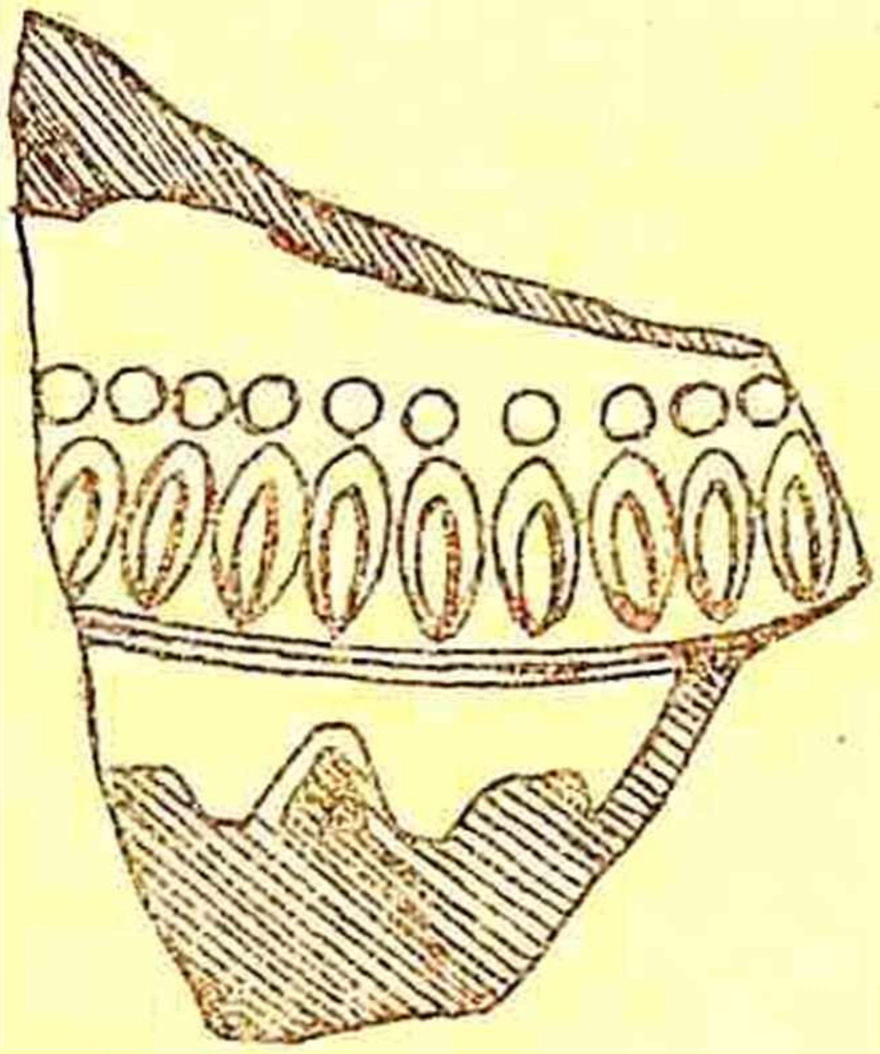

20-чи шәкил

Көрүнүр албанлар арасында арпа вә буғдадан сонра кениш јајылан дары һәлә ерамыздан бир нечә әср әввәл игтисадијјатда мүәјјән рол ојнамышдыр. Сонракы дөврләрдә,

[272] М. Якубцинер. Результаты анализа растительных остатков из кувшинных погребений Азербайджана. Научный архив Института истории АН Азерб. ССР, № 3280.

[273] О. Ш. Исмизаде. Об археологических раскопках на холме Каратепе в 1959 году (научный отчет). Научный архив Института истории АН Азерб. ССР, № 3548, сәһ. 10—11.

[274] Јенә орада.

ja'ни илк орта әсрләрдә дары әввәлки дөврләрлә мүгајисә едилмәз дәрәчәдә инкишаф етмишдир.

Ерамызын III—VIII әсрләринә аид ән јахшы тәдгиг едилән абидәләрдән 2 вә 3 №-ли Минкәчевир јашајыш јерини гејд етмәк олар. Бурада апарылан археоложи газынтылар заманы мүхтәлиф мәдәни тәбәгәләрдәки гујулардан дары галығы ашкар едилмишдир[275]. VIII әсрдән сонра да дарынын Азәрбајчанда кениш бечәрилмәсини гејд етмәк олар. Лакин материалларын бу дөврә аид чох аз олмасы әтрафлы мә'лумат вермәјә имкан вермир. Јалныз ону көстәрмәк кифајәтдир ки, XII әсрдә јашамыш Низами Кәнчәвинин әсәрләриндә дарынын ады дөнә-дөнә чәкилир.

Аз да олса тәдгиг олунан дөврдә тахыл зәмиләриндә зијанверичиләрә гаршы мүбаризә апарылмышдыр. Зәрдүшт дининә көрә әкинчиләр зијанверичиләрә гаршы әввәлчәдән тәдбир көрүрдүләр[276]. Республика Әлјазмалары Фондунда XVI әср әкинчилијинә даир гијмәтли әлјазмасы вардыр .Әсәрин мүәллифи Насир ибн-Мәһәммәд ибн-Һејдәр зијанверичиләрә гаршы мүбаризә һаггында јазыр: «Тахыл вә башга дәнли биткиләрә зәрәр верән чәјирткә илә мүбаризә апармаг үчүн инәјин бујнузуну вә ја пејинини јандырыб түстүләтмәклә чәјирткәни әкин саһәсиндән узаглашдырмаг олар»[277].

---

275 Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1961, сәһ. 72—73, 1-чи чәдвәл).

276 Тағы Бәһрами. Көстәрилән әсәри, сәһ. 16.

277 А. Ибраһимов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 107.

II ФӘСИЛ

ЧӘЛТИК ВӘ ТЕХНИКИ БИТКИЛӘР

Чәлтик

Дәнли биткиләр ичәрисиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едән чәлтик бә'зи өлкәләрдә гәдим заманлардан бечәрилмишдир. Артыг елм аләминдә сүбут олунмушдур ки, чәлтијин илк вәтәни Чин вә она гоншу олан әразиләрдир. Көрүнүр бир сыра Шәрг өлкәләрилә Чин арасында чох гәдим заманлардан апарылан игтисади вә мәдәни әлагә нәтичәсиндә бу битки тәдричән кениш әразијә јајылмышдыр.

Чох еһтимал ки, чәлтик биткиси Азәрбајчана илк дәфә гоншу өлкәләр, хүсусилә Иран васитәсилә кечмишдир. Чох тәәссүф ки, Иранда да бу биткинин бечәрилмәси тарихи һәләлик гәти мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Иран тарихчиси Тағы Бәһрами бу мәсәлә илә әлагәдар олараг јазыр ки, чәлтик илк дәфә I Хосров Әнуширәван (VI әсрин орталарында) дөврүндә Һиндистандан Ирана кәтирилмишдир[278]. И. П. Петрушевски исә Иранда чәлтијин чох аз мигдарда Сасани дөврүнүн сонларындан башлајараг бечәрилдијини вә X әсрдән е'тибарән кениш јајылдығыны гејд едир[279].

Лакин бизә belә кәлир ки, бу саһәдә апарылачаг тәдгигатлар бу биткинин Иран әразисиндә кениш мигјасда олмаса да даһа гәдимләрдән бечәрилдијини сүбут едәчәкдир. Һеч ола билмәз ки, Һиндистана јахын олан Иран әразисиндә чәлтик аршакидләр вә һәтта әһәмәниләр дөврүндә белә бечәрилмәсин.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан әразисиндә чәлтијин инкишаф тарихи тахылчылыгдан чох-чох сонралара аиддир. Бу мәсәләјә даир һеч бир елми-тәдгигат ишинин олма-

---

[278] Тағы Бәһрами. Көстәрилән әсәри, сәһ. 98.

[279] И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.-Л., 1960, сәһ. 186.

масы вә мә'лум материалларын сон дәрәчәдә азлығы чәлтијин нә вахтдан е'тибарән бу әразидә бечәрилмәсини гәти сөјләмәјә имкан вермир. Лакин еһтимал етмәк олар ки, чәлтикчилик Азәрбајчанда илк орта әсрләр дөврүндән башлајараг инкишаф етмишди.

XI әсрин әввәлләриндә индики Ләнкәран, Астара вә Салјан рајонларынын әразисиндә чәлтик бечәрилдији көстәрилир[280].

Бејләган шәһәри харабаларында апарылан археложи газынтыларда тәхминән ерамызын X әсринә аид олан мәдәни тәбәгәдән хејли мигдарда дүјү ашкар едилмишдир[281]. XIV әсрин Иран тарихчиси Һәмдуллаһ Гәзвини өзүнүн «Нүзһәтүл-гүлуб» әсәриндә Бејләган шәһәриндә тахыл, мејвә, памбыгла бәрабәр чәлтијин дә бечәрилдијини гејд едир[282].

XIII әср аноним «Әчаибәд-дүнја» әсәриндә Арранда ипәк, чохлу ири вә хырдабујнузлу һејван сүрүләри вә чәлтик јетишдирилдији көстәрилир[283]. Тахыл вә мејвә илә бәрабәр Гуштәсфи әразисиндә чәлтик дә әкилмишдир[284]. Чәлтик Дәравәрд, Һодәз вә Кәрмурд вилајәтләриндә дә бечәрилирди[285].

Рәшидәддинин мәктубларында Астара әјаләтиндә (Талыш) чәлтијин бечәрилмәсинә даир мә'лумата раст кәлирик[286].

Мә'лумдур ки, инди дә Азәрбајчанын Ләнкәран зонасында чәлтикчилик башга јерләрә нисбәтән даһа кениш јајылмыш вә инкишаф етмишдир. Доғрудур, индики Нуха—Загатала зонасында гәдимдә чәлтикчилијин кениш инкишаф етмәсинә даир әлимиздә о гәдәр дә этрафлы фактлар јохдур, лакин чох еһтимал ки, бурада да, ән азы орта әсрләр дөврүндән чәлтикчиликлә мәшғул олмушлар вә бу битки јерли әһалинин игтисадијјатында мүәјјән рол ојнамышдыр.

XIII әсрдә мадридли сәјјаһ Клавихо Гарабағын тәбиәтини тәсвир едәркән онун дүзәнлик јерләриндә, зәмиләриндә чәлтик, дары вә башга биткиләрин олдуғуну хәбәр верир.

---

280 Spulet B. The muslim world. Part I The age of The Caliphs. Leiden, 1960, сәһ. 78—79, 2-чи хәритә.

281 Бу мә'луматы Өрәнгала археложи експедисијасынын рәиси Г. М. Әһмәдов вердијинә көрә она өз миннәтдарлығымызы билдиририк.

282 Һәмдуллаһ Гәзвини. Нүзһәтүл-гүлуб (тәрчүмәси А. Гасымзадәниндир) Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун архиви, иш № 1700, сәһ. 134.

283 Н. Д. Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII в. «Уч. зап. Института востоковедения», IX, 1954, сәһ. 199.

284 Һәмдуллаһ Гәзвини. Көстәрилән әсәри, сәһ. 137.

285 Јенә орада, сәһ. 123—126.

286 И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.-Л., 1960, сәһ. 187.

О, сөзүнә давам едәрәк јазыр: «Бурада чохлу чәлтик бечәрилир... чәлтик о гәдәр чохдур ки, һәтта ону ата једиздирирләр»[287]. Чәлтијин бечәрилмәси гајдасыны јалныз етнографик мүшаһидәләр әсасында бәрпа етмәк мүмкүндүр. Чәлтијин бечәрилмәси тәхминән XX әсрә гәдәр елә бир көклү дәјишикилијә уғрамајыб өз көһнәлијини демәк олар ки, олдуғу кими сахламышдыр. Ејни садә гајда чәлтикчиликлә мәшғул олан өлкәләрин чохунда галмагда давам едир.

Чәлтик әкиләчәк саһә әввәлчәдән сечилир, јерин кәлә-көтүрү дүзәлдилир вә тәмизләнир. Тәхминән март ајында чәлтик әкиләчәк саһәјә су бурахылыр. Суја гојулан саһә сонрадан хышла шумланыр вә ағач мала чәкилир. Бә'зән елә олур ки, јери шумламадан да хам јерә чәлтик сәпилир. Сәпиләчәк саһә әввәлчәдән дөрдбучаглы вә ја дүзбучаглы гурулушда ләкләрә бөлүнүр. Тохумлуг чәлтик бир нечә күн суда галдыгдан сонра чәртир вә ләкләрә сәпилир. Чәлтик 4 ај мүддәтинә јетишир вә јердән тәхминән бир метр һүндүрлүјә галхыр. Бу мүддәтдә чәлтик ләкләрдә сујун ичәрисиндә олур. Әкс тәгдирдә о, мәһв олар вә һеч бир мәһсул көтүрмәк мүмкүн олмаз. Чәлтији суда нормал бечәрмәк үчүн сәпилән күнүндән, бичилән күнә гәдәр она бир нәфәр зәмичи нәзарәт етмәлидир. Чәлтик јетишәндә сују кәсилир, 7—10 күн галдыгдан сонра зәми гурујур вә бичин башлајыр. Бә'зи рајонларда, хүсусилә Ләнкәран зонасында чәлтији сәпмәклә дејил, шитилләр басдырмаг јолу илә бечәрирләр. Көрүнүр бу гајда сәпинә нисбәтән сонра јаранмыш вә чәлтикчилик чох инкишаф едән јерләрдә даһа кениш јајылмышдыр. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу зонада хүсуси битки нөвү вардыр ки, сәпилән чәлтијин битмәсинә мане олур. Чәлтији дә тахыл кими орагла бичиб, дәрз дүзәлдилир вә бәндамла бағлајырлар. Бир хырмана 70—80 дәрз төкүләрәк дөјүлүр. Лакин хырманда дәрзләр вәл илә дејил, көтүклә дөјүлүр. Хырман көтүјү ики тәрәфи кәсилмиш ири диаметрли мөһкәм вә ағыр ағачдыр. Көтүјүн узунлуғу 1,30—1,50 *м*, диаметри 80 *см*-дән 1 *м*-ә гәдәр олур. Хырман көтүјүнүн јанларындан көзләр ачылыр вә ораја ешилмиш чубуглар кечирилир. Чубугларын дикәр учу бојундуруға бәркидилир[288]. Чәлтикдөјән аләтин үзәри бир аз киринтили-чыхынтылы олур ки, бу да дәнин јахшы вә тез дөјүлмәсини тә'мин етмәкдән өтрүдүр. Чәлтикдөјән көтүк азы 15—20 ил ишләдилә биләр. Чәлтији хырманда дөјәркән јаба илә чевирир вә

---

[287] Путешественники об Азербайджане, т. I, Баку, 1961, сәһ. 62.

[288] Хырман көтүјүнү әксәр һалларда палыд, гарағач вә с. ағачлардан гајырырлар. Бу чинс ағачлар һәм давамлы, һәм дә ағыр олур ки, дәни тез әзмәк мүмкүн олсун.

сонра күрәк васитәсилә совурурлар. Чәлтијин күләшиндән һејван үчүн јем, мүхтәлиф нөв сәбәт, һәсир вә с. һазырламаг мүмкүндүр.

Чәлтији дөјүб дүјү һазырламаг үчүн динкдән истифадә едилир. Чох садә гурулушлу олан бу аләтдән еһтимал ки, орта әсрләрдә чәлтијин дөјүлмәсиндә истифадә едилмишдир.

Чәлтијин гәдим Азәрбајчанда инкишафына јекун вурдугда гејд етмәк лазымдыр ки, бу битки ән азы илк орта әсрләр дөврүндә башга өлкәләрдән Азәрбајчана кечмиш вә онун бә'зи мүнасиб рајонлары әразисиндә бечәрилмишдир. Һәтта X—XIV әсрләрдә Бәрдә вә она јахын олан әразидән башга јерләрә дүјү ихрач едилмишдир[289].

Кәтан.

Бириллик техники биткиләрдән олан мәдәни кәтан— *Linum usitatissium* лифли биткиләр ичәрисиндә ән гәдими һесаб едилир. Бу битки чох гәдим заманлардан Авропа, Асија өлкәләринин чохунда вә бир сыра Африка вә Америка өлкәләриндә бечәрилмишдир[290]. Кәтанын јалныз лифиндән дејил, тохумундан да әрзаг кими истифадә олунмасы бир сыра өлкәләрдә мүшаһидә едилмишдир. Кәтан биткиси тәкчә Азәрбајчанда дејил, Гафгазын әксәр јерләриндә чох гәдимләрдән битмиш вә тохучулугда кениш ишләдилмишдир. Мисир, Бејнәлнәһр, Һиндистан вә бир сыра башга өлкәләрлә бәрабәр, кәтан биткисинин ән гәдим вәтәнләриндән бири дә Гафгазда Колхида әразиси һесаб едилир[291]. Шәрг аләминдә Колхида кәтанындан истифадә едилмәси бир һәгигәтдир[292].

Гәдимдә кәтан мәһсулларынын һазырланмасында Колхида Мисирдән сонра дүнјада икинчи јери тутмушдур[293]. Буна көрә дә кәтанын гоншу Азәрбајчанда гәдимләрдән бечәрилмәси вә истифадә едилмәси ганунаујғун бир һал олдуғундан һеч бир шубһә доғура билмәз. Чох мараглыдыр ки, Муған, Ләнкәран, Масаллы, Шамахы вә бир сыра башга рајонларын әразисиндә јабаны кәтан биткисинә инди дә тәсадүф едилир[294]. Буну археоложи вә тарихи сәнәдләр дә сүбут

---

[289] Historical Atlas of muslim Peopls. Compiled by R Rool Vink. Amsterdam, 1957, сәһ. 16—17.

[290] И. А. Сизов. К истории льноводства в СССР. Материалы по истории земледелия СССР, сб. II, М.-Л., 1956, сәһ. 402.

[291] Јенә орада, сәһ. 403.

[292] Јенә орада.

[293] Јенә орада, сәһ. 409.

[294] И. Д. Мустафаев. Материал по изучению пшеницы, ржи, ячменя и эгилопсов Азербайджана. Баку, 1961, сәһ. 10.

едир. Бу әразидә тохучулуг сәнәтинин тунч дөврүндә даһа да инкишаф етмәси вә нисбәтән тәкмилләшмәсилә әлагәдар олараг јалныз јундан дејил, кәтандан да кениш истифадә едилмишдир. Минкәчевирдә археоложи газынтылар заманы тапылан кәтан лифләрин һазырланмасы, мүхтәлиф сап, ип вә парча галыглары тунч дөврүнүн мәһсулудур[295].

Палеоботаник В. А. Петров гәдимдә Азәрбајчанда, о чүмләдән Минкәчевир әразисиндә јабаны кәтан биткисинин варлығыны гејд едир[296].

Азәрбајчанда һәлә тунч дөврүндә истифадә едилән кәтан биткисинин мәдәни вә ја јабаны һалда јетишмәсини сөјләмәк чәтиндир вә бу барәдә һәләлик гәти бир фикир јүрүтмәк олмаз. Лакин онун дәмир дөврүндә кениш јајылмасы вә мәдәни һалда бечәрилмәсини е'тираф етмәк олар. Кәтан биткиси вә ондан һазырланан шејләрин албанлар арасында даһа кениш шәкил алмасыны бир сыра материаллар сүбут едир. Гәдим Минкәчевирдән бу дөврә даир хејли кәтан парча галығы тапылмышдыр. Апарылан тәдгигат нәтичәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, кәтандан һазырланан парчанын ипләри чох зәриф олмушдур[297].

Азәрбајчанда ерамызын IX—X әсрләриндә тохунан кәтан парчаларын һәтта гоншу өлкәләрә көндәрилмәси бә'зи тарихи сәнәдләрдә гејд едилир. «Әчаибәд-дүнја» әсәриндә көстәрилир ки, Сәлмас вә Хојда кәтандан зәриф парчалар тохунурду[298]. Лакин јери кәлмишкән е'тираф етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда гојунчулуғун кениш инкишафы илә јун мә'мулаты вә суварма системинин даһа да артмасилә әлагәдар олараг памбыг тохучулуг сәнәтиндә кәтандан чох-чох үстүнлүк тәшкил етмишди. Буна әсасән дә орта әсрләрдә кәтандан һазырланан мә'мулат әввәлки дөврләрә нисбәтән хејли азалмаға башламышды.

Памбыг

Шәрг аләминдә памбыг чох гәдим заманлардан бечәрилән вә истифадә едилән биткиләрдәндир. Памбыг лифли биткиләр ичәрисиндә биринчи јери тутур.

---

295 Г. М. Асланов, Р. М. Вандов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур. Баку, 1959, сәһ. 82.

296 В. А. Петров. Этноботаника Нагорного Карабаха. Аз.ФАН СССР, Баку, 1940, сәһ. 82.

297 В. Н. Левиатов. Азербайджан с V в. до н. э. по III в. н. э. «Изв. АН Азерб. ССР», № 1, 1950, сәһ. 80.

298 Ал-Мукаддеси. СМОМПК, вып. 38, Тифлис. сәһ. 14; Ибн-Һовгал. СМОМПК, вып. 38, Тифлис, сәһ. 88.

Памбыг биткисинин мејдана кәлмәси тарихи олдугча гәдим олуб III кеоложи дөврүн башланғычына аиддир[299]. Онун Мисир, Бејнәлнәһр, Иран, Һиндистан вә башга Шәрг өлкәләриндә чох гәдим заманлардан бечәрилмәсини археоложи материаллар вә тарихи сәнәдләр сүбут едир. Совет Иттифагы әразисиндә памбыг илк дәфә олараг Орта Асија вә Загафгазијада бечәрилмишдир. Бурада памбығын илк дәфә нә вахт әкилмәси һәләлик дәгиг мүәјјән едилмәмишдир. Ән гәдим памбыг нөвү Асија гузасы—*Gessypium horbaceum L.* һесаб едилир. Бу памбыг нөвүнүн телләри нисбәтән кобуд вә мәһсулдарлығы ашағыдыр[300]. Мәшһур рус селексионери Г. З. Зајтсев гејд едир ки, Асија гузасы Орта Асијаја Иран васитәсилә Африкадан кечмишдир[301]. Бу фикри ејнилә Загафгазија вә хүсусилә Азәрбајчан үчүн дә тәтбиг етмәк лазымдыр. Чүнки Азәрбајчан Ирана даһа јахындыр. Буна әсасән дә Загафгазија әразисиндә гәдимдә памбыгчылығын инкишаф етмәсиндә Иранын ролуну хүсусилә гејд етмәк лазым кәлир[302]. Лакин тәкчә Иран дејил, башга Шәрг өлкәләри дә памбығын јајылмасында мүәјјән тә'сир көстәрмишдир.

Азәрбајчанда памбығын илк дәфә нә вахт бечәрилмәсини һәләлик дәгиг мүәјјән етмәк мүмкүн дејилдир. Бу барәдә индијә гәдәр лазыми тәдгигат ишинин апарылмамасы, археоложи вә тарихи мә'луматларын олдугча азлығы мәсәләнин гәти һәллинә имкан вермир. Лакин шүбһә јохдур ки, бурада памбыг кәтандан чох сонра бечәрилмәјә башланмышдыр.

Азәрбајчанда памбыг дәмир дөврүндән бечәрилмәјә башланмышдыр. Ерамыздан әввәлки IV—III әсрләрдән башлајараг Загафгазијада памбыгдан истифадә етмишләр. Бу фикир еһтимал характери дашыса да һәгигәтә бир гәдәр јахындыр.

Мөвчуд әдәбијјатда памбығын һәлә ерамыздан әввәл Ирандан Загафгазијаја кечмәси көстәрилир[303].

Орта Асијаја да памбыг Иран васитәсилә кечмишдир вә орада археоложи газынтылар нәтичәсиндә ерамыздан әввәлки IV—III әсрләрә аид памбыг парча вә тохуму тапылмышдыр[304]. Демәли, Азәрбајчанда ән азы һәмин дөврдән памбығын бечәрилмәсини сөјләмәк олар.

---

299 Д. В. Тер-Аванесян. К истории хлопководства в СССР. Материалы по истории земледелия СССР, сб. II М.-Л., 1956, сәһ. 561.

300 Д. В. Тер-Аванесјан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 562.

301 Г. С. Зайцев. Хлопчатник. Л, 1929, сәһ. 10, 11.

302 Тағы Бәһрами. Көстәрилән әсәри, сәһ. 91.

303 Д. В. Тер-Аванесјан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 562.

304 С. П. Толстов. Древний Хорезм. М., 1948.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда олдуғу кими, Ермәнистан әразисиндә дә гәдимдән памбыг бечәрилмиш вә истифадә едилмишдир. Һәлә кечән әсрин сонларында Загафгазијада памбыгчылығын инкишафы илә мәшғул олан И. С. Хатисов бу әразидәки памбыг биткисинин чох гәдим бир тарихи олдуғуну гејд етмишдир[305]. Лакин Загафгазијада гәдимдән әсас памбыгчылыг рајону Азәрбајчан әразиси олмушдур. Бу чоғрафи шәраитлә әлагәдардыр. Исти иглим севән вә суварма илә сых бағлы олан памбыгчылыг үчүн бу әрази даһа әлверишли олмушдур. Муған вә Мил дүзләриндә лазыми иглим шәраити вә бураја чәкилмиш бөјүк сүн'и су архлары[306], памбыгчылығын инкишафы үчүн хүсуси зәмин јаратмышдыр[307]. Һазырда олдуғу кими, гәдимдә дә Загафгазијада ән чох памбыг Азәрбајчанда бечәрилмишдир.

Албан тарихчиси Моисеј Каганкатватси өзүнүн «Ағван тарихи» әсәриндә тахыл, шәраб, нефт, дуз, ипәк вә башга шејләрлә бәрабәр памбығын да адыны чәкир[308].

Ерамызын VII әсринә аид олан «Ермәни чоғрафијасы» адлы әсәрдә өлкәнин тәбии зәнкинлијинә даир гијмәтли мә'лумат верилир. Бу әсәрдә Азәрбајчанын мәшһур орта әср шәһәрләриндән бири олан Бејләганда «һесаба кәлмәз дәрәчәдә памбыг вә арпа» бечәрилдији көстәрилир[309]. Бурада тарихи мәнбәләрдә верилән дәјәрли мә'луматлары археоложи фактлар бир даһа тәсдиг едир. Өрәнгалада апарылан археоложи газынтылар заманы мәишәтдә ишләдилән кил чыраглар тапылмышдыр[310]. Ерамызын IX—XIII әсрләринә аид олан бу чыракларын пилтәләри, шүбһәсиз, памбыгдан олмушдур. Орта әсрләр дөврүнүн мүхтәлиф мәрһәләләринә аид чыраглар Кәнчә, Гәбәлә, Бакы вә башга јерләрдән әлдә едилмишдир. Палеоботаник А. В. Петров Бакы Ширваншаһлар сарајында апарылан археоложи газынтыда XI—XII әсрләрә аид кил чыракларын бириндә олан пилтәнин памбыгдан олдуғуну тәсдиг етмишдир[311].

---

[305] И. С. Хатисов. Хлопководство в Закавказье. Свод материалов по изучении экономического быта государственных крестьян Закавказского края. т. IV, ч. II, Тифлис, 1888, сәһ. 279.

[306] Т. С. Пассек. Джафарханский могильник. ВДИ, № 2, 1948, сәһ. 185.

[307] И. Н. Јусифов. Азәрбајчанда памбыгчылығын тарихинә даир бә'зи мә'лумат. Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри, XI чилд, 1953, № 2, сәһ. 143—144.

[308] М. Каганкатвацн. История Агван. СПб, 1861, сәһ. 5—6.

[309] Армянская География VII века по Р. Х. Перевод К. П. Патканова. СПб, 1877, сәһ. 50—51.

[310] Г. М. Әһмәдов. Азәрбајчанын ширсиз сахсы мә'мулаты. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1959, сәһ. 97.

[311] В. А. Петровун 1949-чу ил 4 мајда Азәрбајчан ССР ЕА-нын ичтимаи елмләр шө'бәсинин кениш ичласында «Минкәчевирдә битки галыглары һаггында» етдији мә'рузәнин стенограмы, сәһ. 4.

Минкәчевирдә 3 №-ли илк орта әср јашајыш јериндә апарылан археоложи газынтылар нәтиҹәсиндә бир сыра гијмәтли тарихи материалларла бәрабәр хејли мигдарда јанмыш памбыг тохумлары әлдә едилмишдир[312].

Ерамызын III—VIII әсрләринә аид олан бу памбыг тохумлары илә мүтәхәссисләрин илк танышлығы нәтиҹәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, онлар Азәрбајҹанда беҹәрилән мүасир памбыг нөвләрилә чох јахынлыг тәшкил едир[313]. Дикәр археоложи тапынты јенә дә гәдим Минкәчевирдә катакомба гәбирләриндән ашкар едилмишдир. Бурада Г. М. Аслановун апардығы газынтылар нәтиҹәсиндә ерамызын V—VII әсрләринә аид едилән катакомба гәбирләринин бә'зиләриндән јун, ипәк кәләфләрилә бәрабәр памбыг кәләфи дә тапылмышдыр[314].

Беләликлә, еһтимал етмәк олар ки, тәхминән ерамызын I—VIII әсрләриндә Азәрбајҹанда, хүсусилә онун аран рајонларында кениш саһәдә чохлу памбыг беҹәрилмиш вә ондан мүхтәлиф нөв парча вә ипләр һазырламышлар. Һәр һалда көстәрилән дөврдә памбыгчылыг әввәлки дөврләрә нисбәтән мүгајисә едилмәз дәрәҹәдә инкишаф етмишдир. Ерамызын VIII әсрләриндән сонракы дөврләрдә Азәрбајҹанда памбыгчылыг даһа да артмышдыр. X әсрдә јазылмыш «Һүдудүл-аләм» адлы ҹоғрафи әсәрдә көстәрилир ки, Азәрбајҹан әјаләтләриндән башга шејләрлә бәрабәр, памбыг да ихраҹ олунурду вә бу тиҹарәтдә мүһүм јер тутурду[315]. Фикримизи бир даһа тәсдиг етмәк үчүн XII әсрин көркәмли шаири Хагани Ширванинин ашағыдакы бир бејтинә мүраҹиәт едәк:

«Кечәләр сәмајә бахылса әкәр,
Памбыг тарласы тәк көрүнәр көјләр»[316].

Бу мисраларда мүәллиф «памбыг тарласы»ны көјләрлә мүгајисә едир. Беләликлә, һәмин дөврдә памбыг әкилән саһәләрин кенишлијинә һеч бир шүбһә галмыр.

Азәрбајҹанын сајсыз-һесабсыз кәндләринин чохунда беҹәрилән памбыг тарлаларындан әлдә едилән памбыг мәһсулу орта әсрләр дөврүнүн көркәмли шәһәрләриндә—Бәрдә, Бејләган, Кәнҹә, Нахчыван вә башгаларында мүхтәлиф памбыг парчалар тохунарды. Һәлә ерамызын XII әсриндә Јахын

---

312 Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, 1961, сәһ. 74.

313 Јенә орада.

314 Г. М. Асланов. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. КСИИМК, вып. 60, М., 1955, сәһ. 69.

315 Һүдудүл-аләм. Азәрбајҹан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, № 256, сәһ. 3, (тәрҹүмәси Ә. Ә. Әләсгәрзадәниндир).

316 Хагани Ширвани. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, 1956, сәһ. 24.

Шəргдə əн бөјүк тохучулуг мəркəзи кими шөһрəт газанмыш Кəнчə шəһəриндə јалныз јун вə ипəкдəн дејил, памбыгдан да гијмəтли вə зəриф парчалар тохумушлар. Кəнчə усталарынын памбыгдан вə башга мə'мулатлардан тохудуглары парчалар һəтта харичдə белə сатылырды[317].

XIII əср əрəб тарихчиси Зəкəријјə Гəзвини јазыр ки, Кəнчə тохучулары «əлкүтни» адлы көзəл памбыг парча вə мүхтəлиф нөв «əл Кəнчə» адлы кејимлəр һазырлајырдылар[318].

Кəнчəдə памбыг парчаларын тохунмасына даир «Əчаибəддүнја»да да мə'лумат вардыр[319].

Ерамызын XIV əсриндə јашамыш Иран тарихчиси Һəмдуллаһ Гəзвини өзүнүн «Нүзһəтүл-гүлуб» əсəриндə Мараға, Бејлəган, Нахчыван вə Ордубад шəһəрлəринин əтрафында памбыг јетишдирилдијини хəбəр верир[320].

Азəрбајчанда памбығын бечəрилмəси һаггында XIII əср Венесија сəјјаһы Марко Полода гијмəтли мə'лумат вардыр.

XVII əср түрк сəјјаһы Овлијја Чəлəби «Сəјаһəтнамə»[321] əсəриндə тəкчə Нахчыван əразисиндə зəки, манлајы, зə'фəраны, лали, бəјазы, хасс вə башга нөв памбыг бечəрилдијини гејд едир[322].

Бүтүн көстəрилəнлəрə јекун вурараг гејд етмəк лазымдыр ки, ерамыздан һəлə бир нечə əср əввəл, əсасəн, Ирандан кечмиш олан памбыг биткиси тəдричəн инкишаф едəрəк Азəрбајчанын аран рајонларына јајылмышдыр. Орта əсрлəр дөврүндə памбыгчылыг даһа да инкишаф едəрəк јерли əһалинин кəнд тəсəррүфатынын əсас саһəлəриндəн биринə чеврилмишдир.

---

317 М. М. Альтман. Исторический очерк города Ганджа. Баку, 1949, сəһ. 46.

318 Јенə орада. сəһ. 41.

319 Н. Д. Миклухо-Маклай. Көстəрилəн əсəри, сəһ. 208.

320 Һəмдуллаһ Гəзвини. Нүзһəтүл-гүлуб. Азəрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви № 1700, сəһ. 122—137.

321 Путешественники об Азербайджане, т. I, Баку, 1961, сəһ. 36.

322 Ə. Ə. Əлизадə. Көстəрилəн əсəри, сəһ. 31.

III ФӘСИЛ

БАҒЧЫЛЫГ ВӘ БОСТАНЧЫЛЫГ

Азәрбајҹан әразисинин ҹоғрафи шәраити һәлә гәдим заманлардан бағчылыг вә бостанчылығын инкишафы үчүн чох әлверишли олмушдур. Мә'лум олдуғу кими, бағчылығын мејдана чыхмасы инсан ҹәмијјәтинин тарихиндә ән гәдим тәсәррүфат саһәләриндән бири сајылан јығым ишинин сонракы инкишафы илә сых сурәтдә бағлыдыр.

Һәлә ибтидаи иҹма гурулушу дөврүнүн илк мәрһәләләриндә јашајан инсанлар мешәләрдә битән мүхтәлиф нөв јабаны мејвәләри топлајыб јејирдиләр. Онларын мејвә топламаг вәрдишләри заман кетдикҹә артмыш, тәкмилләшмиш вә нәтиҹәдә јабаны мејвәләрдән мәдәни мејвә јетишдирмәјә кечмишләр. П. М. Жуковски јазыр: «Мәдәни битки јабаныдан нәинки хариҹи вә дахили гурулушу е'тибары илә һәм дә мәһсулун јалныз кәмијјәти дејил, кејфијјәти илә дә фәргләнир»[323].

Лакин мәдәниләшмәнин һарада, нечә вә һансы шәраитдә баш вермәси һаггында һәләлик гәти фикир сөјләмәк чәтиндир. Анҹаг мүхтәлиф биткиләрин јетишдирилмәси дөвру исә нисбәтән ајдындыр.

Азәрбајҹан мешәләри инди дә мүхтәлиф јабаны мејвә ағаҹлары илә зәнкиндир. Буна көрә дә Гафгазда јетишән јабаны мејвәләрин мәдәни һала кечирилмәси даһа ағылабатан бир һәгигәтдир.

Мәшһур совет алими Н. И. Вавилов јазыр: «Загафгазија дүнјада бир сыра биткиләр, хүсусилә мејвәләрин (үзүм, армуд, алча, нар, һејва вә с.) илк дәфә мәдәниләшмәсинин вәтәнидир»[324].

Беләликлә Загафгазијада, о ҹүмләдән Азәрбајҹанда бағчылығын чох гәдим бир тарихә малик олдуғуну сөјләмәк

323 Материалы по истории и земледелия СССР, сб. II. М.-Л., 1956, сәһ. 5.

324 Н. И. Вавилов. Пшеница в Абиссинии. Л., 1931, сәһ. 230.

олар. Бу әразидә енеолит (ерамыздан әввәл IV—III минилллик) дөврүнүн башланғычына аид бағ вә бостанчылығын варлығыны сүбут едән һәләлик һеч бир материал археоложи газынтылар заманы ашкар едилмәмишдир. Буна әсасән дә һәмин дөврдә көстәрилән тәсәррүфат саһәләринин олмасы еһтимал характери дашыјыр. Лакин Ермәнистанда Гарнидән инкишаф етмиш енеолит дөврүнә аид мејвә тохуму[325] Загафгазијада бағчылығын олдуғуну сүбут едән јеканә тапынтыдыр.

Азәрбајҹанда әкинчилик вә үзүмчүлүјүн әксинә олараг, бағ вә бостанчылыға даир материал олдугҹа аздыр. Бу сәбәбдән дә һәмин мәсәләни әтрафлы ајдынлашдырмаг имкан харичиндәдир. Буна бахмајараг, мүхтәлиф мејвә нөвләринин инкишаф тарихи бағ вә бостанчылығын тәсәррүфатдакы мөвгеји вә еләҹә дә истифадәси һаггында аз да олса данышмаг олар.

Тунҹ дөврүндә бағчылыға даир материаллара Ј. И. Һуммелин әсәрләриндә раст кәлирик. Ј. И. Һуммел Ханлар рајонунун јахынлығында гәдим јашајыш јериндә бир нечә ил археоложи газынтылар апармыш вә бурадан мәдәни мејвә тумларыны әлдә етмишдир. Мејвә тумлары ичәрисиндә бадам нисбәтән чохлуг тәшкил едир. Онун галығына 36, 47, 54 №-ли биналарда тәсадүф едилмишдир. Һәмин тумларын бә'-зиләринин акад. А. А. Гроссһејм тәрәфиндән тәдгиги көстәрди ки, о мәдәни бадам—*Prunus Amygdalus* нөвүнә аиддир[326].

Ханлардакы 54 №-ли бинанын дөшәмәсиндән тапылан бадам харичи көрүнүшү е'тибары илә шафталы тумуна охшаса да мүәјјән хүсусијјәтинә көрә ондан сечилир. Демәли, бадам тумунун ирилији онун мәдәни бадам олмасыны сөјләмәјә бир даһа имкан верир.

Ј. И. Һуммел Ханлар рајонунун әразисиндә тунҹ дөврүнүн сон мәрһәләләринә аид 2 №-ли Лүләли гәдим јашајыш јериндә олан бадам ағачларына әсасланараг онун гәдимлијини гејд едир[327].

Белә нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, Ханлар әразисиндән тапылан бир нечә мәдәни бадамла вә бурада инди дә галмыш бадам биткиси арасында узаг кечмишдән сых әлагә олмушдур. Онлар тарихин инкишафы нәтиҹәсиндә бири дикәрини тамамламыш вә давам етдирмишдир. Јабаны бадам—*Amygdalus Fenzalina* нөвү Азәрбајчанын Гарабағ, Нахчыван ра-

---

325 Б. Н. Аракелян. Гарни, 1. Ереван, 1951, сәһ. 25.

326 Я. И. Гуммель. К проблеме археоботаника Закавказья, Сообщ. ГрузФАН СССР, т. 1, 1940, № 10, сәһ. 750.

327 Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Баку, 1940, сәһ. 98.

јонларында да кениш јајылмышдыр[328]. Башга јерләрдә дә она аз чох тәсадүф едилир. Јабаны бадам мәдәнидән јалныз тумунун тәхминән ики дәфә кичик олмасы илә фәргләнир[329].

Гафгазда ән гәдим мејвәләрдән бири олан бадамын Азәрбајчан әразисиндә мәдәниләшмәси вә јетишдирилмәси тамамилә мүмкүн һесаб едилә биләр.

Ханлар јахынлығындакы 58 №-ли тунч дөврү јашајыш бинасынын дөшәмәсиндән башга мејвә тумлары илә бирликдә тапылан шафталы туму елми чәһәтдән даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир[330]. В. А. Петров һәмин тумун мәдәни шафталы—*Prunus Persica* олдуғуну көстәрир[331].

1926-чы илдә апарылан археоложи газынтылар заманы Ағдам шәһәри јахынлығында Хочалы кәнди әтрафындакы кургандан да тәхминән ерамыздан әввәлки I миниллијә аид шафталы туму ашкар едилмишдир[332].

Шафталынын вәтәни Чин әразиси һесаб едилир[333]. Бурада һәлә ерамыздан әввәлки III миниликдә шафталынын јетишдирилмәси сүбут едилмишдир[334]. Лакин буна бахмајараг бу мејвә нөвүнү Гафгаза кәлмә кими гијмәтләндирмәк јанлыш олар. Белә ки, Ермәнистанда Гарнидә апарылан археоложи газынтылар заманы тапылан шафталы туму енеолит дөврү мәдәни тәбәгәсиндән ашкар едилмишдир[335]. Демәли, бу әразидә дә тәхминән ерамыздан әввәлки III миниликдә шафталы бечәрилмишдир. Һәмин јердән тапылан шафталы туму—*Prunus Armenica* вә ја *Armenica Vulgaris Lam* әсас верир ки, артыг Загафгазијада мәдәни шафталыдан истифадә етмишләр. *Prunus Armenica* нөвүнүн вәтәни Ермәнистан вә Орта Асија әразиси һесаб едилир[336]. Асијанын чәнуб рајонларында ән гәдим биткиләрдән сајылан шафталынын јетишмәси бизә онун илк дәфә Загафгазијада бечәрилмәсини сөјләмәјә имкан верир. Бу мејвәнин сонракы дөврләрдә дә хејли инкишаф етдијини газынтылар заманы тапылан шафта-

---

328 А. А. Гроссгейм. Дикие съедобные растения Кавказа. Баку, 1942, сәһ. 11.

329 Јенә орада.

330 Я. И. Гуммель. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. ГрузФАН СССР, т. 1, 1940, № 10, сәһ. 750.

331 Јенә орада.

332 И. М. Джафарзаде. Ходжалинская экспедиция. Земляной курган № 5, «Изв. АзФАН СССР», 1941, № 2, сәһ. 239.

333 Ч. Дарвин. Изменение животных и растений в домашнем состоянии. М.-Л., 1941, сәһ. 239.

334 Я. И. Гуммель. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. ГрузФАН СССР, т. 1, 1940, № 10, сәһ. 750.

335 Б. Н. Аракелян. Гарни, т. 1. Ереван, 1951, сәһ. 25.

336 П. М. Жуковский. Культурные растения и их сородичи. 1950, сәһ. 325—326.

лы тумлары бир даһа сүбут един. Шафталынын чох күман гурусундан да истифадә едилмишдир.

Тунч дөврүндә бечәрилән мејвәләрдән бири дә нардыр. Јабаны нар—*Prunus granatum* Азәрбајҹанын дағәтәји рајонларынын чохунда јетишир. Јабаны нарын киләләри мәдәни нарынкындан нисбәтән кичикдир вә даһа турш ширәси вардыр[337]. Ј. И. Һуммел Ханлар рајонунда 36 №-ли курганда газынты апардығы заман бурада 3,4 *м* һүндүрлүјүндә олан нар ағачынын галығыны ашкар етмиш вә бу саһәдә гијмәтли фикир сөјләмишдир. О, гејд едир ки, курганын әсасында көк салмаға башлајан нар ағачы курган дүзәләндән сонра тәдричән инкишаф етмиш, ашағы һиссәләри мәһв олмуш вә үзә галхдыгча јени көкләр бурахмышдыр. Беләликлә, нар ағачы курганын үстүнә чыхмышдыр[338]. Нарын белә бир узун дөвр әрзиндә инкишаф етмәси бә'зи әдәбијјатларда өз әксини тапмышдыр[339]. Нар ағачы бир сыра халглар арасында, о ҹүмләдән Азәрбајҹанда мүгәддәс һесаб едилир. Бу јалныз Загафгазијада дејил, Асија вә Аралыг дәнизи әтрафы өлкәләриндә дә мүгәддәс ағач сајылыр[340]. Бу ағач гәдим Шәрг халглары арасында мәһсулдарлыг рәмзи һесаб едилир[341]. Бу биткинин Азәрбајҹанда јашајан гәбиләләр арасында да мүгәддәс олмасы вә она ситајиш едилмәси еһтималыны сөјләмәк олар. Нар сујундан наршәраб һазырландығы кими, онун габығындан да бојагчылыгда кениш истифадә етмишләр. Тунч дөврүндә, аз да олса, мүшаһидә едилән нар сонракы дөврләрдә хејли инкишаф етмиш вә даһа да чохалмышдыр.

Үмумијјәтлә I №-ли јашајыш јеринин әтрафында бир сыра јабаны мејвә ағачлары вардыр. Онлардан гара әнҹири—*Ficus Carica L.* вә күләјшә нарыны—*Prunus granatum L.* хүсусилә гејд етмәк лазым кәлир. Һәмин биткиләрдән бәһс едән Ј. И. Һуммел јазыр ки, «әнҹир вә нара кәлдикдә, һеч шүбһәсиз, онлар әввәлҹә мәдәни олмуш вә сонракы дөврләрдә јабаны һала кечмишләр»[342]. Зәннимизҹә, Ј. И. Һуммелин бу фикрилә разылашмаг олар. Бизә мә'лумдур ки, һәмин әразидә тунч дөврүнә аид бу көстәрилән мејвәләрин мәдәни варлығыны тәсдиг едән дәлилләр вардыр. Демәли, һәмин гәдим јашајыш јериндә мүәјјән мүддәтдән сонра бир сыра сәбәб-

---

337 А. А. Гроссгейм. Дикие съедобные растения Кавказа. Баку, 1942, сәһ. 19.

338 Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Баку, 1940, сәһ. 110.

339 Јенә орада.

340 Јенә орада.

341 К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959, сәһ. 72.

342 Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Баку, 1940, сәһ. 110.

ләр учундан јашајыш дајанмыш вә дөврү кечдикчә мәдәни мејвәләрә хидмәт олмамыш вә онлар «вәһши»ләшмишдир. Кәнчәчај вадисиндә «Бек» мағарасынын орта мәдәни тәбәгәсиндән тәдгигат заманы тунч дөврүнүн сонларына аид килас туму—*Prunus avium* тапылмышдыр[343]. Килас туму (?) 1935-чи илдә J. И. Һуммел тәрәфиндән 54 №-ли бинадан да тапылмышдыр.

Гафгаз мешәләриндә јабаны киласа—*Cerasus avium* чох тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр. Јабаны киласын киләләри мәдәни киласынкына нисбәтән кичик вә бир гәдәр ачы дады илә сечилир. Һәмин мағарадан алча—*Prunus domistica* туму да тапылмышдыр[344]. Бу мејвәнин әсас вәтәни Гафгаз әразиси һесаб едилир[345]. Гафгаз мешәләриндә ән чох јајылан јабаны мејвәләрдән бири алчадыр. Буна көрә дә јабаны алчаны—*Prunus domistica* јерли гәбиләләр әсрләр боју бечәрәрәк мәдәни һала салмышлар[346]. Јабаны алча олдугча турш дада маликдир. Һәмин јердән дикәр мәдәни мејвәләрдән гоз *Fulganus regia* габығыны гејд етмәк лазымдыр[347].

Акад. А. А. Гроссһејм гејд едир ки, јабаны гоз—*Ians regia* Гафгазын јабаны биткиси дејилдир. Лакин онун јабаны һалда тәсадүф едилмәсинә бахмајараг о, кечмишдә мәдәни гозла сых сурәтдә әлагәдар олмушдур[348]. Л. И. Прилипко исә Гафгазда гозун мәншәји мәсәләсинин тамамилә һәлл едилмәдијини гејд едир. Онун фикринчә әввәлләр мәдәни олуб, сонрадан јабаны һала кечмиш гоза тәбии гоз мешәләриндә раст кәлмәк олар[349].

Ханлар рајону әразисиндәки «Бек» мағарасынын сон тунч дөврү мәдәни тәбәгәсиндән фындыг—*Cerylus* габығы да ашкар едилмишдир[350]. Гоз, шабалыд вә башгалары илә бирликдә јағлы мејвәләр групуна дахил олан фындыг истәр мәдәни, истәрсә дә јабаны һалда мүхтәлиф нөвләрдә Гафгаз, о чүмләдән Азәрбајчанда кениш интишар тапмышдыр.

Бүтүн јухарыда адлары чәкилән мејвәләрин, онларын тум вә габыгларынын Азәрбајчан әразисиндә археоложи газынтылар заманы ашкар едилмәсинә вә чохунун мәдәни олма-

---

343 Я. И. Гуммель. Пещера Бека в долине Гянджачая (әлјазмасы Ханлар өлкәшүнаслыг музејиндә сахланыр).

344 Јенә орада.

345 Ч. Дарвин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 224.

346 Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, сәһ. 70.

347 Я. И. Гуммель. Пещера Бека в долине Гянджачая. (Рукопись).

348 А. А. Гроссһејм. Көстәрилән әсәри, сәһ. 7.

349 Л. И. Прилипко. Лесная растительность Азербайджана. Баку, 1954, сәһ. 205.

350 Я. И. Гуммель. Пещера Бека в долине Гянджачая (әлјазмасы Ханлар өлкәшүнаслыг музејиндә сахланыр.).

сына әсасланараг гејд етмәк олар ки, һәмин мејвәләр тунч дөврүндә хејли артмыш вә јерли гәбиләләр онлары бечәрмәји бачармышлар. Лакин газынты заманы һәләлик тапылмајан бир нечә мејвә нөвү, хүсусилә алма, армуд, һејва, зоғал, көјәм, јемишан, ијдә вә башгаларынын тунч дөврүндә бечәрилдијини вә истифадә едилдијини еһтимал етмәк олар. Бу еһтималы доғуран әсас сәбәбләрдән бири адлары чәкилән мејвә нөвләринә јабаны һалда Азәрбајчан мешәләриндә тәсадүф едилмәси вә онларын бир нечәсинин вәтәни Гафгаз әразиси олмасыдыр.

Тунч дөврүндә бағчылығын инкишафына јекун вураркән гејд етмәк лазымдыр ки, бу саһә о дөвр тәсәррүфатында икинчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб етмиш вә јардымчы саһәләрдән олмушдур. Бу дөврдә бостанчылығын изләрини көстәрән бә'зи хырда пара нишанәләр олса да бу саһә чох садә характер дашыјыр.

Азәрбајчанда бостанчылығын варлығыны көстәрән јеканә тапынтыны һәләлик «Бек» мағарасында сон тунч дөвру тәбәгәсиндә ашкар едилән балгабаг тумларыдыр[351].

Һәмин дөврдә Азәрбајчанда бағчылыгла бәрабәр јығым иши дә јерли гәбиләләрин игтисади һәјатында мүәјјән рол ојнамышдыр. Онлар мүхтәлиф биткиләрин мејвә вә көкләрини топлајыб јемишләр. Бу чәһәтдән дағдағанын даһа кениш истифадә едилмәсини бә'зи фактики материаллар сүбут едир.

Һәлә енеолит дөврүнә аид 103 №-ли Степанакерт курганында 3 *м* дәринлијиндә јер сәтһинин үзәриндә дағдаған— *Celtis caucasica Wild* тумлары тапылмышдыр[352].

Ејни заманда Ханлар рајону әразисиндәки тунч дөврүнә аид 58 №-ли јашајыш бинасында дағдаған тумуна тәсадүф едилмишдир. Бурада бинанын дөшәмәсиндән тапылан дағдаған— *Celtis caucasica Wild* тумларыны В. А. Петров тә'јин етмишдир[353]. Дағдаған Гафгаз мешәләринин чохунда кениш јајылмыш мејвәли ағачдыр. Онун кичик гырмызымтыл мејвәләри олдугча ширин вә дадлы олуб әһали арасында сон заманлара гәдәр дәрилиб јејилирди.

Дағдаған гәдим заманлардан башлајараг мүгәддәс ағач һесаб олунур[354]. Ханларда 115 №-ли јашајыш бинасынын

---

351 И. Нәриманов. Кәнчәчај рајонунун археоложи абидәләри. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1958, сәһ. 110.

352 Я. И. Гуммель. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. ГрузФАН СССР, т. 1, № 10, 1940, сәһ. 746.

353 Јенә орада, сәһ. 750.

354 В. А. Петров. Этноботаника Нагорного Карабаха. АзФАН СССР, 1940, сәһ. 34.

дөшәмәсинин алтындакы 139 №-ли гәбирдән тапылан күпүн ичәрисиндән хејли јабаны битки тумлары әлдә едилмишдир. Тунч дөврүндә палыд—*Quercus Sv.* ағачынын да галыглары археоложи газынты заманы тапылмышдыр[355]. Палыд мејвәләринин ачы дады олса да ачлыг заманы ону бә'зән очагда говуруб јемишләр.

Шүбһәсиз, һәмин дөврдә јабаны биткиләрдән моруг, бөјүрткән вә башга мејвәләрдән дә кениш истифадә едилмишдир.

Азәрбајчанда тунч дөврүндән хејли фәргли олараг, дәмир дөврүндә бағ вә бостанчылыг мүгајисә едилмәз дәрәчәдә инкишаф едир. Бу, јени метал олан дәмирин мејдана кәлмәси вә бунунла әлагәдар олараг, әкин саһәләринин даһа да кенишләнмәсилә сых сурәтдә бағлыдыр. Дикәр тәрәфдән, бир сыра кениш архларын һәлә ерамыздан әввәлки I миниллијин орталарындан мөвчуд олмасы[356], бә'зи бәсит суварма үсулларынын јерли әһали тәрәфиндән истифадә етмәләри бағ вә бостанчылығын дәмир дөврүндә инкишафы үчүн хүсуси зәмин һазырламышдыр. Доғрудур, Азәрбајчанын тәбии шәраитлә әлагәдар олараг Кичик вә Бөјүк Гафгаз дағлары әтәкләриндә сүн'и суварма олмадан бағ вә чох аз да олса, бостанчылыг мәһсулу јетишдирмәк мүмкүндүр. Лакин дүзәнликләрдә сүн'и сувармасыз һәмин биткиләрин бечәрилмәсини дүшүнмәк белә олмаз. Буна көрә дә һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, тунч дөврүндә бағчылыға даир әлдә едилән материал дағәтәји рајонлары әразисиндәндир.

Азәрбајчанда дәмир дөврүнүн әввәлләринә даир бағ вә бостанчылығын инкишафыны көстәрән материаллар һәләлик азлыг тәшкил едир. Лакин бу дөврә аид Ермәнистан әразисиндә бир сыра гијмәтли дәлилләр вардыр.

Б. Б. Пиотровски Кармирблур газынтыларындан бир сыра мејвәләрин галыгларыны әлдә етмишдир. Онлардан кавалы, алча, һејва туму, нар киләләри вә габыглы гоз, хырда килас тумлары вә бир нечә алманы хүсусилә гејд етмәк лазымдыр[357].

Урартуларда мејвә вә үзүмчүлүјүн инкишафы вә јајылмасы мәсәләсинә даир јалныз археоложи материалларда дејил, Ассурија михи јазыларында да кениш мә'луматлара тәсадүф едилир[358].

Јазыларын бириндә көстәрилир ки, ерамыздан әввәл 714-

---

355 Я. И. Гуммель. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. II, АН Груз. ССР, т. 2, № 1, 2, 1941, сәһ. 127.

356 Т. С. Пассек. Джафарханский могильник. ВДИ, 1946, № 2, сәһ. 185.

357 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, 1959, сәһ. 143.

358 Г. А. Меликишвили. Наири—Урарту. Тбилиси, 1954, сәһ. 237, 332.

чү илдә Ассур чары II Саргонун гошунлары Урарту дөвләти үзәринә һүчум етдикләри заман өлкәнин мејвә бағлары вә үзүм тәнәкләрини дәмир балталарла доғрајараг мәһв етмишләр[359].

Јазылы сәнәдләрә вә Кармирблурдан тапылан мејвә галыгларына әсасән гејд етмәк олар ки, көстәрилән мејвәләр Загафгазијанын башга јерләриндә дә бечәрилирмиш. Ерамыздан әввәлки IV әсрдән башлајараг албанларда үзүмчүлүјүн кениш инкишафыны әсас көтүрәрәк бурада бағчылығын әввәлки дөврләриндән фәргли олараг хејли инкишаф етмәсини сөјләмәк олар. Албанлара мәхсус олан күп гәбирләри археоложи мәдәнијјәтинин јајылдығы јерләрдә бағчылыға даир бә'зи материаллар вардыр.

Дөвр е'тибары илә тәхминән ерамыздан әввәлки II вә ерамызын II әсрләринә аид олан Минкәчевир күп гәбирләриндән гоз вә нар габыгларынын галыглары тапылмышдыр[360]. Бурадан үзүм, һејва вә нар тумлары да ашкар едилмишдир[361]. Јашлы шәхсә мәхсус күп гәбиринин ичәрисиндән скелетдән башга, кичик бир күпәнин ичәрисиндән нар, гоз вә башга мејвә галыглары тапылмышдыр[362]. Чох мараглыдыр ки, бурадакы күп гәбирләринин бириндә кил габын ичәрисиндә ағзына гәдәр долдурулмуш гоз тапылмышдыр. В. А. Петров һәмин гозлары тә'јин едәрәк көстәрмишдир ки, бурада бир нечә нөв гоз олмушдур[363]. Албанларда бадамын јетишдирилмәси дә мә'лумдур[364].

Тәхминән ерамызын I әсринә аид Ҝәнчә шәһәри әтрафында тәдгиг едилән чиј кәрпич гәбирләринин бириндән килас— *Prunus avium* туму тапылмасыны да гејд етмәк лазымдыр[365].

Бә'зи антик мүәллифләрин әсәрләриндә Шакшендә бағчылығын инкишафы һаггында мә'лумат верилир. «Бүтүн бу өлкәнин әразиси һәмишә јашыл көркәмә малик олур вә бол мејвә бағлары илә зәнкиндир[366].

---

359 Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954, сәһ. 327—328.

360 С. М. Казиев. Археологические раскопки в Мингечауре. МКА. т. I, 1949, сәһ. 45.

361 Т. И. Голубкина. К вопросу о земледелии и скотоводство в древнем Азербайджане. По материалом кувшинных погребений Мингечаура (рукопись), сәһ. 7.

362 С. М. Казиев. Археологические раскопки в Мингечауре, сәһ. 33.

363 В. А. Петров. Предварительный отчет о командировке в Азерб. ССР для участия в работах Мингечаурской экспедиции 1949 г. (стенограмма), сәһ. 5—6.

364 Азәрбајчан тарихи, I чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1958, сәһ. 66.

365 К. В. Тревер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 72.

366 Евстафий. Комментарии к «землеописанию» Диносия. 730. (перевод И. П. Цветкова) «Вестник древней истории», 1948, № 1, сәһ. 254.

Евстафи исә антик мүәллифләрин әсәрләринә әсасланараг гејд едир ки, каспи торпағында «үзүм тәнәкләри бол мәһсул верир. Дејирләр ки, әнчир о гәдәр мәһсул верир ки, бә'зи ағачлардан 60 медимнә гәдәр (медим јунан өлчүсү олуб 52,5 л-ә бәрабәрдир) әнчир топланыр»[367].

Тунч вә дәмир дөврләринә аид олан материаллары әсас көтүрәрәк гејд етмәк олар ки, о дөврдә албанларын бағларында үзүм, армуд, алма, һејва, нар, шафталы, гоз, фындыг, шабалыд, әнчир, зоғал, кавалы вә бир чох башга мејвә нөвләри јетишдирилмиш вә ондан да јерли әһали илин мүәјјән вахтларында јаш вә ја гурудулмуш шәкилдә истифадә етмишләр.

Ерамыздан әввәлки VII—VI әсрләрдән башлајараг бостанчылыг да әввәлки дөврләрә нисбәтән инкишаф едир. Бостанчылыг, биткиләриндә ән гәдими гарпыздыр. Бу битки вәләмә һесаб едилсә дә Совет Иттифагы әразисиндә ән әввәл Орта Асија вә Загафгазијада јетишдирилмишдир[368]. Јабаны гарпыз— *Citrullus colocynthis* тумлары газынтылар заманы һәләлик ашкар едилмәмишдир. Лакин мәдәни гарпыз— *Citrullus aedulis Pang* тумлары 1948-чи илдә Кармирблур газынтыларындан тапылмышдыр[369]. Тәхминән ерамыздан әввәлки VII—VI әсрләрә аид олан бу тумлар һәләлик чох азлыг тәшкил етсәләр дә, бостанчылығын һәмин дөврдә Загафгазијада инкишафыны көстәрән ән дәјәрли сүбутдур. В. А. Петров Хорсонес газынтыларындан ерамыздан әввәлки IV—III әсрләрә аид говун тумлары топламышдыр. С. П. Толстовун Орта Асијада Хорәзм газынтылары заманы ерамызын III әсрләринә даир әлдә етдији јемиш тумлары бөјүк әһәмијјәтә маликдир[370]. Әһәмәниләр дөврүндә Иранда гарпыз вә јемиш бечәрилдији гејд едилир[371]. Көстәрилән материаллар әсасында ерамыздан бир нечә әср әввәл Азәрбајчан әразисиндә дә бостан биткиләринин бечәрилмәсини сөјләмәк олар. Һәмин дөврдә бағчылыг вә үзүмчүлүјүн кениш инкишаф етмәсилә әлагәдар олараг, бостанчылыг да јерли әһалинин тәсәррүфатында мүәјјән рол ојнамышдыр. Бостан мәһсулу әсасән габаг, говун вә гарпыз олмушдур. Бунларын ичәрисиндә гарпыз даһа кениш јајылмышды. Гарпыздан бәкмәз дә һазырламышлар. Гарпыздан бәкмәз алмаг үчүн онун га-

---

367 К. В. Тревер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 72.

368 Материалы по истории земледелия СССР, т. II, М.-Л., 1956, сәһ. 14.

369 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ 143.

370 Бахчеводство. М., 1959, сәһ. 6.

371 Тағы Бәһрами. Көстәрилән әсәри, сәһ. 30—31.

быгы сојулур вә ширәси исә тијанда гајнадылыр. Гарпыздан алынан бәкмәз јүксәк кејфијјәтли олур.

Ерамызын әввәлләриндән башлајараг Албанијада бостанчылыг хејли инкишаф етмишди. Минкәчевирдә III—VIII әсрләрә аид гәдим јашајыш јериндән тапылан бир әдәд дәмир тоха, әсас е'тибары илә, бостанчылыгда ишләдилмишдир. Тоханын узунлугу 23,5, агзынын ени 8,8, күпүнүн ени исә 7,5 *см*-ә гәдәрдир[372] (21-чи шәкил).

Г. Асланов тәрәфиндән Минкәчевирдә ерамызын I—VII әсрләринә аид катакомба гәбирләринин бә'зиләриндән бостан мәһсулунун галыглары тапылмышдыр[373].

21-чи шәкил

Гәбәлә шәһәринин харабасында ерамызын VIII—IX әсрләринә аид мәдәни тәбәгәдән хијар вә говун тумларынын әлдә едилмәси дә чох мараглыдыр[374].

Ерамызын III—V әсрләриндә Азәрбајчанда даһа тәрәгги етмиш гурулуш олан феодализм чәмијјәти мејдана чыхыр. Бу дөврдә тәсәррүфатын мүхтәлиф саһәләриндә олдугу кими, баг вә бостанчылыгда ишләдилән әмәк аләтләри тәкмилләшир вә әкин саһәләри хејли артмага башлајыр. «Азәрбајчанын тәсәррүфат һәјатында үзүм, мејвә вә багча биткиләрини бечәрмәк, шәрабчылыг вә мејвә гурутмаг көркәмли јер тутурду. Газынтылар заманы бир нечә нөв үзүм, зогал, шафталы, әрик, нар, гарпыз, балгабаг вә саирәнин күлли мигдарда туму тапылмышдыр»[375].

Гәдим Минкәчевирдә ерамызын III—VIII әсрләринә аид 2 №-ли гәдим јашајыш јериндән нар, шафталы, гарпыз вә

---

372 Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1961, сәһ. 74.

373 Г. М. Асланов. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура, КСИИМК, вып. 60, 1955, сәһ. 71.

374 Гәбәлә археоложи експедисијасынын 1961-чи ил пајыз мөвсүмүнүн чөл гејд дәфтәри, № 52.

375 Азәрбајчан тарихи, 1 чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1958, сәһ. 85.

габаг галығынын тапылмасы[376] да һәмин дөврдә бағчылығын вә бостанчылығын инкишафыны бир даһа тәсдиг едир.

Ерамызын IV—VII әсрләриндә Азәрбајҹанда нар јетишдирилмәсини гејд едәркән албанлара мәхсус тәсадүфи олараг Дағыстанын дағлыг һиссәсиндә тапылан бир тунҹ күпә һаггында мә'лумат вермәк лазым кәлир. Бу габын һүндүрлүјү 39,2 *см* олуб, үзәриндә битки вә гуш рәсми тәсвир едилмишдир[377]. Габын үзәриндәки битки рәсминдә нар ағаҹынын ири көвдәси, шахәләр учунда хырда јарпаглар вә јарпагларын алтында ашағыја доғру салланмыш нар мејвәләри тәсвир едилмишдир (22-чи шәкил).

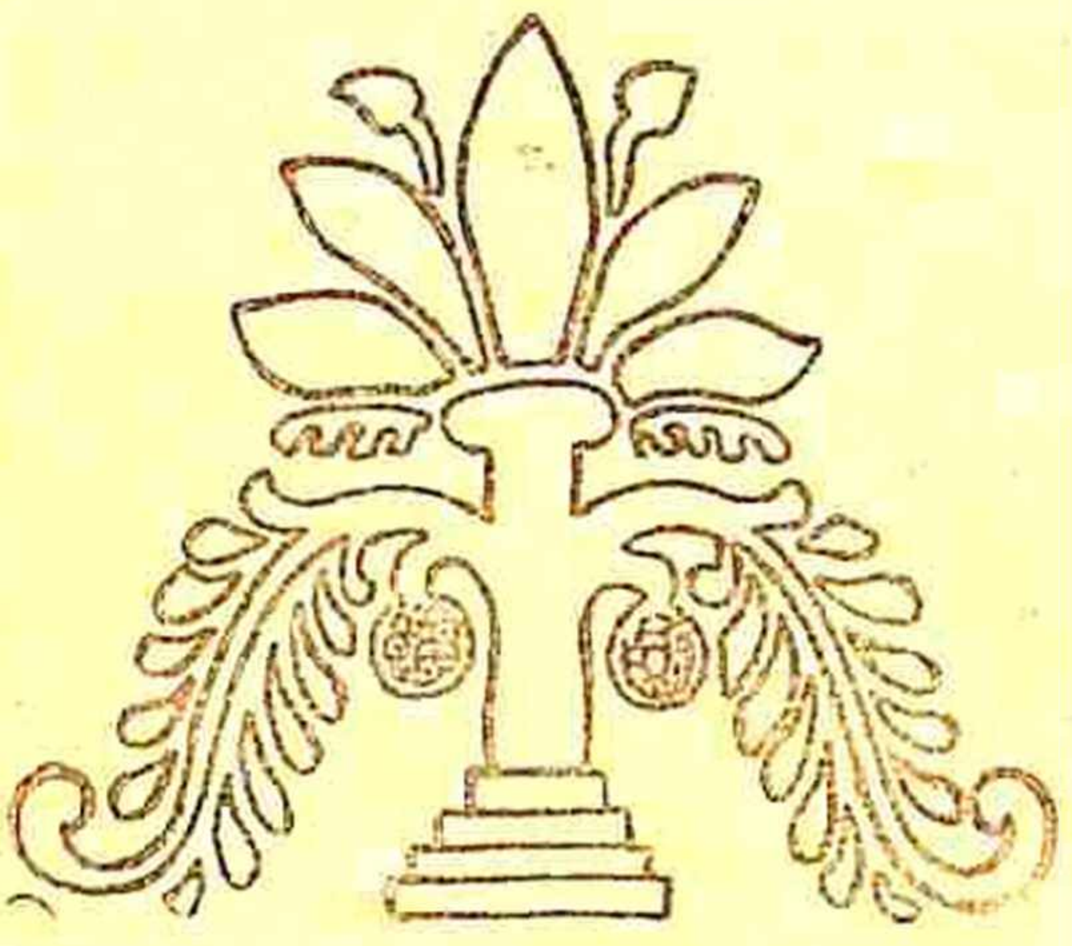

22-чи шәкил

Тунҹ дөврүндә олдуғу кими, көстәрилән дөврдә дә нарын Азәрбајҹанда мүгәддәс битки кими әһали арасында мә'лум олмасыны сөјләмәк олар. Нар мәһсулдарлыг нишанәсидир. К. В. Тревер көстәрир ки, нар мәһсулдарлыг рәмзи кими бүтүн Шәрг халглары арасында јајылмышдыр[378].

Азәрбајҹан әразисиндә ерамызын VIII әсриндән сонра да бағ вә бостанчылығын кениш инкишаф етмәси үчүн һәр ҹүр шәраит јарадылмышдыр. Јерли әһали көһнә ән'әнәләрә садиг галараг бу тәсәррүфат саһәләрини даһа да кенишләндирмиш вә мәһсулдарлығы хејли артырмышдыр. Доғрудур, сонракы дөврләрә аид мә'луматлар нисбәтән чохлуг тәшкил едир. Бу, әсасән о дөврүн шәһәрләринә аиддир. Лакин орта әсрләрдә Азәрбајҹанда шәһәрләрдән сајҹа чох олан бағ вә бостанчылығын инкишафынын әсас саһәләри јерләшән кәндләр һаггында мә'лумат чох ҹүз'и вә јох дәрәҹәсиндәдир.

Азәрбајҹан шәһәрләринин бир гисминдә апарылан археоложи газынты ишләри нәтиҹәсиндә көстәрилән саһәләрә даир о гәдәр дә зәнкин материал әлдә едилмәмишдир. Бу чатышмамазлыг нәтиҹәсиндә орта әсрләрдә бағ вә бостанчылығын инкишаф етмәсини һәртәрәфли тәдгиг едиб ишыгландырмаг чох чәтиндир. Лакин бу чәтинликләрә бахмајараг бә'зи мүлаһизәләр јүрүтмәк мүмкүндүр.

---

376 Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, сәһ. 73, 1-ҹи ҹәдвәл.

377 К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1956, сәһ. 317.

378 Јенә орада, сәһ. 228.

Тәдгигатчы М. Х. Шәрифли IX әсрдән бир сыра тәсәрруфат саһәләринин даһа да инкишаф етмәсиндән бәһс едәрәк јазыр: «О заман бағлар вә бостанлар да бөјүк саһәләри әһатә етмишди. Сүн'и суварма шәбәкәләринин нисбәтән кенишләнмәси кәнд тәсәррүфатынын, хүсусилә памбыг әкининин вә бағчылығын јахшылашмасынын әсас шәртләриндән бири иди. Азәрбајҹанын үзүм, әнҹир, алма, армуд, нар, зоғал, шабалыд вә гурудулмуш мејвәси бу заман бүтүн Јахын Шәрг өлкәләриндә мәшһур иди»[379].

Сон заманлар Өрәнгалада апарылан кениш археоложи газынты ишләри заманы бағ вә бостанчылыға даир әмәк аләтләри вә флора галығы тапылмышдыр. Мүасир беллərдән о гәдәр дә сечилмәјән Өрәнгала дәмир бели суварма вә јер белләмәкдә ишләдилмишдир[380]. Бурада ерамызын IX—X әсрләринә аид 15 №-ли гујудан гарпыз туму[381], еіни дөврә аид 29 вә 36 №-ли гујулардан да башга археоложи материалларла бирликдә үзүм, гарпыз вә ики нөв говун тумларынын галыглары ашкар едилмишдир[382]. Бу шәһәр харабасындан ерамызын XII—XIII әсрләринә аид шәкилдән дүзәлдилмиш ири бир тәсәррүфат күпү ашкар едилмишдир. Күпүн кичик диаметрли јасты отураҹағы вә нисбәтән енли ағзы вардыр. Ағзынын кәнары басма нахышла бәзәнмиш вә көвдәдән xејли хашалдыр. Онун һүндүрлүјү 1,16 *м* ортасынын диаметри 72 *см*-ә гәдәрдир. Күпүн ичәрисини тәмизләркән бурада сынмыш сахсы габ парчалары илә бирликдә бир гәдәр гарпыз туму да әлдә едилмишдир[383]. Бу күпә гарпыз тумунун гојулмасы бизә ајдын дејилдир, лакин еһтимал етмәк олар ки, бу күпдә ја гарпыздан һазырланмыш дошаб олмуш вә ја да кәләҹәк үчүн тохумлуг тум сахланмышдыр.

Бејләганда газынтылар заманы гарпыз вә говундан башга, үзүм, шафталы, килас тумлары вә xејли мигдарда дүјү галығы тапылмышдыр. Бурада бағчылығын инкишафына даир мә'лумата јазылы сәнәдләрдә дә раст кәлмәк олур. XIII әсрдә фарс дилиндә јазылмыш «Әҹаиб-әд-дүнја» адлы ҹоғрафи әсәрдә Бејләганда јахшы нар, үзүм вә нарынҹ јетишдирилдији гејд едилир[384].

---

379 М. Х. Шәрифли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 32.

380 Г. Әһмәдов. Өрәнгала, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, 1962, сәһ. 59.

381 А. Л. Јакобсон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 64.

382 Јенә орада, сәһ. 63; Өрәнгалада тапылан битки галығынын мүәјјән һиссәси ВАСХИЛ Биткичилик Институтунда тә'јин едилмишдир.

383 Јенә орада, сәһ. 93.

384 Н. Д. Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII века на персидском языке. Уч. зап. Ин-та востоковедения, IX, 1954, сәһ. 201.

Бејләгана әрази вә иглим е'тибары илә јахын олан шәһәрләрдән бири дә Бәрдәдир. Бу шәһәр ерамызын IX—X әсрләриндә Азәрбајчан халгынын игтисади вә сијаси һәјатында хүсуси рол ојнамышдыр. Буна көрә дә тарихи сәнәдләрдә Бәрдә вә онун әтраф рајонларында бағ вә бостанчылығын инкишафы мәсәләсинә даир муәјјән фактлара раст кәлирик.

X әср әрәб мүәллифләриндән олан Истәһри Бәрдә шәһәриндән бәһс едәркән јазыр: «Иглими сағлам, торпағы мәһсулдар, экинләри вә мејвәликләри чохдур. Ирагла Хорасан арасында Реј вә Исфаһандан сонра Бәрдәдән не'мәтли вә ондан көзәл, әлверишли јер јохдур[385].

X әсрә аид дикәр бир чоғрафи әсәр «Һудудүл-аләм»дә дејилир ки, «Бәрдә хүррәм, экинәчәкли, чох мејвәли вә боллуг олан кәнд вә гәсәбәләрә дә маликдир, орада чохлу ағ тут ағачлары вардыр»[386].

Ибн-Һөвгәл Бәрдә шабалыдынын Сурија шабалыдындан үстүн олмасыны ондан бөјүк, дадлы вә чохлу бар вермәсилә сечилдијини гејд едир[387]. О, сөзүнә давам едәрәк бурада зоғал, ән јахшы чинс әнчир јетишдирилдијини сөјләјир[388].

XVII әсрин түрк тарихчиси Катиб Чәләби бир сыра тарихи сәнәдләрә әсасланараг гәдимдә Бәрдәдә гоз ағачларынын вә фындыг колларынын кениш әразидә битдијини гејд едир[389]. Бәрдә гозу Сәмәргәндинкиндән үстүнлүк тәшкил едир вә бурада һәддиндән артыг шабалыд ағачлары вардыр[390].

Бу әразидә кениш суварма системләринин гәдимдән олдуғуну әсас көтүрәрәк јалныз көстәрилән шәһәрләрин әразиси дејил, үмумијјәтлә Муған вә Мил дүзләриндә орта әсрләрдә чохлу бағ вә бостан саһәләринин олдуғуну сөјләмәк олар.

Бизә мә'лумдур ки, Арранда јүзләрлә кәнд вә бурада бағ вә бостанчылығын инкишафы үчүн даһа әлверишли шәраит олмушдур. Әһалинин әксәријјәтини тәшкил едән кәндлиләр бағ вә бостанлары бечәрәрәк чохлу мәһсул көтүрмәјә мүвәффәг олмушлар.

---

385 М. Х. Шәрифли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 49.

386 Һудудүл-аләм (Ә. Ә. Әләсгәрзадәнин тәрчүмәси), Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, № 256.

387 Ибн-Хаукал. СМОМПК, вып. XXXVIII, Тифлис. 1908. (Перевод Караулова), сәһ. 86.

388 Јенә орада.

389 Выдержки из Кятиба Челеби (перевод Ф. Бабаева). Научный архив, Института истории АН Азерб. ССР, инв. № 827.

390 Ал-Истахри. Книга путей и царства. СМОМПК, вып. 29, Тифлис, сәһ. 7.

«Әчанбәд-дүнја»да көстәрилир ки, Арранда ләззәтли шәраб, әтирли алма вә ширин нар јетишдирилирди[391].

Нахчыван вә она јахын олан әразидә археоложи газынты ишләринин чох аз апарылмасы нәтичәсиндә көстәрилән саһәләрә даир һәләлик һеч бир материал ашкар едилмәмишдир, лакин бә'зи тарихи сәнәдләрдә бу барәдә бәһс едилир[392].

Јагут Һәмәви Нахчывандан бәһс едәрәк јазыр: «Бунун јахынлығындан Араз чајы ахыр. Орадакы көзәл нарларын бәрабәрини мән һеч бир шәһәрдә көрмәмишәм, бурада һәм дә јахшы әнчир битир»[393].

Һәмдуллаһ Гәзвини исә јазыр: «Ордубад бир гәсәбәдир, чохлу бағлары вар. Јахшы үзүмү, тахылы, памбығы вар[394].

Чох гәдимдән Шәрг өлкәләрилә сых игтисади әлагәдә олан Нахчыван өлкәсиндә бағ вә бостанчылыг хүсуси инкишаф етмишдир. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, һазырда Нахчыван вә хүсусилә Ордубад республикада габагчыл бағчылыг рајонларындан сајылыр.

Азәрбајчанын Бөјүк Гафгаз дағлары әтәкләриндә олан рајонларында бағчылыг даһа кениш шәкилдә инкишаф етмишдир. Бу әразидә үчсуз-бучагсыз гоз, фындыг вә шабалыд бағлары вардыр. Чох гәдим тарихә малик олан бу мејвәләрин бурада нә вахтдан мәдәниләшмәси вә ја бечәрилмәси һаггында чох аз мә'лумат вардыр. «Һүдудүл-аләм»дә дејилир ки, Гәбәлә Шәки, Бәрдә вә Ширван арасында абад вә не'мәтли бир шәһәрдир. Орада чохлу фындыг битир[395]. Бурада алма, үзүм, армуд, килас вә башга мејвәләр дә чохдур.

Сон заманлар С. М. Газыјевин рәһбәрлијилә Гәбәлә шәһәри харабасында апарылан кениш археоложи газынты ишләри заманы ерамызын X—XIV әсрләринә аид мәдәни тәбәгәләрдә тәсадүф едилән тәсәррүфат гујуларындан кил габларын ичәрисиндә вә башга јерләрдә мејвә галыглары тапылмышдыр. Гәбәлә шәһәри әтрафы вә она гоншу олан әразидә инди олдуғу кими, гәдимдә дә ән кениш јајылан мејвә гоз вә фындыг олмушдур. Шәһәрин Гала һиссәсиндә 2 №-ли дулус күрәси әтрафындакы кичик бир саһәдән xejли көмүр-

---

391 Н. Д. Миклухо-Маклај. Көстәрилән әсәри, сәһ. 205.

392 Јенә орада.

393 Якут Хамави. Географический словарь (перевод П. К. Жузе.) Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, № 504, сәһ. 74.

39 Һәмдуллаһ Гәзвини. Нузһәтүл-гүлуб. (Тәрчүмәси А. Г. Гасымзадәниндир.) Тарих Институтунун елми архиви, № 1700.

395 Һүдудүл-аләм (тәрчүмәси Ә. Ә. Әләсгәрзадәниндир). Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, № 256, сәһ. 4.

ләшмиш гоз—*Juglanus regia L.* вә фындыг габыгларынын топланмасы буну бир даһа сүбут едир[396]. Л. И. Прилипко бу ләпәли мејвәләрлә бәрабәр, нар габығы, әрик —*Armenica uV garis Lam?* вә шафталы—*Persica Vulgaris* Mill чәјирдәкләрини тә'јин едәрәк бурада бағчылығын инкишаф етдијини сөјләјир[397]. Гәбәләдә тәхминән ерамызын VIII—IX әсрләринә аид алма, армуд, хурма вә башга мејвә тумларынын тапылмасы да бөјүк әһәмијјәтә маликдир[398]. Бостанчылыг үчүн дә бу әразидә әлверишли шәраит вардыр.

Һәмдуллаһ Гәзвини өзүнүн «Нүзһәтул-гулуб» әсәриндә «Азәрбајчанда бечәрилән ашағыдакы ән јахшы мејвә нөвләринин—тохмехалар вә пејғәмбәри армудлары, сәлатин алмалары; һалваны вә тохми—Әһмәд әрикләри; хурда, рәзәки, мәләки вә тәбризи үзүмләри: «Мө'чәддин, јакури, мәләки говунлары вә с. адыны чәкир»[399]. Бу адлары чәкилән мејвәләрин Чәнуби Азәрбајчана аид олмасына бахмајараг, онларын Шимали Азәрбајчанда јетишдирилмәсин еһтимал етмәк олар.

Азәрбајчанда бостанчылығын инкишафы илә әлагәдар олараг Ә. Әлизадә XIV әсрдә Гарабағ вә Ширван әразисиндә бир нечә мин һектар бостан саһәси олдуғуну гејд едир[400].

Гәрби Азәрбајчанда орта әсрләрдә бағ вә бостанчылығын инкишафыны изләмәк үчүн әсас материал гәдим Кәнчә шәһәри харабасында апарылан газынтылар заманы әлдә едилән мејвә тумларыдыр. Бураја даир фактлар башга јерләрә нисбәтән даһа әтрафлыдыр.

Орта әсрләрә аид сәнәдләрдән бириндә дејилир ки, Кәнчәдә чохлу бағ, үзүм, нар, әнчир, тут ағачлары вә говун битир[401].

Шәмкирдә нар, әнчир вә говун вардыр[402]. Гәдим Кәнчәдән тапылан XII әсрә гәдәрки, флора галығы О. И. Һуммел тәрәфиндән тәдгиг едилмишдир[403]. Тәдгигә көрә ашағыдакылар мүәјјәнләшдирилмишдир.

---

396 Ф. Л. Османов. Гәбәләдә бағчылығын инкишафына даир. Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри, XVIII чилд, № 2, 1962, сәһ. 98.

397 Јенә орада, сәһ. 97.

398 Гәбәлә археоложи експедисијасы. 1961-чи ил пајыз мөвсүмүнүн гејд дәфтәри, № 52.

399 Ә. Г. Фәрәчов. Низами Кәнчәвинин игтисади көрүшләри һаггында, Бакы, 1956, сәһ. 17.

400 А. А. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, сәһ. 39.

401 Н. Д. Миклухо-Маклай. Көстәрилән әсәри, сәһ. 280.

402 Јенә орада, сәһ. 207.

403 О. И. Гуммель. Определение семян и остатков плодов из археологических раскопок. Я. И. Гуммеля в старой Гяндже. Научный архив Ин-та истории АН Азерб. ССР, инв. № 1049.

1. Гоз габығы— *Juglanus regia*
2. Кавалы— *Prunus domistica*
3. Бадам— *Prunus Amygdalus*
4. Үзүм— *Vitis vinifera*
5. Килас— *Prunus ovium*
6. Шафталы— *Prunus persica*
7. Балгабаг— *cucurlita pepo*
8. Хијар— *cucurnus sativus*
9. Говун— *cucurnus Mello*
10. Гарпыз— *citrulus vulgarus*

Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәви ашағыдакы мисраларында Азәрбајчанда јетишән мејвәләри чох образлы сурәтдә тәсвир едир.

«Елә ки, јетирир бағчалар бары
Кәндлиләр унудур онда талвары
Мејвәләр чохалыр, бағлар варланыр,
Белә бир боллугдан јер вүгарланыр.
Севинчдән нәш'әјлә пүстә күләркән
Кизли бусә истәр хурма пүстәдән
Лә'л илә бәзәнмиш бир тач кими нар
Узагдан чыраг тәк алышыб јанар.
Көз вуруб гызармыш алма едәр наз,
Бојнуну узадар түрүнч ишвәбаз.
Тәнәкләр шәрабдан нәш'әләнәрәк.
Тутмуш мејвәләри сәрхош көзәл тәк.
Бағда будагларда о гәдәр нар вар.
Санки көзәлләрдир мәмәләри нар.
Инчир јејән гушлар оғру тәк пүнһан
Асылыр ағачын будагларындан.
Бадам севән торпаг јағ алмаг үчүн,
Сојур габығыны бадамын бүтүн
Ширин, ал додаглы иннаб һәр сәһәр
Ағызсыз фындыгдан алыр бусәләр.
Ағачлар шәнликлә галдыраран баш,
Иннабдан, фындыгдан верирләр шабаш
Гара папаг үзүм сәрхошлуғундан
Долар бармағына сағыны пүнһан.
Габаг сызламышдыр шадлыгчын руду
Һејван боғазындан тутмуш армуду»[404].

Азәрбајчанда гәдим заманлардан бәри бечәрилән мәдәни биткиләрдән бири дә зејтундур. Бу биткинин Советләр өлкәсиндә ән гәдимдән Крым вә Гафгаз әразисиндә бечәрилмәси гејд едилир[405]. Е. А. Қожин көстәрир ки, зејтун Крымын чәнуб саһилләри вә Загафгазијанын гәрбиндә һәлә ерамыздан әввәл бечәрилирди[406]. Азәрбајчанда да зејтун гәдим-

---

404 Низами Кәнчәви. Көстәрилән әсәри, сәһ. 172—173.

405 Е. А. Қожин. К истории культуры субтропических растений, Материалы по истории земледелия СССР, сб. II, 1956, М.-Л., сәһ. 695.

406 Јенә орада, сәһ. 696.

дән јетишдирилир. Бураја зејтунун гоншу өлкәләрдән кечмәси вә ја јерли зәмин әсасында тәшәккүл етмәсини һәләлик сөјләмәк чәтиндир. Бунунла әлагәдар олараг зејтунун Азәрбајчанда илк дәфә нә вахтдан јетишдирилмәси мәсәләси дә ајдынлашдырылмамыш галыр. Лакин ону көстәрмәк кифајәтдир ки, зејтун Азәрбајчанда һәлә ерамыздан бир нечә әср әввәл бечәрилирди. Бу чәһәтдән тарихи сәнәдләрдә, хүсусилә јунан чоғрафијашүнасы Страбонун вердији мә'лумат олдугча әһәмијјәтли вә мараглыдыр. Ерамызын башланғычында јашамыш Страбон јазыр ки, Албанијада «һәм дә зејтун ағачы јетишдирилир»[407]. Бу фактдан ајдын олур ки, артыг ерамызын әввәлләриндә Азәрбајчан әразисиндә зејтун бечәрилмиш вә ондан лазыми мәгсәд үчүн истифадә едилмишдир. Шамахы јахынлығында Хыныслыдан тапылан зејтун (?) бу фикри бир даһа тәсдиг едир[408]. Хејли сонралар, даһа доғрусу ерамызын VII әсринә аид «Ермәни чоғрафијасы» адлы әсәрдә гејд едилир ки, Утик вилајәтиндә зејтун вә ситрус биткиси бечәрилирди[409].

Зејтун ағачына аид мә'лумат албан тарихчиси Мојсеј Каганкатватсинин әсәриндә дә өз әксини тапмышдыр. Онун јаздығындан ајдын олур ки, Азәрбајчанда һәддиндән артыг зејтун биткиси бечәрилмишдир[410]. XII әср монгол һүчумлары дөврүндә инкишафы хејли зәифләмиш олан зејтунун галыгларына газынты заманы Абшерон, Бәрдә вә башга јерләрдә тәсадүф едилмишдир[411].

Көстәрилән тарихи мәнбәләрдән көрүнүр ки, илк орта әсрләрдә Азәрбајчанда зејтун мәишәтдә кениш истифадә едилмишдир.

Азәрбајчанда истәр гәдим вә истәрсә дә орта әсрләрдә бағчылығын инкишафы нәтичәсиндә мүхтәлиф нөв мејвәләрин гурудулмасына хүсуси фикир верилмишдир. Мејвәләрин тез хараб олмамасыны тә'мин етмәк вә илин мүхтәлиф фәсилләриндә истифадәсини нәзәрә алараг мејвәләрин гурудулмасы үчүн мүхтәлиф гурутма үсулларындан истифадә етмишләр. Тарихи сәнәдләрдән тамамилә ајдын олур ки, орта әсрләр дөврүндә Азәрбајчандан Јахын Шәрг өлкәләринә чохлу гуру мејвә ихрач едилмишдир[412].

---

407 Страбон. География, кн. XI, гл. 14,4. (С. 528).

408 Д. А. Халилов. Раскопки на городище Хыныслы, памятнике древней Кавказской Албании. СА 1, 1962, сәһ. 216.

409 Армянская география VII в. (перевод и примечания К. П. Патканова), СПб, 1877, сәһ. 51.

410 Мојсеј Каганкатватси. Көстәрилән әсәри, сәһ. 6.

411 Е. А. Кожин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 703.

412 М. Х. Шәрифли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 87.

Етнографик сәфәрләр заманы мејвәләрин бир нечә үсулла гурудулмасы мүшаһидә едилмишдир. Бунун ән садәси мејвәләри дограјараг күнүн алтында гурутмагдыр. Чох садә, һәм дә чох кениш јајылан бу үсул еһтимал ки, бағчылығын тарихи гәдәр гәдимдир. Белә үсул чох аран јерләриндә даһа кениш тәтбиг олунур, чүнки бурада күнәшин тә'сири даһа күчлү олур. Лакин сојугларын тез дүшдүјү вә чох јағмурлу даг вә дагәтәји рајонларда јалныз күнәшдән дејил, бә'зи башга садә үсуллардан да истифадә едилир. Дағлыг јерләрдә исә мејвәгурудан күрәләрдән истифадә едилир[413]. Мејвәгурудан күрә бир-биринә паралел олан ики ири диаметрли каналдан ибарәтдир. Бу каналларын өн һиссәсиндә килдән һөрүлмүш даирәви күрәләрдә очаг галанып. Исти каналларын дикәр учуна тәрәф јајылыр. Каналларын үст һиссәсинә кичик диаметрли ағачлар дөшәнмишдир. Дөшәмәнин үзәринә мејвә төкүлүр вә ашағыдан галхан исти мејвәләри гурудур. Бу үсул нисбәтән мүрәккәб олса да чохлу вә тез мејвә гурутмаг үчүн имкан јарадыр. Дикәр мејвә гурутмаг үсулу киннәләрдә баша чатдырылыр.

Килдән вә ја мал тәзәјиндән дүзәлдилән киннәләр даирәви вә ја узунсов гурулуша малик олуб, о гәдәр дә ири дејилдир. Киннәләрә төкүлән мејвә күндә вә тәндирләрдә гурудулур.

Адларыны чәкдијимиз садә гурутма үсулларынын бизи марагландыран дөврләрдә варлығына даир әлимиздә һеч бир фактик материал олмадығына көрә, фикримиз һәләлик еһтимал характери дашыјыр. Лакин мејвәләрин гурудулмасынын гәдимләрдән лабүдлүјү вә бу үсулларын садәликләрини әсас көтүрәрәк бу һалы ганунаујғун һесаб едирик.

Бүтүн јухарыда көстәрилән дәлилләрә әсасланараг белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, бағчылыг вә бостанчылыг Азәрбајчанда јашајан әһалинин игтисади һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр. Тунч дөврүндән әсасы гојулан бу тәсәрруфат саһәләри дәмир дөврүндә даһа да инкишаф етмишдир. Орта әсрләр дөврүндә исә бу саһәләр мүгајисә едилмәз дәрәчәдә кенишләнмиш вә артмышдыр. Бу инкишаф шүбһәсиз, әмәк аләтләринин чохлуғу, мүкәммәл олмасы, инсанларын вәрдиш вә тәчрүбәләринин артмасы илә сых сурәтдә бағлы олмушдур.

---

[413] Т. Ә. Бүнјадов. 1960-чы ил Исмајыллы, Гутгашен, Варташен вә Нуха рајонларында олан елми е'замијјәт һаггында һесабат (әлјазмасы).

IV ФӘСИЛ

ҮЗҮМЧҮЛҮК ВӘ ШӘРАБЧЫЛЫГ

Азәрбајҹан ән гәдим үзүмчүлүк өлкәләриндән бириди̇р. Бурада үзүмүн јетишмәси вә инкишафы үчүн әлверишли ҹоғрафи шәраит олмушдур. Тәдгигатлардан ајдын олмушдур ки, мезолит (орта даш) дөврүндән сонракы дөврләрдә дә фауна вә флорада еләә бир көклү дәјишиклик олмамыш вә иглим дә тәдриҹән истиләшмәјә башламышдыр[414]. Загафгазијада да енеолит дөврүндәки иглимлә мүасир иглим арасында чох чүз'и фәрг олдуғу көстәрилир[415]. Гејд етмәк лазымдыр ки, Загафгазијада јашајан гәбиләләрин гоншу өлкәләрлә вә биринҹи нөвбәдә Иран, Асур, Урарту вә Хетлә мүхтәлиф дөврләрдә олан гаршылыглы игтисади вә мәдәни әлагәләри бағчылыг вә үзүмчүлүјүн инкишафына да өз мүсбәт тә'сирини көстәрмишдир.

Сон заманларда Азәрбајҹанда апарылан тәдгигатлар нәтиҹәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, «Алазан чајынын ашағы һиссәсиндәки вадидә, Загатала вә Нуха рајонларында вә һабелә Бөјүк Гафгаз дағлары әтәјинин ҹәнуб тәрәфиндә, Күр чајы вә онун голлары бојунча Ағҹабәди, Ағдам вә башга јанашы рајонларда мешә үзүмүнә тәсадүф олунур, чыр үзүм һәмчинин Күр мәнсәбиндә, Салјан рајонунда, Талышда, Дағлыг Гарабағда, Зәнкиланда вә Нахчыван МССР-дә битир»[416].

Бурадан ајдын олур ки, јабаны шәкилдә чыр үзүм Азәрбајҹан мешәләринин демәк олар ки, чохунда битир. Үмумијјәтлә чыр үзүмә (*Vitis silvestris* G m e l) Загафгазија мешәләриндә чох тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр[417].

---

414 А. В. Арциховский. Основы археологии. 1955, М. сәһ. 42

415 Б. Б. Пиотровский. Поселения медного века в Армении. СА II, 1949, сәһ. 173.

416 Азәрбајҹан үзүмчүлүјүнүн инкишафы мәсәләләри. Азәрнәшр, 1960, сәһ. 10.

417 Н. В. Вавилов. Проблемы происхождения мирового земледелия в свете современных исследований. 1932, сәһ. 7.

Јухарыда көстәрилән тәбии шәраити әсас көтүрәрәк еһтимал етмәк олар ки, узаг кечмишләрдә Азәрбајҹанда вә она гоншу олан өлкәләрин әразиләриндәки мешәләрин әксәријјәтиндә чохлу чыр үзүм олмуш вә ибтидаи инсанлар башга мејвәләрлә бәрабәр чыр үзүмдән дә истифадә етмишләр. Чыр үзүмдән истифадә бәлкә дә ән азы неолит (јени даш) дөврүндән олмушдур. Чыр үзүмүн јарпагы вә киләси мәдәни үзүмүн јарпаг вә киләсиндән нисбәтән кичик, азширәли, һәм дә турш олмасы илә сечилир[418]. Онун туршмәзә дады вардыр. Үзүмүн илк дәфә јабаны һалдан мәдәни һала нечә вә нә вахт кечирилмәси мәсәләси дәгиг өјрәнилмәмишдир.

Акад. В. Л. Комаров һаглы олараг көстәрир ки, мәдәни үзүмүн мәншәјини јабаны үзүм јетишән рајонларын әразисиндә ахтармаг тәбии бир һалдыр[419]. Һәгигәтән дә үзүм о јердә мәдәниләшә биләр ки, орада јабаны үзүм вә онун јетишмәси үчүн лазыми шәраит мөвҹуд олсун. Акад. Н. И. Вавилов јабаны вә мәдәни үзүмүн јетишмәси вә јајылмасы үчүн ән јахшы шәраитин Загафгазија әразисиндә олдуғуну гејд едир[420].

Һәтта вахты илә Ерменистанын үзүмчүлүјүн ән гәдим вәтәнләриндән бири олмасы фикри ирәли сүрүлмүшдүр[421]. Р. К. Аллаһвердијевин фикринчә «Тәнәјин хијабанларда јетишдирилмәси системи көрүнүр, чыр үзүмдән истифадәјә илк адымдыр»[422].

Демәли, бүтүн бунлар үзүмүн илк дәфә бечәрилмәси вәтәнләриндән бири дә Гафгаз әразисинин олмасыны сөјләмәјә бизә бир даһа имкан верир.

Үзүм инсан үчүн чох фајдалы олан вә нисбәтән аз зәһмәт тәләб едән киләли мејвәләр ичәрисиндә әсас јери тутур. Үзүм тәнәји гураглыға лазыми гәдәр давамлы олуб, торпаг шәраитинә о гәдәр дә тәләбкар дејилдир. Үзүм чох су тәләб етмәјән вә дәмјә јетишдирилмәси мүмкүн олан бир биткидир[423].

Азәрбајҹан әразисиндә үзүмчүлүк бағчылығын ән гәдим саһәләриндән бири олмуш вә тарихин мүхтәлиф дөврләриндә кәнд тәсәррүфатында хүсуси рол ојнамышдыр.

---

418 Азәрбајҹанда үзүмчүлүјүн инкишафы мәсәләләри, Бакы, 1960, сәһ. 5.

419 В. Л. Комаров. Происхождения культурных растений. Сельхозгиз, 1938, сәһ. 90.

420 Н. И. Вавилов. Дикие родичи плодовых деревьев Азиатской части СССР и Кавказа и проблема происхождения плодовых деревьев. Труды по прикладной ботанике, 1931, т. 26, вып. 3, сәһ. 93.

421 V. Hehn. Kulturplanzen und Haustierenin ihremiilerg, gand aus Asien nach Griechenlandund. Italien, Sowilindas übriga Europa, 8. Auplage, neu herausgegelen von oschr acder. Berlin, 1911, сәһ. 65.

422 Азәрбајҹанда үзүмчүлүјүн инкишафы мәсәләләри. Бакы, 1960, сәһ. 7.

423 Јенә орада, сәһ. 5.

Гәдим Азәрбајҹанда вә она гоншу олан өлкәләрдә јашајан тајфалар үзүмдән мүхтәлиф нөв шәраблар, ширә, мүрәббә, дошаб, сиркә, абгора, кишмиш вә бир сыра башга шејләр һазырламышлар.

Үзүмчүлүк вә шәрабчылыгын Мисирдә һәлә ерамыздан әввәлки IV миниллликдән инкишаф етдијн көстәрилир[424]. И. П. Петрушевски Иранда орта әсрләрдә үзүмчүлүјүн инкишафындан бәһс едәркән јазылы сәнәдләрә әсасланараг орада һәлә ерамыздан әввәлки I миниллликдә үзүмчүлүк вә шәрабчылыг һаггында мә'лумат олдуғуну көстәрир вә гејд едир ки, Иранда да үзүм Мисирдәки кими гәдимдир[425].

Ассур әфсанәләриндә дејилир ки, ерамыздан әввәлки III миниллијин башланғычында Ассур ордусу Кападокијаја јүрүш етдикләри заман орадан башга шејләрлә бәрабәр, үзүм тәнәкләри дә кәтирмишләр[426].

Загафгазијада үзүмчүлүјүн чох гәдим бир тарихә малик олмасыны археоложи газынтылар заманы тапылан материаллар да тәсдиг едир. Б. Б. Пиотровски археоложи газынтылардан ашкар едилән үзүм тумлары, аләтләр, шәраб сахланан габлар вә башга шејләри әсас көтүрәрәк гејд едир ки, Загафгазија әразисиндә јашајан гәбиләләр үзүмүн бечәрилмәси вә шәрабчылыгла чох гәдимләрдән мәшғул олмушлар[427].

Демәли, енеолит дөврүндә тоха әкинчилијинин нисбәтән кенишләндијини вә бә'зи мә'луматлары нәзәрә алараг күман етмәк олар ки, Гафгазда, о чүмләдән Азәрбајҹанда да мәдәни үзүмүн инкишаф тарихи тәхминән ерамыздан әввәлки III миниллликдән кеч олмамышдыр. Тәкчә ону көстәрмәк кифајәтдир ки, Триалети газынтыларындан ашкар едилән бә'зи сахсы мә'мулатларындан ајдын олур ки, Күрҹүстанда һәлә ерамыздан әввәлки III миниллликдән шәраб ичилмишдир. Урбниси енеолит дөврү абидәсиндән ерамыздан әввәлки III миниллијә аид үзүм тумунун тапылмасы фикримизи бир даһа тәсдиг едир[428].

А. М. Негрул археоложи газынтылар заманы тапылан үзүм тумлары үзәриндә тәдгигат ишләри апарараг belә бир нәтиҹәјә кәлмишдир ки, Загафгазијада һәлә тунҹ дөврүндә јабаны үзүмлә бәрабәр, мәдәни үзүм дә (SSD. Sativa DC) је-

---

424 Џ е л к Г е н р и Б р е с т е д. История Египта, т. I, М., 1915, сәһ. 41—43.

425 И. П. П е т р у ш е в с к и й. Виноградарство и виноделие в Иране в XIII—XV вв. Византийский. временник, XI, М., 1956, сәһ. 164.

426 Б. Б. П и о т р о в с к и й. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 142.

427 Б. Б. П и о т р о в с к и й. Л. М. Д ж а н п о л а д я н. Виноделие в Урарту. Журн. «Виноделие и виноградарство в СССР», 1956, № 1, сәһ. 23.

428 К. В. М о д е б а д з е. История виноградарства и виноделия Грузии. Журн. «Виноделие и виноградарство СССР», М., 1946, № 8, сәһ. 44.

тишдирилмишдир[429]. Гејд етмәк лазымдыр ки, инкишаф етмиш тунч дөврүндә вә хүсусилә онун сон мәрһәләсиндә Загафгазијада үзүмчүлүк чох кениш инкишаф етмишди. Belә бир гәти фикир сөјләмәји јалныз археоложи газынтылар заманы тапылан материаллар дејил, еһни заманда бир сыра тарихи мәнбәләр дә тәсдиг едир. Азәрбајчанда үзүмчүлүјүн тунч дөврүндә инкишаф етдијини көстәрән әсас ики мүһүм абидәни гејд етмәк лазым кәлир. Онлардан бири Ағдам шәһәринин јахынлығындакы Үзәрликтәпә вә дикәри исә Ханлар рајону әразисиндәки тунч дөвру јашајыш јерләридир.

Археоложи газынтылар заманы үзәрликтәпәнин тәхминән ерамыздан әввәлки II миниллијин әввәлләринә аид тәбәгәсиндән јанмыш тахыл галығы вә башга аваданлыгларла бирликдә, аз да олса, үзүм тумлары тапылмышдыр[430]. Һәмин үзүм тумларыны тәдгиг едән мүтәхәссисләр онун—*vitis vinifera* нөвүнә аид олдуғуну сөјләмишләр. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, *vitis vinifera* нөвлү үзүм Иран вә Загафгазија әразисиндә ән гәдим мәдәни биткиләрдән һесаб едилир[431]. Ола билсин ки, бу нөв үзүм илк дәфә көстәрилән јерләрдә јетишдирилсин. Үзәрликтәпәдән тапылан вә тунч дөврүнә аид олан үзүм тумлары мүхтәлиф өлчүдәдир. Ән бөјүјүнүн туму 6,5 *мм*, онун киләсинин өлчүсү исә тәхминән 16—18 *мм*-ә бәрабәрдир[432]. Бу тәпәдән тапылан үзүм туму үзүмчүлүјүн инкишафыны көстәрән әсас амилләрдәндир. Һәмин дөврдә бу саһә тәсәррүфатда тәдричән өз јерини тута билмишдир. Лакин һәләлик ән гәдим тапынты сајылан бу тумлар Азәрбајчан әразисиндә үзүмчүлүјүн инкишафыны көстәрән әсас материал кими чох әһәмијјәтлидир.

Үзүмчүлүјүн инкишафыны көстәрән әсас материаллардан бири дә Ј. И. Һуммел тәрәфиндән ерамыздан әввәлки II миниллијин сону вә I мин иллијин әввәлләринә аид олан Ханлар рајонунун јахынлығындакы гәдим јашајыш јеринин 118 №-ли бинасынын әразисинин 2,5 *м* дәринлијиндә тапылан мејвә тумларыдыр. Бу мејвә тумлары ичәрисиндә хејли мигдарда үзүм тумлары да вардыр[433]. Бүтүн мејвә тумлары бинанын дөшәмәсиндә јерә басдырылмыш јумуртавары формада олан ири бир күпүн ичәрисиндән тапылмышдыр. Күпүн һүндүрлү-

[429] А. М. Негруль. Археологические находки семян винограда. «Советская археология», 1960, № 1. сәһ. 117.

[430] К. Х. Кушнарева. Раскопки на холме Узерликтепе около Агдама. КСИИМК, вып. 69, М., 1957, сәһ. 134.

[431] A. de. Candole. Gorigine des plantes cultivecs paris 1886, сәһ. 151—153: B. L. anfer. Sino—Iranica, chicaso, 1949, сәһ. 220.

[432] А. М. Негрул. Археологические находки семян винограда, сәһ. 117. «Советская археология», 1960 № 1, сәһ. 117.

[433] Я. И. Гуммель. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. ГрузФАН ССР, т. 1, 1940, № 8—10, сәһ. 750.

јү 1,65, ағзынын диаметри 0,50, көвдәсинин диаметри 1,10. отурачағынын диаметри 0,17 *м*, диварларынын галынлығы исә 2 *см*-ә гәдәрдир[434]. Һәмин күпүн ичәрисиндә тапылан үзүм тумларынын тәдгиги көстәрмишдир ки, о, *vitis vinifera* галығлыдыр (23-чү шәкил). Бу, Азәрбајчанда тәкчә үзүмчүлүјүн варлығыны дејил, ејни заманда шәрабчылығын да һәмин дөврдә инкишаф етмәсини көстәрир. Ола билсин ки, шәрабчылыг енеолит дөврүндә олмасын вә ја чох чүз'и шәкилдә истеһсал едилсин, лакин тунч дөврүнүн сон мәрһәләсиндә һәм үзүмчүлүк, һәм дә шәрабчылыг чох инкишаф етмиш вә тәдриҹән мүһүм тәсәррүфат саһәсинә чеврилмишдир. Буна көрә дә

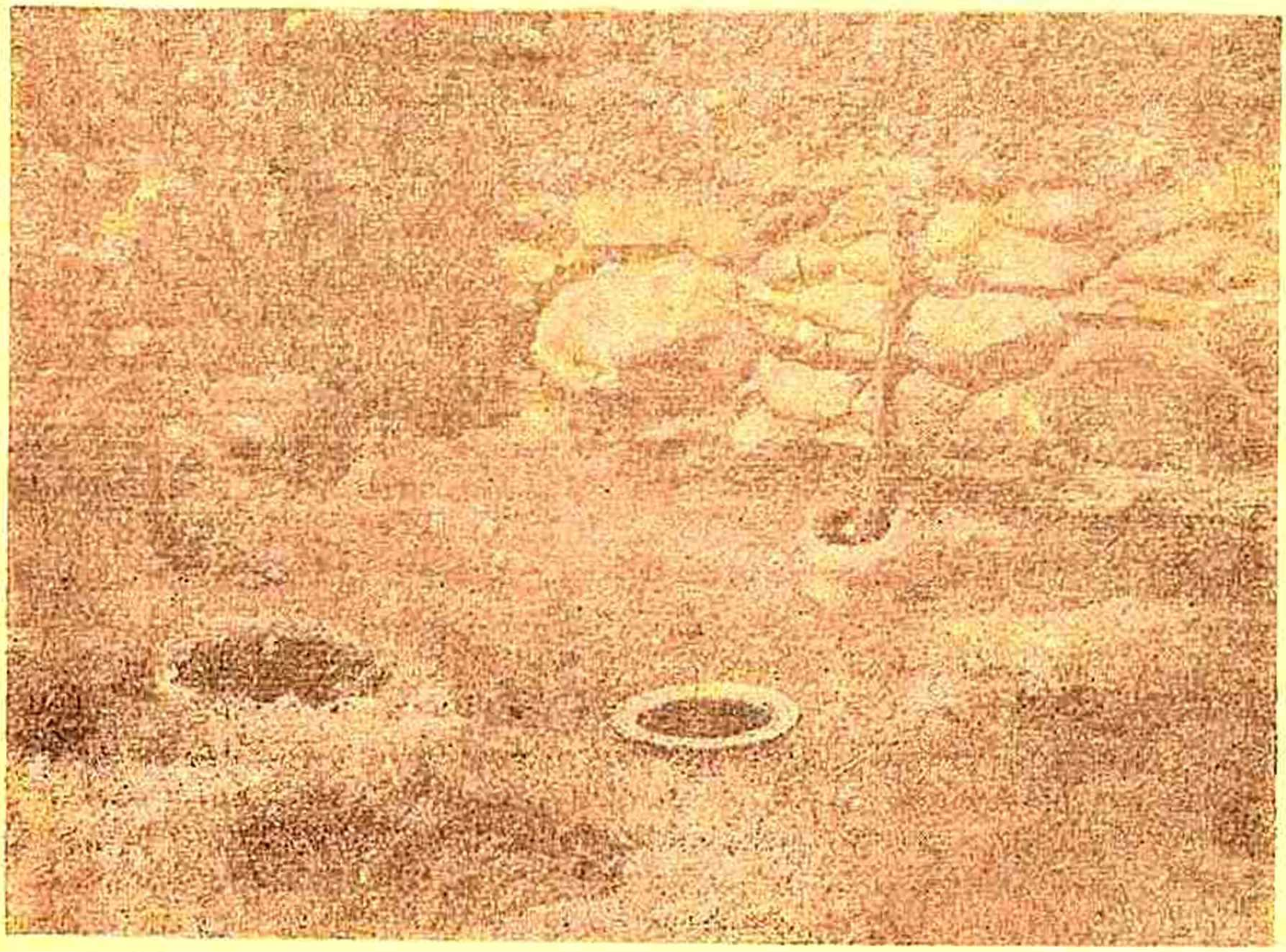

23-чү шәкил

шәрабчылығын бурада әсасән тунч дөврүндә әмәлә кәлдијини сөјләмәк олар. Буна көрә дә үзүмчүлүјүн инкишаф тарихи шәрабчылығын инкишаф тарихиндән гәдимдир. Шәрабчылығын артмасы үзүмчүлүјүн даһа кениш шәкилдә инкишаф етмәсилә әлагәдар олмушдур.

Әлбәттә, Азәрбајчанда вә еләчә дә Загафгазијада ири күпләрдә һәлә шәрабчылыгдан чох әввәл мүхтәлиф нөв әрзаг сахланмышдыр, лакин шәрабчылығын инкишафы илә

---

434 Я. И. Гуммель. К проблеме архиботаники Закавказья. Сообщ. ГрузФАН ССР, т. I, 1940, № 8—10, сәһ. 750).

әлагәдар олараг хүсуси шәраб сахланан күпләр дүзәлдијини археоложи дәлилләр тәсдиг едир.

Тунч дөврүндә шәрабчылығын инкишафыны көстәрән мүһүм дәлил Ханлар рајону әтрафында ерамыздан әввәлки II миниллијин сону вә I миниллијин әввәлләринә аид бир курғандан тапылан гарамтыл рәнкли күпәдир[435]. Күпүн ичәрисиндән јалныз үзүм тумлары дејил, ејни заманда шәраб хылтынын чөкүнтүләри дә мүәјјәнләшдирилмишдир. Күпүн һүндүрлүјү 50, ортасынын диаметри исә 45 *см*-ә гәдәрдир. Күпүн боғазындан бир аз ашағыда әл тутмаг үчүн даирәви чыхыглары вардыр, тәхминән орта һиссәсиндә исә нөгтәли чыхыглар вә хәтләр ону гуршаг кими әһатә етмишдир[436]. Ејни гурулушлу күпләр Минкәчевирдә тунч дөврүнүн сонуна аид олан гәбир абидәләриндән ашкар едилмишдир[437]. Бу габларда јалныз үзүм сују вә ја шәраб дејил, су вә ја дикәр маје сахландығыны еһтимал етмәк олар. Тунч вә дәмир дөврләриндә үзүмүн бечәрилмәси гајдалары вә инкишафы һаггында мә'лумат чох азлыг тәшкил етсә дә, шәрабын һазырланмасы, сахланылмасы вә истифадә едилмәсини көстәрән зәнкин археоложи дәлилләр, гијмәтли тарихи сәнәдләр вә мүгајисәли етнографик материаллар вардыр.

Шәраб үчүн истифадә едилән үзүм нөвүнүн тәркибиндә ширәнин чох олмасы вачибдир. Тарихдән мә'лумдур ки, гәдим јунанларын сахламаг үчүн һазырладыглары шәраб, тәркибиндә чох ширәси олан вә јетишән үзүмдән һазырланырды. Бу һал инди дә шәраб һазырланаркән нәзәрдә тутулур.

Үзүмчүлүјүн инкишафы илә әлагәдар олараг, гәдим заманларда үзүмүн дашынмасында һөрмә сәбәтләрдән истифадә едилмәсини еһтимал етмәк олар. Лакин сәбәтләр тез чүрүјүб хараб олдугларындан археоложи газынтыларда онлара чох аз тәсадүф едилир. Анчаг етнографик материаллардан ајдын олур ки, үзүмүн дәрилмәси, дашынмасы просесиндә мүхтәлиф һәчм вә гурулушлу сәбәтләрдән чох кениш истифадә едилмишдир (24-чү шәкил).

Тәдгиг едилән дөврдә Азәрбајчанда үзүмдән шәраб һазырламаг үчүн ишләдилән садә халг үсуллары һаггында әлимиздә һәләлик кифајәт гәдәр материал јохдур. Лакин етнографик мүшаһидәләрә әсасланараг, гәдим заманларда шәрабын алынмасы просесләрини бәрпа етмәк олар. Шүбһәсиз, үзүмү тахта вә сахсы габларда әллә сыхараг, ширә алыб.

---

[435] Я. И. Гуммель. Курган № 2, близ Ханлара. КСИИМК, вып. 24, 1949, сәһ.

[436] Г. Екископян. Кувшин бронзового века. Журн. «Огонек» № 49 (1434) 5 декабрь 1954.

[437] Г. М. Асланов, Р. М. Вандов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур. Баку, 1959, табл. XXIX, рис. 7, 10, табл., XXX, рис. 1.

шәраб һазырламышлар. Лакин сон дәрәчә белә садә гајда јалныз шәрабчылыгын илк дөврләри үчүн сәчијјәви ола биләрди. Лакин дәмир дөврүндә үзүмчүлүјүн кениш инкишафы илә әлагәдар оларағ, садә дә олса нисбәтән даһа мүтәрәгги үсулларла шәраб алмаг лазым кәлирди. Халг арасында чох

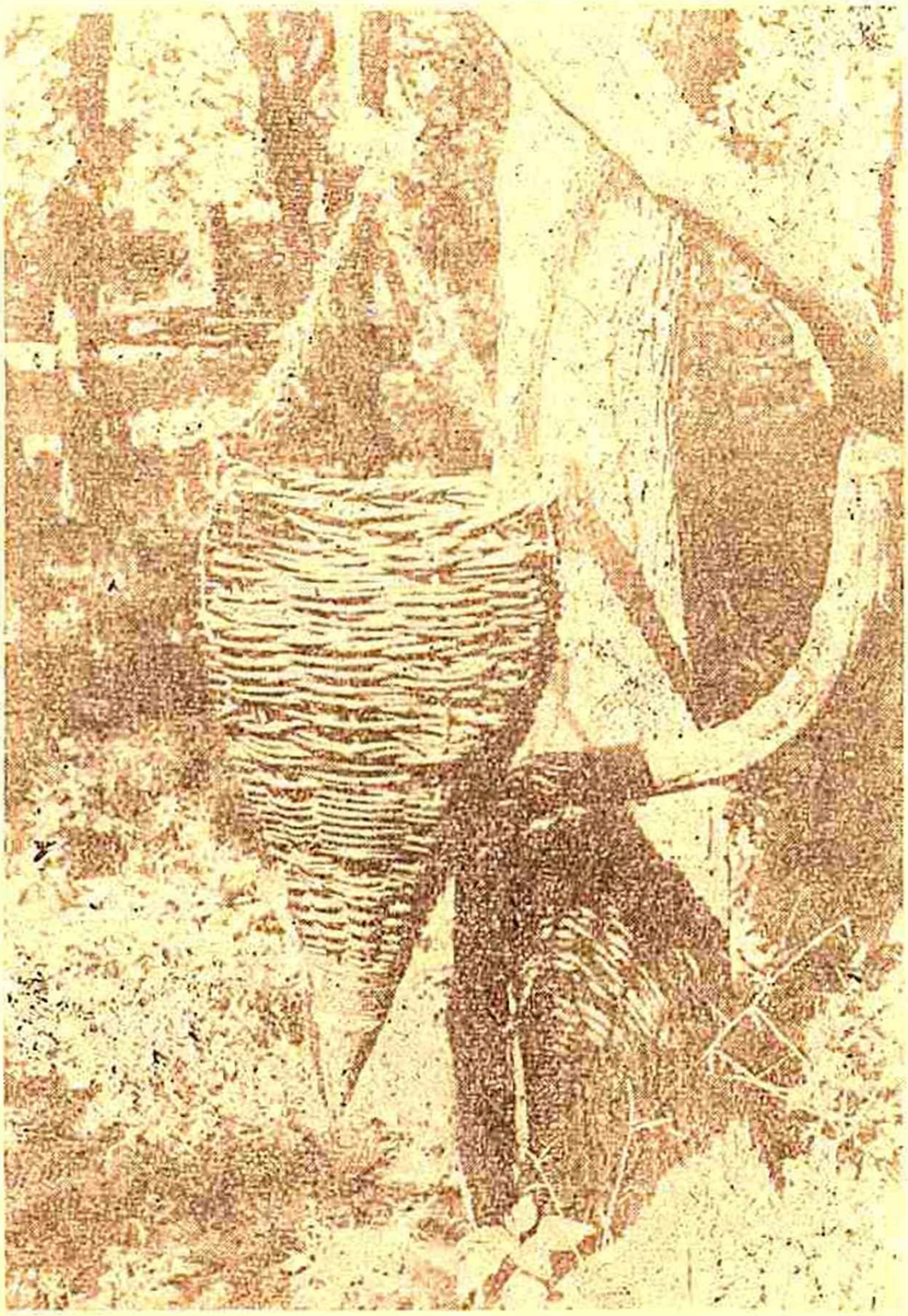

24-чү шәкил

кениш јајылмыш белә садә үсуллардан бири ири диаметрли ағач новларда үзүмүн ајагла әзилмәсидир. Артыг мүәјјән едилмишдир ки, урартулар шәраб алмаг үчүн үзүму ајагла әзирдиләр[438]. Буну етнографик мүшаһидәләр бир даһа тәсдиг едир. Ејни гајда илә тәкнәләрдә ајагла үзүмү әзиб

---

438 Б. Б. Пиотровский. Л. М. Джанполадян. Көстәрилән әсәри, сәһ. 26.

ширәсини чыхармаг һаггында мә'лумата X әср Византија кәнд тәсәррүфаты енсиклопедијасында раст кәлирик[439].

Тәзә дәрилмиш үзүмдән шәраб алмаг үчүн ону тәхминән 2—3 күн сахлајырлар. Сонра ону ичәриси јонулмуш нисбәтән ири диаметрли ағач нова төкүр вә ајагла әзирләр[440]. Ширәнин новун бир тәрәфинә јығылмасыны тә'мин етмәк үчүн нов бир гәдәр маили вәзијјәтдә гојулур. Новлар истифадә олунмуш ағачдан асылы олараг мүхтәлиф өлчүдә ола биләр. Адәтән, ағач новларын узунлуғу 2 *м*, диаметри 50—70, дәринлији исә 35—45 *см* олур. Нов, адәтән, азчатлајан вә ширәни бурахмајан говаг, сөјүд вә гоз ағачындан дүзәлдилир. Јығылан үзүм ширәси бурадан сонра күпләрә төкүлүр. Күпләр ағзына гәдәр долдурулмур. Күпүн ағзыны үзүм чечәси илә долдурурлар. Күпдә јерләшән үзүм ширәси илә чечә реаксијаја кирир вә нәтичәдә дә ширә гычгыраараг шәраба чеврилир. Бунун үчүн күпдә ширә вә чечә тәхминән бир һәфтәјә гәдәр галыр, сонра күпдәки гычгырмыш чечәли ширә јенидән бошалдылараг сүзкәчдән кечирилир. Чечәни ширәдән ајырдыгдан сонра ширә јенидән күпләрә бошалдылыр. Адәтән, күпләрә долдурулан мајенин ағзы даирәви јасты дашларла өртүлүр. Тәхминән 5—6 күн кечдикдән сонра күпдә гычгырма просеси сона чатыр вә ширә тамамилә шәраба чеврилир. Күпүн ағзына гојулмуш дашын јанларындан күпә һаванын кечмәмәсини вә шәрабын хараб олмамасыны тә'мин етмәк үчүн күпүн ағзы кил илә унун гарышығындан дүзәлдилмиш хәмирлә мөһкәм суваныр. Әкәр гычгырма просеси сона чатмазса вә күпүн ағзы гапаныб суванарса, онда дахилдә олан гүввәтли тәзјиг нәтичәсиндә күпләр партлаја биләр[441]. Византијада да X әсрдә ејни гајда олдуғу көстәрилир[442].

Белә гајда илә күпләрдә шәрабы узун мүддәт сахламаг мүмкүн олур. Бир гајда олараг истәр кечмишдә, истәрсә дә мүасир дөврдә шәраб сахланылан күпләрин ағзы бир гәдәр кәнара тәрәф чыхар вә дүз олур. Бу ондан өтрүдүр ки, күпүн ағзы мөһкәм гапансын вә һаваны ичәријә бурахмасын.

Көстәрдијимиз етнографик мүшаһидәләрдән мә'лум олур ки, ири сахсы күпләрдән јалныз шәрабы сахламаг үчүн дејил, ејни заманда үзүм ширәсини гычгырдыб шәраб һазырламагда да истифадә етмишләр.

---

[439] Геопоники. Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века. М.-Л., 1960, сәһ. 130.

[440] Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. 4. Тифлис, 1868, сәһ. 69.

[441] Т. Бунјадов. 1960-чы ил Исмајыллы, Гутгашен Варташен вә Нуха рајонларына олан е'замијјәтин елми һесабаты (әлјазмасы).

[442] Геопоники. Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века. М.-Л., 1960, сәһ. 97—98.

Азәрбајҹанын бөјүк шаири Низами Кәнҹәви шәрабын һазырланмасы просесини беләтәсвир етмишдир:

«Дашыныр шәрабчын долу сәбәтләр,
Ахыр ишчиләрин үз-көзүндән тәр.
Салхымлар сыхылыр бүтүн башабаш,
Ахыр ширәләри күпләрә бир баш»[443].

Шәрабын һазырланмасы вә сахланылмасы үчүн јухарыда көстәрдијимиз садә үсул шәрабчылығын инкишафында ән ади үсуллардан һесаб едилә биләр. Мәһз бизи мараггландыран тарихи дөврдә бу үсул шәраб алынмасында чох кениш јајылмышдыр.

Азәрбајҹанда үзүмү әзиб ширәсини чыхармаг үчүн ишләдиләнгәдим аләтин сајы һәләлик о гәдәр дә чох дејилдир.

Үзүм әзән даш Норашен рајонунун Гывраг кәндиндән јер газылан заман тәсадүфән ашкар едилмишдир. Дашын узунлуғу 85, һүндүрлүјү 32, енҹ исә 65 *см*-дир. Дашын әзән (үст) һиссәсиндә ортадан узун бир новҹуг, јанлардан исә ејни дәринликдә ики новҹуг кечәрәк онун өн һиссәсиндә әсас новҹугла говушур. Дашын өн тәрәфиндән ширә төкүлән јерин ени вә дәринлији 3 *см*-дир[444]. Бу дашын дөврү мүәјјән едилмәмишдир. Лакин орадан тапылан гарамтыл рәнкли кил габлара әсасән ону тәхминән ерамыздан әввәлки I минилликин орталарына аид етмәк олар (25-чи шәкил).

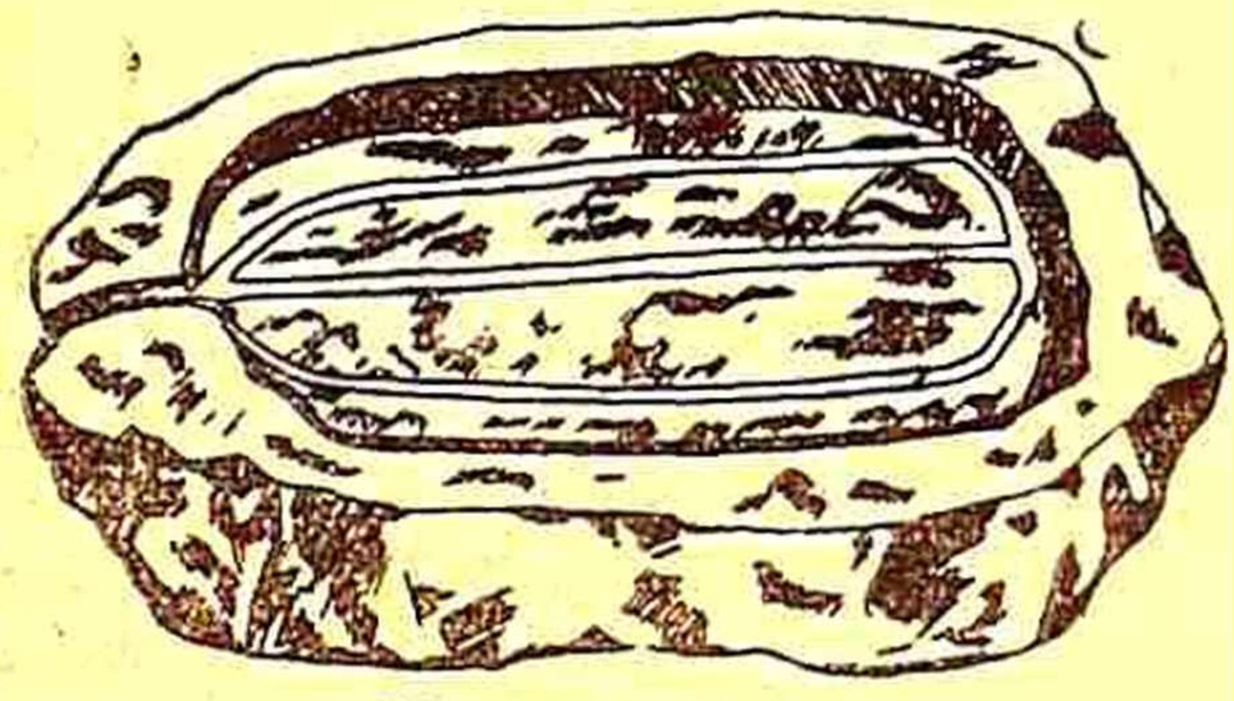

25-чи шәкил

Шамахы рајонунун Дәрәхынıслы кәндиндә әкин саһәси шумланаркән тәсадүфән ири даш аләт тапылмышдыр. Бурада кениш археоложи тәдгигат ишләри апаран Ч. Хәлилов илк дәфә олараг бу тәкнәнин үзүмүн әзилмәсиндә истифадә едилмәси фикрини ирәли сүрүр[445]. Тәхминән ерамызын башланғычына аид олан бу гијмәтли тапынтыја әсасән вә онун етнографик материалларла мүгајисәси нәтиҹәсиндә тәдгиг олунан дөврдә үзүм ширәсинин алынмасы просесини бәрпа етмәк имканына малик олуруг.

Ичәриси јонулмуш ири ағ сал даш олан бу үзүм әзән аләтин бир учу хејли сынмышдыр. Онун ени 1 *м*, һүндүрлүјү

443 Низами Кәнҹәви. Искәндәрнамә, Бакы, 1941, сәһ. 173.
444 Һазырда Нахчыван музејиндә нүмајиш етдирилир.
445 Ч. Ә. Хәлилов. Хыныслы гәдим јашајыш јери. Азәрбајҹан ССР ЕА «Хәбәрләри» (иҹтимаи елмләр серијасы), № 3, 1961, сәһ. 36.

исә 60 *см*-ә гәдәрдир. Аләтин бир тәрәфиндән даирәви дешик ачылмышдыр, һәмин дешик васитәсилә тәкнәдә әзилән үзүм ширәси новла ахараг габлара јығылырмыш[446].

Тәкнәнин дибинин орта һиссәси хејли габарыгдыр, бунун да үзүмүн әзилмәсинин мүәјјән гәдәр сүр'әтләнмәси вә ширәнин јанлара ахараг даирәви дешијә гәдәр јығылмасыны тә'мин етмәк үчүн олмасы еһтимал едилир.

Дәрәхынысллы кәндинин әразисинин мүәјјән һиссәси чохәсрлик гәдим јашајыш јеринә дүшдүјүндән бурада колхозчулар торпағы шумларкән башга мадди-мәдәнијјәт галығы илә бирликдә үзүмәзән тәкнә парчаларына да тез-тез раст кәлирләр[447].

Һәмин гырынтылары әсас көтүрәрәк бурада шәрабчылығын чох кениш јајылдығы фикрини ирәли сүрмәк олар.

Дикәр гијмәтли абидә Минкәчевирдә ерамызын III—VII әсрләринә аид 3 №-ли јашајыш јеринин икинчи мәдәни тәбәгәсиндән тапылан сахсы тәкнәдир. Онун узунлуғу 104, ени 48—55, һүндүрлүјү исә 68 *см*-ә гәдәр олуб, отурачағынын јанында 10 *см* узунлуғунда луләси вардыр. Үзүмүн әзилмәси просесиндә истифадә едилән[448] бу тәкнәнин тәхминән ортасындан ашағыја тәрәф бир чөкүк дүзәлдилмишдир. Һәмин чөкүјә әсасланараг белә бир еһтимал ирәли сүрмәк олар ки, тәкнәдә үзүмү әздикдә чечә ораја сыхышдырылмыш, ширә исә луләк васитәсилә ахмышдыр.

Гәдим Кәнчәдә апарылан археоложи газымалар заманы 130—150 *см* дәринлијиндә дөрдбучаглы призма шәклиндә сал даш ашкар едилмишдир. Һәмин дашын һүндүрлүјү 50 *см*-ә гәдәрдир. Отурачағына нисбәтән үст тәрәфи һамар вә енлидир[449]. Дашын үст һиссәсинин тәхминән ортасында диаметри 61 *см* олан даирәви новча чызылмышдыр. Бу новча нисбәтән кендир, новчанын ашағысында ширәнин јығылмасы үчүн хүсуси күп гојулмушдур. Күпүн һүндүрлүјү 59, ортасынын диаметри 45, отурачағы исә 16 *см-дир*[450]. И. М. Чәфәрзадә һәмин дашын үзәриндә от вә јарпағы әзиб ширәсинин чыхарылдығы фикрини ирәли сүрүр[451]. Бизә белә кәлир ки, тәдгигатчы онун ширә алмаг үчүн истифадә едилмәсини доғру тә'јин етмишдир. Лакин һәмин дашын тәкчә от вә јарпаг дејил, һәм дә үзүм вә башга мејвәләрин ширәсинин чә-

---

[446] Ч. Ә. Хәлилов. Хынысллы гәдим јашајыш јери, Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), № 3, 1961, сәһ. 36.

[447] Јенә орада.

[448] Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 76.

[449] И. М. Джафарзаде. Историко-археологический очерк, Старая Гянджа. Баку, 1949, сәһ. 36.

[450] Јенә орада, сәһ. 37—38.

[451] Јенә орада, сәһ. 39.

килмәси үчүн ишләдилдијини дә көстәрмәк лазымдыр. (26-чы шәкил). Бу фикри Ағсу рајонунун Пирәмсәнли кәндиндә тракторла әкин саһәси шумланан заман тәхминән 50—60 *см* дәринлијиндә тапылан ширәәзән даш бир даһа сүбут едир. Дашын узунлуғу 80, ени 63 *см*-дир. Дашын ортасындан чәкилән каналын узунлуғу 28, ени 5, дәринлији исә 4 *см*-ә гәдәрдир[452]. Кәнд тәсәррүфаты ихтисасчылары һаглы олараг бу абидәни үзүм әзән даш адландырырлар. Бу көстәрилән һәр ики дашын васитәсилә ширәнин нечә алынмасы просесини бәрпа етмәк даһа әһәмијјәтлидир. Чох еһтимал ки, дәрилмиш үзүм кисәләрә јығылыб ағзы мөһкәм бағланар, үстүнә исә ағыр даш гојулармыш. Үзүм әзилдикчә кичик каналчыглар васитәсилә ахыб күпә төкүләрмиш.

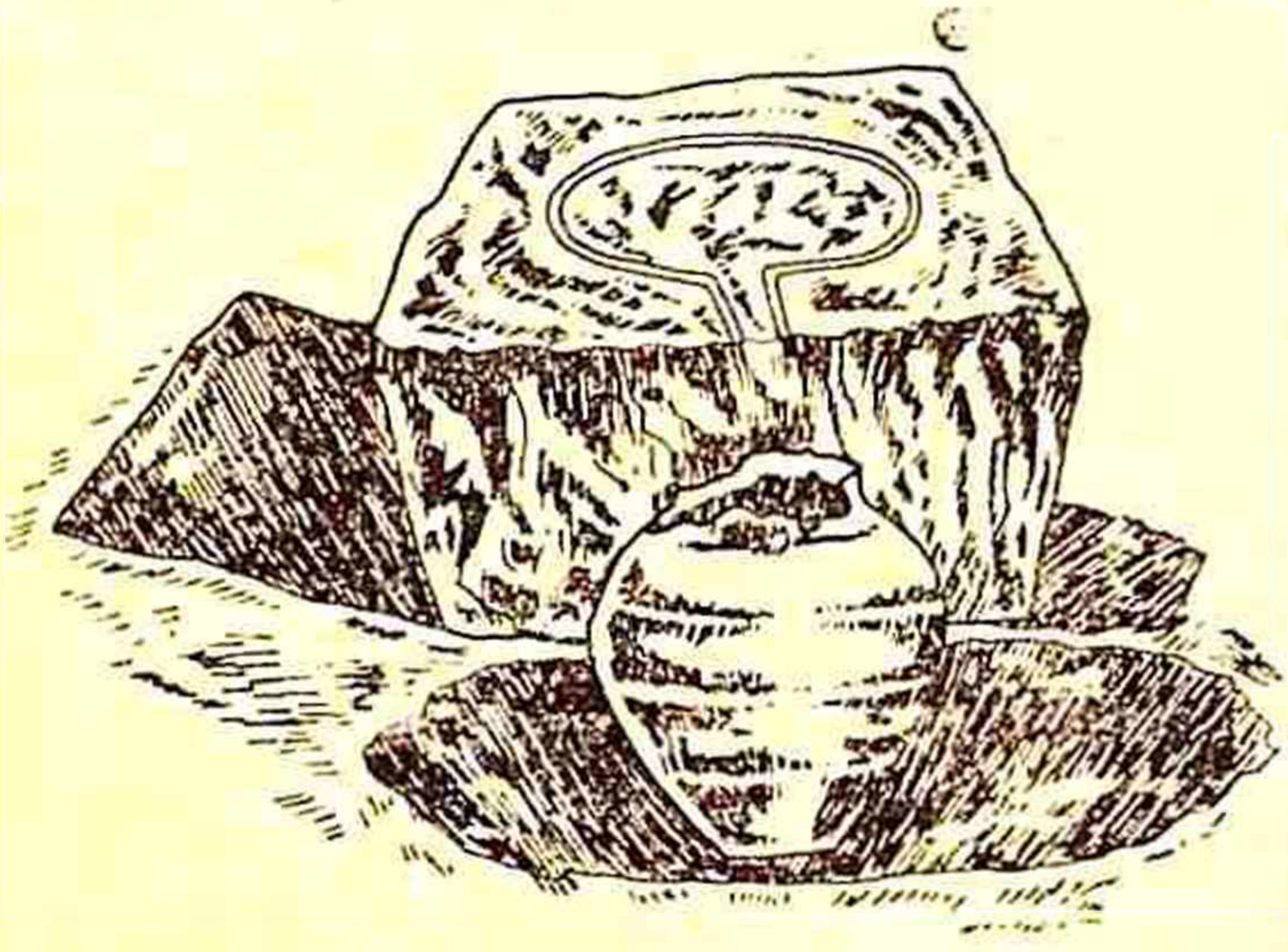

26-чы шәкил

Ерамыздан әввәлки II миниллијин сону вә I миниллијин әввәлләринә аид бир сыра гијмәтли мадди-мәдәнијјәт галыглары илә бәрабәр, Ағстафа кәрпич заводу әразисиндәки јашајыш јеринин кәсијиндән шәраб сахламаг үчүн ишләдилмиш бозумтул рәнкли ири бир сахсы күп дә ашкар едилмишдир[453].

Јумуртавары формада олан күпүн һүндүрлүјү 1,60, ағзынын диаметри 35, отурачағынын диаметри 17, диварларынын галынлығы 1,5—2 *см* гәдәрдир. Күпүн ағзынын кәнары јастыдыр. Күпүн ағзынын белә дүзәлдилмәси јәгин ки, ораја һаванын бурахмамасы илә әлагәдардыр. Күпүн ичәрисиндән 2 *кг* ағырлығында шаршәкилли даш чыхарылмышдыр[454]. Бу даш еһтимал ки, шәрабын һазырланмасы просесиндә ишләнмишдир. Гәдимдә шәрабы нисбәтән дадлы вә ширин етмәк үчүн күпүн ичәрисинә очагда мөһкәм гыздырылмыш даш салынырды. Буну орта әсрләрдә Ермәнистан-

---

452 Бу үзүм әзән даш һазырда Бакыда Һәсәнбәј Зәрдаби адына кәнд тәсәррүфат музејиндә сахланылыр.

453 Т. А. Бунятов, М. М. Гусейнов. Результаты археологических поездок в Акстафинский и Казахский районы в 1955 году. Материалы по истории Азербайджана. Тр. Музея истории Азербайджана, т. 2, Баку, 1957, сәһ. 185.

454 Јенә орада, сәһ. 186.

да да изләмәк олар. Ерамызын XII әсринә аид «Кирг Вастаксу» («Әмәк һаггында китаб») әсәриндә көстәрилир ки, шәрабы јахшылашдырмаг үчүн онун ичәрисинә гызмыш даш парчалары атмаг лазымдыр[455]. Азәрбајчанда күпүн ичәрисиндән тапылан һәмин дашын да ејни мәгсәд үчүн ишләдилмәси еһтималыны сөјләмәк олар. Ола билсин ки, һәмин даш үзүмүн әзилмәсиндә вә ја үзүм ширәсинин ичәрисинә төкүлән чечәнин үстүнә ағырлыг салыб онун јухары галхмасына имкан вермәмәк үчүн дә истифадә едилмишдир.

Гејд етдијимиз фикирләр еһтимал характери дашыса да, һәмин дашдан үзүмүн һазырланмасы вә ја сахланылмасы заманы истифадә едилмәси шүбһәсиздир. Күпүн дибиндәки бир нечә әдәд үзүм тумларынын тапылмасы бу әразидә үзүмчүлүјүн олдугуну көстәрән гијмәтли материалдыр.

Азәрбајчанда тунч дөврүнүн сонунда үзүм вә шәрабчылығын инкишаф тарихинин өјрәнилмәсиндә һәләлик биринчи дәрәчәли абидә Газах рајонунун гәрбиндә кәрпич заводу әразисиндәки Сарытәпә гәдим јашајыш јеридир. Бурада торпаг ишләрилә әлагәдар олараг бир нечә ири тәсәррүфат күпү чыхарылмышдыр[456]. 1955-чи илдә илк дәфә бу јашајыш јерилә танышлыг заманы һәтта фәһләләр бу тип күпләрдә инди дә шәраб сахландығыны е'тираф етмишләр.

Сарытәпәдә бир нечә ил И. Нәриманов тәрәфиндән апарылан археоложи газынтылар заманы онларча шәраб сахланан белә ири күпләр, үзүм киләләри вә тумлары ашкар едилмишдир[457]. Бурада газынты заманы 20-дән артыг ири әрзаг күпләринин 14-ү бир саһәдән ашкар едилмишдир. Тәдгигатчы көстәрир ки, шәраб сахланан күпләрин боғазы дар, ағызларынын кәнары исә бир гәдәр харичә доғру әјилмиш вәзијјәтдәдир. Һәмин күпләрин боғаз һиссәсиндән ашағыда гулагчыг вә габарыг гуршаглар вардыр[458]. Күпләрдә бәркимиш шәраб галыгларынын тапылмасы да бөјүк әһәмијјәт кәсб едир вә бу әразидә јашајан гәбиләләрин шәрабчылыгла даһа јахындан мәшғул олдугларыны көстәрир[459]. И. Нәриманов Сарытәпә јашајыш биналарынын јан-

---

455 Б. Б. Пиотровский, Л. М. Джанполадян. Көстәрилән әсәр, сәһ. 26.

456 Т. А. Бунјадов, М. М. Һүсејнов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 193.

457 И. Нәриманов. Сарытәпә јашајыш јериндә археоложи газынтылар (1956—1957). Азәрбајчан ССР ЕА-нын Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), № 3, 1959, сәһ. 31—43.

458 И. Нәриманов. Сарытәпә јашајыш јериндә археоложи газынтылар (1956—1957). Азәрбајчан ССР ЕА-нын Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), № 3, 1959, сәһ. 34.

459 Д. А. Халилов. Поселение на холме Сарытепе СА № 4, 1960, сәһ. 69—75.

ғын нәтичәсиндә мәһвә уғрамасыны көстәрир[460]. Белә бир еһтимал ирәли сүрмәк олар ки, бөјүк јанғын заманы күпләр гызмыш, ичәрисиндәки шәраб гајнајараг бухарланмыш вә мүәјјән һиссәси гатылашмыш вә буна көрә дә күпләрдә бәркимиш шәраб галығы узун мүддәт сахланмышдыр.

Бурада бәркимиш чахыр галығындан башга, гара рәнкдә олан бир чөлмәјин ичәрисиндән јаныб көмүрләшән үзүм киләләри тапылмышдыр[461]. Бу гијмәтли тапынты Азәрбајчанда апарылан газынтылар нәтичәсиндә һәләлик јалныз Сарытәпәдә мә'лумдур. Үзүм тумларынын бир гисминин тәдгиги көстәрир ки, онларын өлчүсү 5,6—6,2 *мм*, тапылан јанмыш үзүм киләләринин өлчүсү 8—9 *мм*, јанмамышдан әввәл исә 15—16 *мм* олмушдур[462]. Азәрбајчанын гәрб рајонларында үзүмчүлүкдән бәһс едәркән Газах рајонунун Шыхлы кәндиндә Кәми гајасы адлы јердә тәсадүфән тапылан ики әдәд күпү вә онларын ичәрисиндәки үзүм тумларыны да гејд етмәк лазымдыр[463]. Бу тапынтынын тәхмини олараг дәмир дөврүнә аид олмасы еһтималыны ирәли сүрмәк олар, она көрә ки, орта әсрләрдә Азәрбајчанда шәраб күпләринә чох аз тәсадүф едилир.

Үзүмчүлүк вә шәрабчылыг Манна вә Мидија арасында даһа кениш јајылмышдыр. II Саргонун дөврүнә аид мәтнләрдә манналыларын шәраб анбарлары һаггында мә'лумат верилир[464]. Һәтта орада дејилир ки, Ассур гошунлары ерамыздан әввәл 714-чү илдә урартулар үзәринә јүрүш тәшкил едәркән манналылар онлары ун вә шәрабла тә'мин едирдиләр[465].

Ерамыздан әввәлки VI әсрдә Мидијада «...лампа тутмаг вә шәраб пајламаг пешәләри вар иди. Шәраб пајламаг һөрмәтли вәзифә иди, чүнки сагиләр шаһы тез-тез көрүрдүләр»[466].

---

460 И. Нәриманов. Сарытәпә јашајыш јериндә археоложи газынтылар (1956—1957). Азәрбајчан ССР ЕА-нын Хәбәрләри (ичтимаи елмләри серијасы), № 3, 1959, сәһ. 31.

461 И. Нариманов. Древние «святилища» (Пир) в Казахском районе позднебронзового периода. «ДАН Азерб. ССР 1960», № 2, Баку, 1960, сәһ. 208; Т. Бунјадов. Азәрбајчанын узаг кечмишинә сәјаһәт, Бакы, 1957, сәһ. 26, 6-чы шәкил.

462 А. М. Негрул. Көстәрилән әсәри, сәһ. 117.

463 С. М. Казиев. О двух кратковременных поездках в Казах и Акстафинский район для обследования археологических памятников (әлјазмасы), сәһ. 12.

464 И. Әлијев. Мидија тарихи. Азәрбајчан ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Институтунун әсәрләри, I чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1958, сәһ. 47.

465 Јенә орада.

466 J. Б. Јусифов. Мидијада дөвләт сәнәткарлыг тәсәррүфаты һаггында. Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри, XV чилд, № 9, 1959, сәһ. 875.

Ерамыздан әввәлки I минилликдән е'тибарән Ермәнистан әразисиндә үзүмчүлүк хүсусилә инкишаф етмәјә башлајыр. Һәтта Ван чарлығы дөврүндә үзүм бағлары һәм дөвләт, һәм дә хүсуси шәхсләрин әлиндә чәмләнмишди[467].

Индики Јереван шәһәринин чәнуб-шәргиндә јерләшән Арнберд тәпәсиндә урартулара мәхсус олан Ербуни шәһәр харабасында апарылан археоложи газынтылар заманы ичәрисиндә шәраб сахланан чохлу ириһәчмли күпләр ашкар едилмишдир[468].

Б. Б. Пиотровски тәрәфиндән Кармирблурда апарылан газынтылар заманы үзүмчүлүк вә шәрабчылыға даир олдугча гијмәтли материаллар әлдә едилмишдир ки, һәмин материаллар јалныз Ермәнистанда дејил, Загафгазија әразисиндә дә үзүмчүлүк вә шәрабчылығын инкишаф тарихини өјрәнмәкдә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Бурада 25 вә 28 №-ли шәраб сахланан биналарда чәркә илә дүзүлмүш 152 әдәд ири күпдә шәраб сахландығы мүәјјән едилмишдир[469]. Тәхмини һесаблама нәтичәсиндә бу күпләрин ичәрисиндә 150 мин литрә гәдәр шәраб сахландығы мүәјјәнләшдирилмишдир[470]. Кармирблурдан тапылмыш үзүм тумлары вә башга дәлилләрә әсасән С. А. Погосјан бир сыра үзүм нөвләринин һәлә ерамыздан әввәлки I минилликдә мөвчуд олдуғуну сүбут етмишдир. Онлардан воскеһат (харчи), мсхали, арарати (һачабаш), кишмиши (назели, еревани) вә бир нечә гара үзүм сортларыны көстәрмәк олар[471]. Чох еһтимал ки, һәләлик бизә мә'лум олмајан дикәр үзүм нөвләриндән башга, бу көстәрилән үзүм нөвләри Загафгазијанын башга јерләриндә дә мүәјјән дәрәчәдә бечәрилмишдир. Бунларын бир нечәси Загафгазија әразисиндә инди дә бечәрилмәкдәдир. Күрчүстандан да үзүмчүлүк вә шәрабчылыға даир мүәјјән материаллар мә'лумдур[472].

Самтаврода апарылан археоложи газынтылар заманы ерамыздан әввәлки II миниллијин сону вә I миниллијин башланғычына аид бир гәбирдән башга аваданлыгла бәрабәр үзүм туму да тапылмышдыр. Буна әсасән һәмин дөврдә Күрчүстүнда шәрабчылығын кениш инкишаф етдијини көстәрмәк олар[473].

---

467 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 147.

468 К. Л. Оганесян. Раскопки Урартского города Эрбуни. СА, 1960, № 3, сәһ. 294, 5-чи шәкил.

469 Б. Б. Пиотровский. Кармирблур, т. II. Ереван, 1956, сәһ. 16—27. 28, 40.

470 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 145.

471 Јенә орада, сәһ. 143.

472 К. В. Модебадзе. Көстәрилән әсәри, сәһ. 43.

473 И. Джавахишвили, Н. Бердзенешвили, С. Джанашия. История Грузии. Тбилиси, 1943.

Ассур тарихи мәнбәләринә әсасән гүввәтли күрчү гәбиләси олан Муски вә ја Мусаки ерамыздан әввәлки II миниллијин әввәлләриндә үзүмчүлүк вә шәрабчылыгла чох мәшғул олмушдур, вә бу саһә онларын тәсәррүфатынын әсас саһәләрини тәшкил етмишдир; һәтта ерамыздан әввәлки IX әсрдә Муски гәбиләси Ассур падшаһына ири вә хырдабујнузлу һејванлардан башга, шәраб да верирди[474]. Ксенефонт хәбәр верир ки, Гара дәниз әтрафында јашајан күрчү гәбиләләринин һазырладыглары шәраблар чох бәрк олдуғундан она су гатырдылар. Belә һалда бу ички көзәл әтрә малик олурду[475].

Гәдим Азәрбајчанда үзүмчүлүк вә шәрабчылығын инкишаф тарихиндән данышаркән албанларын да бу саһә илә мәшғул олмаларыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Албанијада әкинчилик вә малдарлығын инкишафы илә бәрабәр, үзүмчүлүк дә чох инкишаф едәрәк јерли гәбиләләрин һәјатында хүсуси әһәмијјәт кәсб етмишдир. Албанијада үзүмчүлүјүн вә шәрабчылығын кениш инкишафыны көстәрән бә'зи тарихи сәнәдләр вә зәнкин археоложи материаллардан ајдын олур ки, онлар өзләриндән әввәлкиләрин ән'әнәләрини мәнимсәмиш, инкишаф етдирмиш вә бу саһәдә һәјат вәрдишләрини хејли артырмышлар.

Бу чәһәтдән Узәрликтәпәнин ерамыздан әввәлки IV—II әсрләринә аид мәдәни тәбәгәсиндән тапылан нисбәтән ири өлчүлү үзүм тумлары даһа әһәмијјәтлидир. Бу үзүм тумлары Орта Асијада Хорәзмдәки Торпаггаладан тапылан тумларла чох јахынлыг тәшкил едир[476]. Бу тәбәгәдән тапылан тумларын өлчүсү 7 *мм*, үзүм киләсинин өлчүсү исә тәхминән 18—20 *мм*-ә гәдәрдир. А. М. Негрул тумлара әсасән онлары Шәрг сүфрә үзүм нөвүнә—*prol orientalis entalis suprol antasiatica* Negr аид олдуғуну гејд едир[477].

Үзүмчүлүјә даир ән гијмәтли вә нисбәтән гәдим замана аид олан материал бә'зи антик дөвр мүәллифләринин әсәрләриндә дә өз әксини тапмышдыр.

Албанија әразисинин әкинчилик үчүн әлверишли олмасы вә бурада бол үзүм мәһсулунун јетишдирилмәсини биз Страбонун вердији мә'луматдан даһа ајдын көрүрүк. Ерамыздан әввәлки I әсрдә јунан чоғрафијашүнасы Страбон өзүнүн «Чоғрафија» әсәриндә Албан әразисиндә үзүмчүлүјүн кениш јајылдығындан бәһс етмәси һеч дә тәсадүфи дејилдир. Онун фикринчә «Албанијада үзүм тәнәкләрини басдырмырдылар,

---

474 И. Джавахишвили. История грузинского народа, кн. I., Тбилиси, 1928, сәһ. 18.

475 К. В. Модебадзе. Көстәрилән әсәри, сәһ. 45.

476 А. М. Негрул. Көстәрилән әсәри, сәһ. 118.

477 Јенә орада.

тәнәкләрин башы 5 илдә бир дәфә буданарды, јени салынмыш тәнәкләр икинчи илдән башлајараг бар верирди, көһнә тәнәкләр о гәдәр мәһсул верирди ки, үзүмүн мүәјјән һиссәси тәнәкләрдә дәрилмәмиш галырды»[478].

Бир гәдәр сонра, јә'ни ерамызын II—III әсрләриндә јашамыш шәрһчи Диониси Периегст каспиләрдән данышаркән гејд едир ки, онларда «үзүм тәнәкләри бол мәһсул верир»[479].

Албанијада үзүмчүлүјүн бечәрилмәси үсулуна даир әлимиздә чох аз материал вардыр. Тәнәкләрин буданмасына даир ашағыдакылары гејд етмәк олар.

Тәнәкләрин буданмасы ишини тәсдиг едән әсас амил метал дәһрә, бычаг вә гајчылардыр. Тунч дөврүнүн сонунда бағ вә үзүмчүлүкдә ишләдилән дәстәли дәһрәләр Күрчүстандан да мә'лумдур[480]. А. М. Апакидзе Күрчүстанда Бакурстихистидә тапылан орагвары метал аләтләрин ағыз һиссәләринин аз әјри олмасыны әсас көтүрәрәк онларын үзүмчүлүкдә истифадә едилдијини гејд едир[481]. О, һазырда бағчылыг гајчылары илә бәрабәр дәһрә гурулушлу аләтләрин дә тәнәкләрин кәсилмәсиндә ишләндијини сөјләјир[482].

Азәрбајчанда гәдим үзүмчүлүк саһәсиндә тәдгигат иши апарылмадығындан тәнәкләрин буданмасында ишләдилән аләтләри дәгиг сурәтдә мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Лакин Күрчүстан вә башга јерләрдән тапылан аләтләри әсас көтүрәрәк үмумијјәтлә Загафгазија әразисиндә тунч дөврүндән башлајараг мејнәләрин буданмасыны еһтимал етмәк олар.

Азәрбајчанда үзүмчүлүкдә ишләдилән дәмир дәһрә, бычаг вә гајчылар инкишаф етмиш дәмир вә илк орта әср абидәләриндән ашкар едилмишдир. Јалојлутәпәдә 4 №-ли торпаг гәбириндә склетин јанындан тапылан 2 әдәд дәмир бычағын бири дүз, дикәри орагварыдыр[483]. Чох еһтимал ки, орагвары бычаг үзүмчүлүкдә тәнәкләрин буданмасында ишләдилмишдир. Һәмин гәбирдән тапылан дәмир дәһрәнин нисбәтән кичик олмасына бахмајараг о, гурулуш е'тибары илә

---

478 Страбон. География, кн. IX, гл. IV; В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. СПб, 1893, сәһ. 276.

479 Евстафий. Комментарии к «Землеописанию» Дионисия, 730; К. В. Тревери н. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959, әсәринин 72-чи сәһифәсиндән көтүрүлмүшдүр.

480 Б. А. Куфтин. К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии. «Вестн. Госмузея Грузии, XII—В, Тбилиси, 1944, сәһ. 319, 17-чи шәкил.

481 Б. А. Куфтин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 341.

482 Јенә орада.

483 Ө. Ш. Исмизадә. Ялойлутепинская культура, Бакы, 1956, сәһ. 25.

сон заманлара гәдәр ишләдилән дәһрәләрлә, демәк олар ки, ејнилик тәшкил едир. Бу аләтин дәстәси назик, тијәсинин учу исә ичәријә тәрәф әјилмишдир[484]. Бу дәһрә јалныз тәнәкләрин буданмасында дејил, демәк олар ки, бир нөв универсал аләт ролуну ојнамышдыр. Бу аләт васитәсилә ағачларын голлары буданыр, гамыш вә кичик одунлары доғрајырлар (27-чи шәкил).

Үмумијјәтлә бағчылыг вә үзүмчүлүкдә ишләдилән дәмир аләтләр Минкәчевирдә 2 вә 3 №-ли јашајыш јерләринин мәдәни тәбәгәләриндән әлдә едилмишдир. Албанларда үзүм тәнәкләринин буданмасы һаггында јунан чоғрафијашүнасы Страбонун вердији јазылы мә'луматы[485] археоложи материаллар да тәсдиг едир. Ағачларын баш вә будагларынын буданмасында ишләдилән Минкәчевир дәмир бычагларынын тијәсинин узунлуғу 8—12, ени исә 2—4 *см*-дән артыг дејилдир[486]. Орагвары гурулуша малик олан бу бычаглардан мејвә ағачларынын кәсилмәсиндә истифадә едилмәсини етнографик мүшаһидәләрә әсасән сөјләмәк олар. Тапылан 15 әдәд орагвары бычаглара әсасән гејд етмәк олар ки, бу әразидә нәинки үзүмчүлүк, еләчә дә бағчылыг кениш јајылмышдыр[487]. Бурадан тапылан ири дәмир гајчыларын да ејни мәгсәд үчүн ишләндијини гејд етмәк олар.

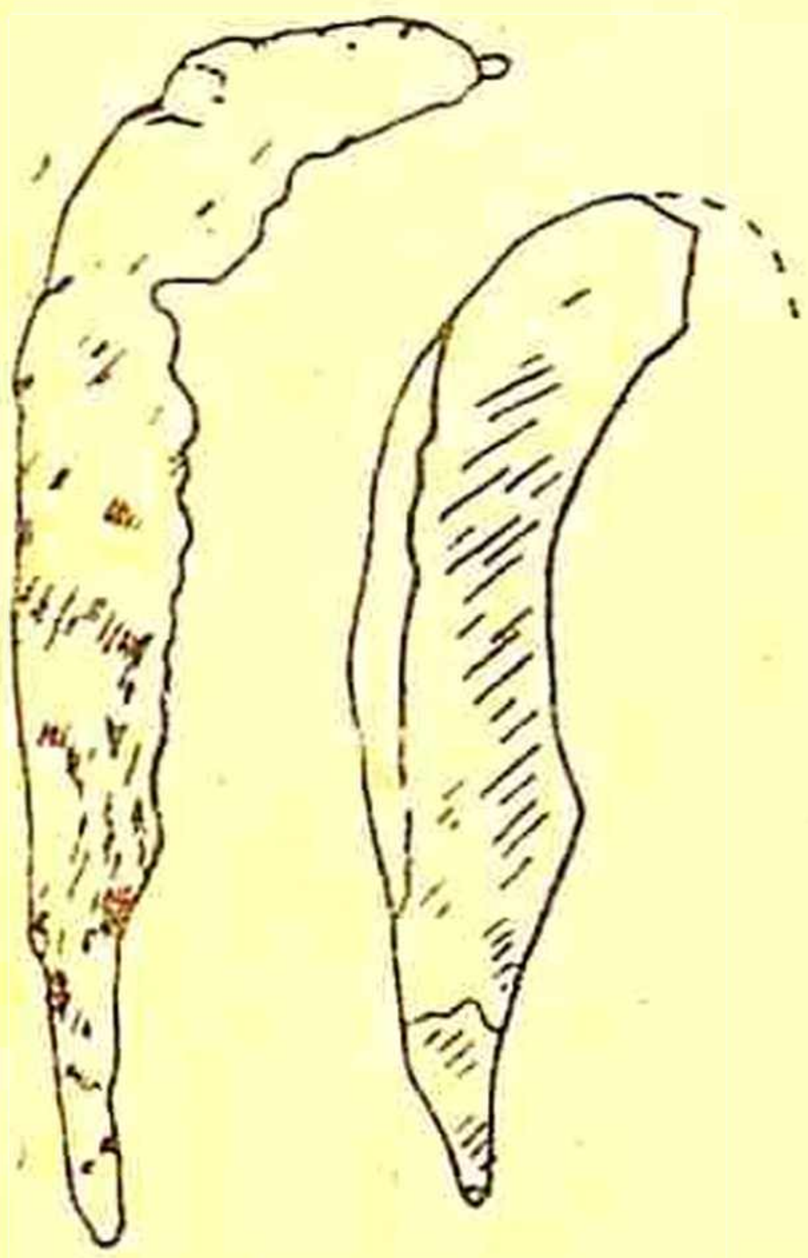

27-чи шәкил

Азәрбајчанда тәхминән ерамыздан әввәл III—II вә ерамызын II—III әсрләриндә үзүмчүлүк вә шәрабчылығын кениш инкишаф етдијини јалныз јазылы мәнбәләр дејил, шәраб сахланылан ири һәчмли күпләрлә јанашы, «узунбурун сүдданлар», хырда матра, кузә, гәдәһ вә башга тәсәррүфат габлары да сүбут едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, тунч вә дәмир дөврләринин әввәлләриндә шәрабчылыгда шәраб сахланылан ири күпләрдән башга, мүәјјән дәрәчәдә дикәр габлар да ишләдилмишдир, лакин онлары үмуми сахсы мә'мулатындан ајырмаг чох чәтиндир. Һәм дә бу дөврдә билаваситә шәрабчылыгла әлагәдар олан габлары сонракы дөврләрлә

484 О. Ш. Исмизаде. Ялойлутепинская культура, Баку, 1956, сәһ. 26.

485 Страбонова Хрестоматия, кн. XI (бу К. В. Тревери көстәрилән әсәринин 72-чи сәһифәсиндән көтүрүлмүшдүр.)

486 Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, сәһ. 75.

487 Јенә орада.

мүгајисәли көтүрдүкдә чох азлыг тәшкил едир. Чүнки һәмин дөврдә шәрабчылыг башга кәнд тәсәррүфаты саһәләриндән һәлә хејли керидә иди. Дикәр тәрәфдән исә шәрабчылыгда ишләдилән хүсуси габлар групу тамамилә ајрылмамышдыр. Белә ки, ејни габда һәм шәраб, һәм дә башга маје сахланыр. Артыг, ерамыздан бир нечә әср әввәл вә сонра, јалныз узун мүддәт сахланылан ири шәраб күпләриндән башга, шәрабын ири күпләрә долдурулуб-бошалдылмасы, јахын мәсафәјә дашынмасы вә ичилмәсиндә ишләнән нисбәтән хырда габлара тәсадүф едирик. Онлардан, биринчи нөвбәдә, «узунбурун сүдданлары» көстәрмәк олар. Сары, гырмызы вә боз рәнкдә олан «узун бурунлу сүдданлар» нисбәтән јахшы бишрилмиш вә бојча о гәдәр дә ири дејилдир. Тајгулплу бу кил габларын ичәрисиндәки мајенин ахмасыны тә'мин етмәк үчүн узун бурунлары вардыр. Төкүлән мајени сүзмәк үчүн габын луләси илә ағзынын арасында сүзкәч дүзәлдилмишдир. Сүзкәчин үзәриндә ачылмыш дәликләр о гәдәр дә ири дејилдир. Ејни гурулушлу «узунбурун сүддан»лар Азәрбајчан әразисинин бир нечә јериндән тапылса да, әсасән, гәдим албанларын јашадыглары јерләрдә археоложи газынтылар заманы һәм гәбир, һәм дә јашајыш јерләриндән ашкар едилмишдир. Лакин һәләлик гәбир абидәси нисбәтән кениш өјрәнилдијиндән вә габлар гәбирдә аз хараб олдуғундан бу тип абидәләрдә онлара даһа тез раст кәлмәк мүмкүндүр. Бунун сәбәби исә ајдындыр; һәмин дөврдә өлүләрин јанына кил габларда мүхтәлиф јемәк вә ички гојулурду. Белә габлара јалныз Азәрбајчанда — Јалојлутәпә мәдәнијјәти әразисиндә[488], гәдим Минкәчевирдә күп гәбирләриндә[489] вә башга јерләрдә дејил, ејни заманда гоншу Күрчүстан республикасынын Алазан чајы вадисиндә[490] дә раст кәлирик. Шәрабчылыгда сүзкәч кими ишләдилән сахсы габлар Минкәчевирдә күп гәбирләриндән тапылмышдыр. Гырмызы рәнкли вә тајгулплу олан бу габлар сүдданлара охшајыр. Лакин

---

488 Е. А. Лалаян. Раскопки в сел. Ниджи, Варташен-Нухинского уезда. «Изв. Кавказского отделения Московского археологического общества», Тифлис. 1919, вып. V, сәһ. 37—47; Д. Шарифов. Раскопки в Ялойлу-тапа (Нухинский уезд, 1926), «Известия ООИА», Баку, 1927, № 7, сәһ. 13—14; О. Ш. Исмизаде. Археологические находки в сел. Кубахалиллы Исмаиллинского района, АН Аз.ССР, т. VIII, №11, 1952, сәһ. 630, рис. 1; О. Ш. Исмизаде. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956, сәһ. 30, табл., 11, рәсм 12, 2; Г. М. Әһмәдов. Јалојлу тәпә мәдәнијјәтинә аид даһа бир тапынты. Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри, VIII чилд, 1952, сәһ. 572, таб. 1, рәс. 2.

489 С. М. Казиев. Археологические раскопки в Мингечауре. МКА, т 1, Баку, 1949, сәһ. 36.

490 Г. Ниорадзе. Раскопки в Алазанской долине. Тбилиси, 1949, (на груз. яз.).

онлар да һәчмләринин ири олмалары илә сечилирләр. Белә габларын әсасы илә боғазы арасында сүзкәч гајрылмышдыр. Бу габларын нә мәгсәд үчүн ишләдилмәси һаггында С. М. Газыјев јазыр: «Сүзкәчли габларын әсасән мејвә ширәси үчүн һазырланмыш олдуғу күман едилир. Мәсәлән, үзүм салхымлары габлара сыхылдығы заман ширә илә бирликдә үзүм чәрдәкләри дә бу габа төкүлүр. Бу кими габлардан ширә ичилдији заман исә чәрдәкләр сүзкәчләрдән кечирилир»[491] (29-чу шәкил).

Бу тип габларын шәрабчылыгда истифадә едилмәси артыг сүбут едилмишдир[492]. Габын һәчм вә гурулушуну нәзәрә алараг, онун, әсасән, үзүм ширәсинин вә шәрабын сүзүлмәсиндә ишләдилмәсини гејд етмәк олар. Бу габдан сүд вә ја башга мајеләрин сүзүлмәсини тамамилә инкар етмәк олмаз, лакин шәрабчылыгда әлверишли олмасы вә кениш истифадә едилмәси һәгигәтә даһа ујғундур. Шәрабын ири күпләрә сүзүлүб төкүлмәсиндә, шүбһәсиз, вахты илә сахсыдан дүзәлмиш вә чубугдан һөрүлмүш сүзкәчләр мүһүм рол ојнамышдыр. Чубугдан һазырланан сүзкәчләр јерин лајларында галмајыб, тез чүрүдүјүндән онлара тәсадүф едилмәмишдир. Лакин кил сүзкәчләр исә һәләлик аз да олса мә'лумдур.

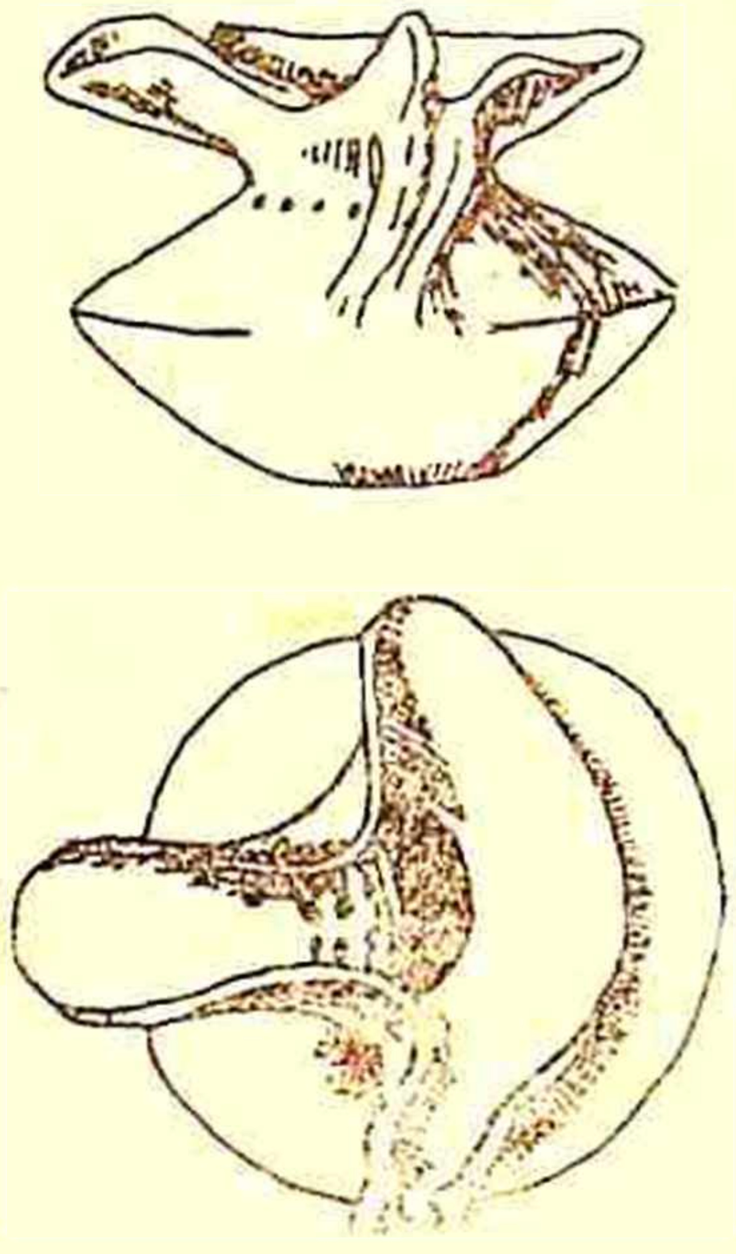

28-чи шәкил

Шамхор рајонунун Сејфәлли кәнди јахынлығында ерамыздан әввәлки II миниллијин сону, I миниллијин әввәлләринә аид гәдим јашајыш јериндән боз рәнкли ири һәчмли даирәви сүзкәч тапылмышдыр[493] Бу сүзкәч о гәдәр дә дәрин олмајыб отурачағы боју чохлу хырда дешикләр ачылмышдыр. Сүзкәчин диаметри 16, һүндүрлүјү 4 *см*-ә гәдәрдир. Ејни тип сүзкәч Күрчүстанда Насаргора тәпәсиндә апарылан археложи газынтылар заманы тапылмышдыр[494].

---

491 С. М. Газыјев. Минкәчевир күп гәбирләри албому, Бакы, 1960, сәһ. 11, XXI табло, 15-чи шәкил.

492 К. В. Модабадзе. Көстәрилән әсәри, сәһ. 43, 2-чи шәкил.

493 Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, сәһ. 69; Бу сүзкәч Ханларда өлкәшүнаслыг музејиндә 1050 №-ли сијаһыдадыр.

494 Күрчүстандакы сүзкәчи газынтынын рәиси Г. Ф. Гобечишвили көстәрмишдир. Буна көрә дә она өз тәшәккүрүмүзү билдирмәји борч һесаб едирик.

Ерамыздан әввәлки VIII—VII әсрләрә аид Гутгашен рајонунун Варданлы кәнди әразисиндәки абидәләрдән бозумтул рәнкли бир нечә сүзкәч тапылмышдыр. Һәмин абидәләри тә'јин едән С. М. Газыјев кил сүзкәчләрин истифадәси һаггында јазыр: «Бадја бичиминдә гајрылмыш олан бу сүзкәчләр көстәрир ки, онларын васитәсилә мејвәләрин ширәсини чыхарырлармыш, ола билсин ки, бу ширәләрдән ички һазырланырмыш»[495]. Бу факт ону көстәрир ки, һәмин әразидә инкишаф етмиш дәмир дөврүндә үзүмдән һазырланан шәраб кил сүзкәчләрдән кечирилмишдир.

Шәрабчылығын кениш јајылмасыны көстәрән әһәмијјәтли дәлилләрдән бири дә тәдгиг олунан археоложи абидәләрдән кил күзәләрин тез-тез тапылмасыдыр. Кармирблурда 29 №-ли шәраб сахланан бинадан ерамыздан әввәлки VI әсрә аид 1936 әдәд гырмызы рәнкли тајгулплу сахсы күзә тапылмышдыр[496]. Ајдын олур ки, шәрабын о дөврдә ири күпләрдән чыхарыб дашынмасында һәмин күзәләрдән истифадә едилмишдир. Албан дөврүнә аид кил күзәләри әсасән ики група бөлмәк олар. Онлардан кениш јајыланы јасты отурачаглы, ортадан нисбәтән хашал, тајгулплу, узунбурун күзәләрдир. Күзәләрин чохунун үзәриндә һәндәси хәтт вә нөгтәләрдән башга, дүјмәчикләр дә вардыр. Ејни гурулушлу күзәләр бир-бириндән әсасән, һәчмләринә көрә сечиләрәк тәхминән 6—15 литрә гәдәр маје тутур. Беләә габлар јенә дә Јалојлутәпә[497], Минкәчевир[498], Муған[499], Ағдам рајону әразиләриндән[500], Күрчүстанда Алазан вадисиндән[501] вә башга јерләрдән күлли мигдарда ашкар едилмишдир.

Дикәр груп күзәләрин дә отурачағы јасты, ортасы хашал, ағзы нисбәтән ири диаметрлидир. Бу габларын јанларында тај гулпу вә бир шиш лүләји вардыр. Күзәләрин үзәри һәндәси хәтт вә нөгтәләрлә, бә'зән дә дүјмәчикләрлә бәзәнмишдир. Бу габларда шәраб, су вә башга мајеләр сахланылыр-

---

495 С. М. Газыјев. Варташен вә Гутгашен рајонларында археложи һәфријјат, Азәрбајчан ССР ЕА-нын 1945-чи ил експедисијалары, Бакы, 1947, сәһ. 143.

496 Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, сәһ. 145, табл. XXXI.

497 О. Ш. Исмизаде. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956, табл. XIV, рәс. 11, табл. XV, рәс. 2, табл. XVI, рәсм. 2.

498 Т. И. Голубкина. О зооморфной керамике из Мингечаура. Материальная культура Азербайджана, т. II, Баку, 1951, рәсм. 36.

499 Т. С. Пассек. Джафарханский магильник—ВДИ, М., 1946, № 2, рис. 16.

500 Т. И. Голубкина. Археологическое обследование и раскопки кувшинных погребения в Азербайджане в 1953 г. «Изв. АН Азерб. ССР», 1959, № 1, (ичтимаи елмләр серијасы), сәһ. 30, 5-чи шәкил.

501 Г. Н. Ниорадзе. Көстәрилән әсәри.

ды. Күрчүстанда ејни тип габларын шәрабчылыгда ишләнилдији көстәрилир[502].

Шәрабын јахын мәсафәјә апарылмасында ики гулплу кил матралардан да истифадә едилмишдир. Матраларын сајы о гәдәр дә чох дејилдир вә әсасән Јалојлутәпә мәдәнијјәтинә хас олан абидәләрдән ашкар едилмишдир[503].

Албанларда шәрабчылыгда ишләдилән мүхтәлиф нөв габлардан данышыларкән бадәләр һаггында да мә'лумат вермәк лазым кәлир. Шәрабын ичилмәсиндә ағач, бујнуз, килдән вә шүшәдән гајрылмыш бадәләрдән кениш истифадә едилмишдир. Лакин бунларын һамысынын тәсвирини вермәк бизим үчүн имкан харичиндәдир. Лакин бә'зи кил бадәләр һаггында гысача данышмаг лазымдыр. Минкәчевирдә күп гәбирләриндән бир нечә кил бадә ашкар едилмишдир. Онлар бир-биринә охшасалар да бә'зи фәрди хүсусијјәтләрә маликдирләр. Бадәләр гулпсуздур. Отурачаглары јасты, ағызлары исә көвдәјә нисәбтән енлидир. Бу нөв бадәләрин үзәриндә кәсмә һәндәси нахышлар вардыр ки, бунлар да онлара хүсуси көркәм верир[504]. Бә'зи бадәләрин отурачағы габарыг, ағыз һиссәси исә енлидир[505]. (28-чи шәкил).

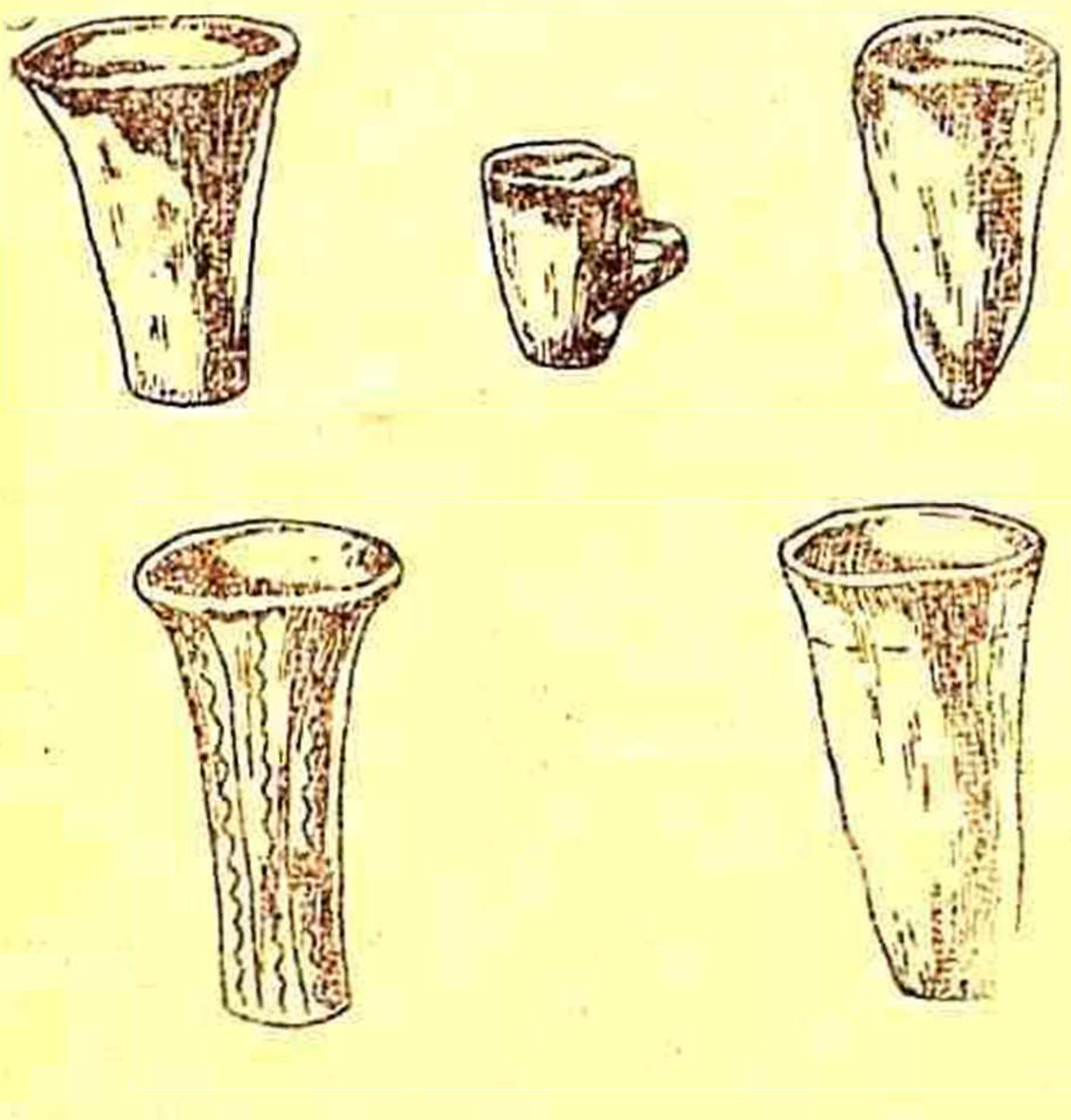

29-чу шәкил

Мә'лумдур ки, ерамыздан әввәл тәхминән II вә ерамызын II әсрләриндә Азәрбајчан әразисинин дағәтәји вә дүзәнлик јерләриндә күп гәбирләр мәдәнијјәти јајылмышдыр. Тәдгигатчы М. Ивашшенко чох инандырычы сурәтдә гејд едир ки, Загафгазијада инсанлар өз өлүләрини дәфн едәркән истифадә етдикләри күпләрдән әввәлләр шәраб вә гејри-

502 К. В. Модабадзе. Көстәрилән әсәри, сәһ. 43.

503 О. Ш. Исмизаде. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956, XXVII табло, 2-чи шәкил, XXIX табло, 2-чи шәкил; Г. М. Әһмәдов. Јалојлутәпә мәдәнијјәтинә аид даһа бир тапынты, Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри, VIII чилд, № 10, 1952, 1 табло, 2-чи шәкил.

504 С. М. Газыјев. Минкәчевир күп гәбирләри албому, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 11.

505 Јенә орада, сәһ. 11.

тәсәррүфат мәһсулларыны сахламаг үчүн истифадә етмишләр[506].

Һәләлик инсанлары ири күпләрдә дәфн етмә адәтинин сәбәби мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Еһтимал ки, бу адәтин јајылмасынын мүәјјән сәбәби дә тәсәррүфатла әлагәдар олмушдур. Һәмин дөврә аид бир нечә тәсәррүфат күпләри тапылмышдыр ки, онларын да бә'зиләри шәрабчылыгда истифадә едилмишдир.

30-чу шәкил

Минкәчевирдә Күрүн сол саһилиндә 2 вә 3 №-ли илк орта әср јашајыш јерләриндә апарылан археоложи газынтылар нәтичәсиндә үзүмчүлүк вә шәрабчылыға аид хејли материал әлдә едилмишдир. Бурада, һәр шејдән әввәл, әрзаг сахланан ири сахсы күпләри гејд етмәк лазымдыр. Бу күпләрдә мүхтәлиф нөв әрзаг сахланса да, онларын чохуна маје төкүлмәси шүбһәсиздир. Чох еһтимал ки, көстәрилән јашајыш јерләриндәки күпләрдә мүәјјән дәрәчәдә үзүм мәһсулу да сахламышлар. Бу чәһәтдән 3 №-ли јашајыш јериндән чәркә илә јан-јана дүзүлән вә тәхминән јарыја гәдәр хам торпаға басдырылан 6 әдәд ири күп даһа әһәмијјәтлидир[507]. Адәтән, дәмир дөврүнүн башланғычына аид едилән белә күпләрин әса-

[506] М. Ивашшенко. Кувшинные погребения Азербайджана и Грузии. «Изв. АН Азерб. ССР», 1947, № 1, сәһ. 73—74.

[507] Р. М. Ваһидов. Минкәчевирдә орта әср јашајыш јерләри. Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун Әсәрләри, XI чилд, 1957, сәһ. 10.

сән шәрабчылыгда ишләдилмәси сүбут едилмишдир. Бурада да ејни һала тәсадүф едилмәсини сөјләмәк чәтин дејилдир. Буну башга мејвә тумларындан чохлуг тәшкил едән үзүм тумлары бир даһа сүбут едир. Күпләрин ағзы сахсыдан сәлигә илә дүзәлдилмиш гапаглар вә дашла өртүлмүшдүр[508].

Күрчүстанда Армазисхевидә археоложи газынтылар заманы ерамызын I әсринә аид 50-дән артыг ири шәраб күпләри ашкар едилмишдир[509]. Һәтта Боганетидән тапылан ири күпләрин ичәрисиндән ашкар едилән чөкүнтүнүн шәраб галығы олмасы анализ нәтичәсиндә мүәјјәнләшдирилмишдир[510].

Албанијада шәрабчылыгдан бәһс едәркән ики тәсадүфи тапынты һаггында да мә'лумат вермәк лазым кәлир. Гутгашен рајонунун Нич кәндиндә јашајан мә'луматчы Депе хәбәр верир ки, кәндин чәнуб-шәрг истигамәтиндә силос басдырмаг мәгсәдилә гујулар газылан заман јерин алтындан чәркә илә дүзүлмүш бир нечә гырмызымтыл рәнкли ири күпләр тапылды. Бу күпләр чох јахшы мүһафизә олунмуш вә онлары инди дә ишләтмәк мүмкүндүр. Онлар бизим һазырда шәраб сахладығымыз күпләрин, демәк олар ки, ејни олуб, онлардан сечилмир[511] (30-чу шәкил).

Дикәр тәсадүфи тапынтыја Гах рајонунун Ләкит кәндиндә В. И. Ленин адына колхозун әразисиндә Дәјирманлы адланан саһәдә тәсадүф едилмишдир. Күпүн һүндүрлүјү 1,33, ағзынын диаметри 33, отурачағынын диаметри исә 20 *см*-ә гәдәрдир. Ағзы ири даирәви сал дашла гапанмыш олан бу күпүн ичәрисиндән үзүм тумлары әлдә едилмишдир. Белә тәсәррүфат күпләринә бу әразидә јер шумларкән чох тәсадүф едилдијини көстәрилир[512]. Дөврү дәгиг мүәјјән едилмәјән бу ики гијмәтли тапынтыларын тәхмини олараг һәләлик албан тајфаларына мәхсус олмасыны еһтимал етмәк олар.

Минкәчевирдә ерамызын III—VIII әсрләринә аид гәбирләрдән үзүм тумларындан башга тулуг парчалары ичәрисиндә үзүм туму вә чохлу шәраб чөкүнтүләринин тапылмасы да мараглыдыр. Бу ону көстәрир ки, гәдимдә шәрабы јалныз ири күпләрдә дејил тулугларда да сахлајырмышлар. Лакин гејд едилмәлидир ки, ири күпләрдә шәраб узун мүддәт сахландығы һалда, тулуглар әсасән бу вә ја дикәр јерә шәрабы дашымагда даһа кениш ишләдиләр. Мә'лумдур ки,

---

[508] Р. М. Ваһидов. Минкәчевирдә орта әср јашајыш јерләри. Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун Әсәрләри, XI чилд, 1957, сәһ. 10.

[509] Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, сәһ. 396.

[510] Јенә орада, сәһ. 397.

[511] Т. А. Бүнјадов. 1960-чы ил Исмајыллы, Гутгашен, Варташен вә Нуха рајонларына олан е'замијјәнин елми һесабаты (әлјазмасы).

[512] Бу мә'луматы етнографија шө'бәсинин елми ишчиси Ш. Гулијев јолдаш вермишдир.

кил габларла мүхтәлиф јерләрә әрзаг дашымаг гејри-мүмкүндүр. Чүнки онлар тез сыныб сырадан чыхырлар. Минкәчевирдән тапылан V—VIII әсрә аид үзүм тумларынын анализи көстәрир ки, бу дөврдә сүфрә үзүмү вә шәраб һазырланан үзүм нөвләри олмушдур[513].

Минкәчевирдә Күр чајынын сол саһилиндә катакомба гәбирләриндә Г. М. Аслановун апардығы археоложи ахтарышлар заманы ерамызын II—III әсрләринә аид күмүш чам тапылмышдыр[514]. Бу чамын отурачағы јасты, ағыз һиссәси исә енли олуб, диаметри 20 *см*-ә гәдәрдир. Гәдим сәнәткарлар тәрәфиндән чох инчәликлә дүзәлдилән бу габын ичәри вә чөл сәтһиндә чәкилмиш үзүм салхымларынын тәсвири бизим үчүн даһа мараглыдыр. Еһтимал ки, бу дөврдә үзүмчүлүјүн чох јајылмасы вә гијмәтли не'мәт олмасы илә әлагәдар олараг онун рәсмини һәтта бу вә ја дикәр габын үзәриндә тәсвир етмишләр. Тәхминән дөврү вә гурулушу е'тибары илә Минкәчевир чамына охшар күмүш чам Күрчүстанда Мтсхетидән дә тапылмышдыр. Күрчүстан чамынын отурачағы һиссәсиндә гоша үзүм салхымлары јарпагларын учундан чыхмыш вәзијјәтдә тәсвир едилмишдир[515].

Тәхминән ерамызын VII әсриндә албанларда үзүмчүлүјү тәсдиг едән абидә тунч ат фигуру үзәриндәки үзүм салхымыдыр. Нахчывандан тапылан бу фигур Ленинград Дөвләт Ермитажында сахланыр. Бу абидәнин дөрдкүнчлү отурачағынын үзәри релјефли рәсмләрлә бәзәнмишдир[516]. Бурада инсан, шир, фил вә дикәр һејван рәсмләриндән башга, битки вә үзүм салхымлары да вардыр. Үзүм салхымларынын сапларынын үзәриндә јарпагларынын тәсвири верилмишдир[517]. Вәһши һејванларын боғазларыны узадыб үзүмләри јемәси сәһнәси дә чох инандырычы вә мәһарәтлә верилмишдир.

Моисеј Каганкатватси албанлардан бәһс едәркән ипәк, памбыг, тахыл, зејтун вә с. илә бәрабәр шәрабын да адыны чәкир[518]. Гәбәлә шәһәри харабасында X—XIV әсрләрә аид мәдәни тәбәгәләрдә үзүм тумларына тәсадүф един-

---

513 А. М. Негрул. Көстәрилән әсәри, сәһ. 118.

514 Г. М. Асланов. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. КСИИМК, вып. 60, 1953, сәһ. 66, рис. 26; Р. М. Вандов Археологические работы в Мингечауре в 1950 году. КСИИМК, вып. 46, 1952, сәһ. 96.

515 А. М. Апакидзе. Г. Ф. Гобеджишвили. А. Н. Каланкадзе, Г. А. Ломтатидзе. Мцхета, Итоги археологических исследований, I, Тбилиси, 1958, сәһ. 99—100, 55-чи шәкил.

516 К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1959, сәһ. 327

517 Јенә орада, сәһ. 328, 42-чи шәкил.

518 Моисеј Каганкатваси. Көстәрилән әсәри, сәһ. 15.

мишдир[519]. Бу фактлара әсасән орта әсрләр дөврүндә Азәрбајчанда үзүмчүлүјүн инкишаф етдијини сөјләмәк олар. Өрәнгалада археоложи газынтылар заманы тапылан үзүм тумларынын тәдгиги нәтичәсиндә ашкар едилмишдир ки, онлар сүфрә вә шәраб һазырланан үзүм нөвләринә мәнсубдурлар[520].

X әср әрәб сәјјаһы Әл-Мүгәддәси Арран, Албанија, Азәрбајчан вә Ермәнистан өлкәсиндә үзүмчүлүјүн инкишаф етдијини хәбәр верир. О, көстәрир ки, Арриһаб өлкәси «бөјүк вә көзәлдир, орада чохлу мејвә вә үзүм вардыр»[521]. Әрәбләр Арриһаб өлкәси дедикдә јалныз Арран, албан дејил, ејни заманда Азәрбајчан вә Ермәнистан әразисини дә нәзәрдә тутурдулар[522].

Сонракы әсрләрдә Азәрбајчанда үзүмчүлүк тәдричән инкишаф едир вә үзүм саһәләри кенишләндирилирди. XIII әсрдә јазылмыш «Әчаибәд-дүнја» адлы чоғрафи әсәрдә Нахчыван шәһәриндән бәһс едиләркән көстәрилир ки, «Буранын мејвәләри ләззәтлидир; дејиләнә көрә Нахчыван үзүмүндән јахшы вә чана хејирлиси јохдур»[523]. Гәрибәдир һазырда Ордубадын бә'зи кәндләриндә шефеһи нөвлү үзүмдән хәстәлик заманы кениш истифадә едилир. Шефеһи бәлкә дә шәфа сөзүндән олуб, хәстәләрә шәфа вермәк мә'насыны дашыјыр. Бу үзүм зәиф дүшмә, үрәк хәстәлији, ганазлығы вә бир сыра башга хәстәликләрин дәрманыдыр. Јерли чамаат дејир ки, шефеһи гүввәтдир. Көрүнүр бу үзүм нөвү орта әсрләрдә Нахчыванда јетишән мәшһур үзүм нөвләриндән бири олмушдур. «Әчаибәд-дүнја»да гәдим Кәнчә шәһәри[524] вә Бејләганда[525] чохлу үзүм јетишдирилдији гејд едилир. Һәмдуллаһ Гәзвинин «Нүзһәтүл-гүлуб» адлы әсәриндә Ордубадда јүксәк кејфијјәтә малик олан үзүмләр јетишдирилдији көстәрилир[526].

XIII—XIV әсрләрдә Азәрбајчанда кениш саһәләрдә јетишдирилән үзүмлүкләр ири феодалларын әлиндә чәмләнмишди[527]. Тарихи сәнәдләрә мүрачиәт етдикдә ајдын олур ки,

---

[519] Ф. Л. Османов. Гәбәләдә бағчылығын инкишафына даир (1959—1961-чи ил археложи материаллар әсасында) Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри, XVIII чилд, № 2, 1962, сәһ. 98.

[520] А. М. Негрул. Көстәрилән әсәри, сәһ. 118.

[521] Н. А. Караулов. Сведения арабских писателей о Кавказе. СМОМПК, вып. XXXVIII. Тбилиси, 1908, сәһ. 86.

[522] К. В. Тревер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 179.

[523] Н. Д. Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке. Уч. зап. Института востоковедения т. IX, М.-Л., 1954, сәһ. 209.

[524] Ә. Ә. Әлизадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 208.

[525] Јенә орада, сәһ. 202.

[526] Јенә орада, сәһ. 37.

[527] Јенә орада, сәһ. 60.

орта әсрләр дөврүндә үзүмчүлүк чох јајылмышды. Тәкчә ону гејд етмәк кифајәтдир ки, јалныз Тәбриз шәһәри әтрафында Рәшидәддинин үзүмлүјүндән 150.000 *кг*-а гәдәр үзүм дәрилирди[528].

Гәдим Азәрбајчанда мүхтәлиф нөв үзүмләр бечәрилсә дә, онлар һаггында әлимиздә чох чүз'и мә'лумат вардыр. Әкәр археоложи газынтылар заманы тапылан үзүм тумлары мүтәхәссисләр тәрәфиндән лазыми гәдәр өјрәнилсәјди, инди чүрбәчүр үзүм нөвү јетишдирилдијини гәти сөјләмәк оларды. Чох тәәссүф ки, бу мәсәлә илә һәлә лазымынча мәшғул олунмур. Лакин буна бахмајараг, орта әсрләр дөврүндә чохлу үзүм нөвләринин варлығы һаггында јазылы сәнәдләрдә хејли мә'лумат вардыр.

Орта әср мүәллифләриндән Надир Мирзә «Тәбризин чоғрафијасы вә тарихи» адлы мәшһур әсәриндә ашағыдакы үзүм нөвләринин мүфәссәл сијаһысыны верир: «Кишмиши, саһиби (ағ вә гырмызы), дизмари, разеги (ики нөв: јуварлаг вә узунсов), әксәри, кәлин бармағы, шаны (ағ вә гара), чиг-чига, гатсаб (гара вә узун), тәбәрзәд, сурхпүст, мәләки вә башгалары»[529].

XVII әср сәјјаһы Өвлија Чәләби Тәбриздә әнгуре, хурдеразеги, мәләки, тәбәрзәд, Шамахыда 7 нөв үзүм, Чәнуби Азәрбајчан вә Гарабағда бир чох үзүм нөвү јетишдирилдијини хәбәр верир[530].

Шүбһәсиз, бу көстәриләнләр Азәрбајчанда орта әсрләрдә бечәрилән үзүм нөвләринин чох аз бир һиссәсини тәшкил едир. Јәгин ки, Азәрбајчанын кәнд вә шәһәрләриндә даһа чох үзүм нөвү мөвчуд олмушдур.

Ерамызын VII әсринин орталарындан әрәбләр Азәрбајчана һүчум едирләр. Азәрбајчан әразисинин бир сыра рајонларында Зәрдүшт вә христианлыг дини гүввәдә олса да, ислам дини зорла јајылырды[531]. Ислам дининә көрә исә шәрабын һазырланмасы вә ичилмәси гәти гадаған едилмишди. Буна көрә дә һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, орта әср әрәб мүәллифләринин әсәрләриндә Азәрбајчанда шәрабчылығын инкишафына даир мә'лумата аз раст кәлирик. Әлбәттә, шәрабчылыг бөјүк тәнәззүлә уграса да бу онун тамамилә мәһви дејилди. Динә көрә шәраб ичмәк гадаған олса да, ондан тәбабәтдә бир мүаличә мәгсәди кими истифадә едилирди. X

---

528 Ә. Ә. Әлизадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 37.

529 Јенә орада, сәһ. 36.

530 Өвлија Чәләби. Сәјаһәтнамә. II чилд, 1334, сәһ. 241, 257, 297. (Бу, Ә. Ә. Әлизадәнин Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, әсәринин 36-чы сәһифәсиндән көтүрүлмүшдүр).

531 Азәрбајчан тарихи, I чилд. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты. 1958, сәһ. 122.

Эср фарс тәбиби Әбу-Мәнсур өзүнүн «Китабәл-әбнијеан хакик Әл-әдвије» әсәриндә јазыр ки, шәраб лазыми гајдада ичилдикдә о бәдәнин сағламлығы үчүн чох фајдалы олур. Шәраб бәдәни мөһкәмләндирир, инсанда чәсарәт, шәнлик вә фәрәһ доғурур[532]. Шәрабдан күбар мәчлисләринин мүәјјән шәнликләриндә истифадә едилмәси дә мә'лум бир һәгигәтдир. Әкәр биз Низами Кәнчәвинин өлмәз поемаларына мүрачиәт етсәк онда көрәрик ки, орада шәрабдан дәфәләрлә сөһбәт ачылмыш вә она јүксәк гијмәт верилмишдир.

«Саги, вер мәнә о гырмызы судан,
Ки, ондан гочалар кәнчләшир һәр ан.
Вер ондан парласын кәнчлик улдузу,
Бу сары күлләри едим гырмызы»[533].

Һәмдуллаһ Гәзвини гејд едир ки, Азәрбајчанын бир сыра јерләриндә һазырланан шәраблар өз кејфијјәтилә мәшһур иди[534].

Гејд етмәк лазымдыр ки, гәдим вә орта әсрләрдә үзүмдән јалныз шәраб дејил, туршаширин (боза), сиркә, гораба, абгора, дошаб, ричал, кишмиш вә башга шејләр һазырланараг кениш истифадә едилмишдир.

Кечмишдә үзүмдән алынан бу көстәрдијимиз ләззәтли ички вә јемәк шејләрин һазырланмасы просесини өјрәнмәк үчүн етнографик материаллара мүрачиәт етмәк лазым кәлир.

Бәлкә дә шәрабла ејни бир дөврдән һазырланмаға башланмыш туршаширин дини көрүшлә әлагәдар олараг орта әсрләрдә даһа кениш јајылмышдыр. XIII—XIV әсрләрдә Азәрбајчан кәндлиләринин туршаширин һазырладыглары гејд едилир[535]. Азәрбајчанда туршаширинин һазырланма гајдасы вә истифадә едилмәсини өјрәнәркән XIII әсрин орталарында јашамыш мәшһур Венесија сәјјаһы Марко Полонун вердији мә'лумата хүсуси диггәт вермәк лазымдыр. О, гејд едир ки, азәрбајчанлылар шәрабы (үзүм ширәси—*Т. Б.*) очагда гајнатдыгда бухарланма кедир, галан маје шәраб дејил, башга чүр адланыр вә ширин дада маликдир, дини гајдаја көрә гадаған едилмәјән бу мајени ичирләр[536].

Туршаширин алмаг үчүн үзүм әзилиб ширәси чыхарылыр. Алынмыш ширәни ири тијанлара төкүб гајнадырлар. Гајнама просеси бир гајда олараг тәхминән ширәнин јарысы

---

532 И. П. Петрушевский. Виноградарство и виноделие в Иране в XIII—XV вв. Византийский временник XI, 1956, сәһ. 173.

533 Низами Кәнчәви. Көстәрилән әсәри, сәһ. 260.

534 А. А. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, сәһ. 37.

535 Јенә орада.

536 Путешественники об Азербайджане. Баку, 1961, сәһ. 37.

галынча давам етдирилир. Тиіандакы ширə јенə дə ири сахсы күплəрə төкүлүр. Күплəр јарысына вə ја үчдə ики һиссəсинə гəдəр долдурулур ки, орада баш верəн реаксија нормал кечсин. Мүəјјəн мүддəт кечдикдəн сонра реаксија сона чатыр вə күплəрин ағзы мөһкəм гапаныр. Сары-гырмызымтыл рəнкдə олан туршаширин чох лəззəтли бир ичкидир. Гајнама процеси камил олмадыгда туршаширин ачы дад верир вə тез хараб олур. Бу ички нөвү Азəрбајчанда чох кениш јајылмыш вə дини нөгтеји-нəзəрдəн гадаған едилмирди. Тој вə шəнликлəрдə чох истифадə едилирди[537].

Орта əсрлəрдə Иран[538] вə Азəрбајчанда[539] үзүмдəн чохлу сиркə һазырланырды. Үзүмдəн сиркə чəкмəк үмумијјəтлə Шəргдə кениш јајылмыш вə онун һазырланмасы тарихи дə шүбһəсиз, даһа гəдимдəн мөвчуддур. Сиркəнин алынмасы үсулу нисбəтəн садə олуб, инди дə халг арасында ејни гајда үзрə дүзəлдилир. Јетишмиш үзүм əзилəрəк салхымы илə ири күплəрə басылыр вə тəхминəн бир-ики ај сəрин јердə сахланылыр. Күпүн ағзы əски илə мөһкəм бағланылыр вə үстүндəн сал даш гојулур. Ширəнин гычгырмасы үчүн күпүн ичəрисинə чөрəк, дəмир парчасы, көмүр вə с. атылыр ки, бу да мајенин шəраба чеврилмəсинин гаршысыны алыр. Күпүн ичəрисиндəки ширə вахтлы-вахтында ағачла гарышдырылыр. Күпдə реаксија дајандыгда сиркə сүзкəчдəн кечирилир. Сиркə сүзүлдүкдəн сонра бир нечə күн «кəлмəк» үчүн күнүн алтында галыр[540]. Сиркə төкүлмүш габын ағзы, адəтəн, хəмирлə суваныр ки, һава кечмəсин. Турш дада малик олан сиркə əсасəн хəмир хөрəклəрə төкүлүр.

Үзүм ширəсини гатылашынчаја гəдəр гајнатдыгда гораба алыныр. Горабаны ичəркəн онун ичинə бир гəдəр су əлавə едилир. Чох ширин дады олан гораба əн јағлы јемəклəрдəн сонра ичилир вə инсанын бəдəнини сəринлəшдирир.

Јетишмəмиш үзүм килəлəрини əзиб сујундан абгора (гора сују) һазырлајырлар. Бə'зи јемəклəрə əдвијјат кими төкүлəн абгора туршмəзə дада маликдир. Күпəлəрдə сахланан абгора бир аја гəдəр күнүн шүалары алтында сахланыр вə сонра ағзы мөһкəм бағланыр. Абгора, адəтəн, хəмир хөрəклəриндə даһа чох ишлəдилир.

Башга мејвəлəрдəн дошаб һазырландығы кими, үзүмдəн дə һазырланыр. Орта əсрлəрдə дошабдан чох кениш истифадə

---

537 Бу мə'луматы елми ишчи Ш. Гулијев вердији үчүн она өз миннəтдарлығымызы билдиририк.

538 И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.-Л., 1960, сəһ. 37.

539 Ə. Ə. Əлизадə. Көстəрилəн əсəри, сəһ. 37.

540 Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. IV. Тифлис. 1868, сəһ. 83.

едилирди. Дошабы алмаг үчүн јетишмиш үзүмү әзиб ширәсини чыхарыр, алынмыш ширәјә аз мигдарда тут ағачынын күлү вә ја хүсуси тәркибә малик олан сары торпаг гатылыр. Гатылан шејләр ширәнин тәркибини дәјишдирир вә туршулуғуну азалдыр. Алынан ширә сүзкәчдән кечирилир. Ширәли маје тәхминән јарысына гәдәр гајнадылыб гатышдырылдыгда дошаба чеврилир. Алынан гаты дошаб гәһвәји рәнкдә олуб, ширин дада маликдир. Јахшы һазырланмыш үзүм дошабы гыша галдыгда даһа да гатылашыр, буна да харланма дејилир. Ф. Л. Османов Гәбәләдә ерамызын IX—XIV әср багчылыгындан бәһс едәркән јазыр: «...Үзүм чәјирдәкләри тәсәррүфат гујуларындан допу вә ләјән формалы кил габларын ичәрисиндән тапылмышдыр. Габларын ичәриси түнд гырмызы рәнкдәдир. Бу габларын һәчми кичикдир. Белә ки, көстәрилән габлар чахыр сахламаг үчүн әлверишли дејилдир. Мә'лумдур ки, орта әсрләрдә үзүмдән чох вахт дошаб да бишипрмишләр»[541].

Ричалын тарихи дә дошабынкы гәдәр гәдим олуб, ејни дөврүн мәһсулудур. Чүнки бунларын һазырланмасы демәк олар ки, ејнидир. Акад. Ә. Ә. Әлизадә гејд едир ки, орта әсрләр дөврүндә истифадә едилән ричалын чох гәдим бир тарихи вардыр[542]. Үзүм ширәси гајнадылыб дошаб һалына дүшдүкдән сонра ичәрисинә јетишмиш үзүм киләләри төкүлүр. Дошабла онун ичәрисинә төкүлән үзүмүн чәкиси тәхминән ејни олур (10 *л* дошаба 8—10 *кг*-а гәдәр үзүм төкүлүр). Мүәјјән вахт гајнадылдыгдан сонра үзүм киләләри бишир вә дошаб да гатылашыр вә беләликлә дә ричал һазырланыр.

Үзүмдән ән чох һазырланан мәһсуллардан бири дә кишмишдир. Кишмишин Загафгазијада һәлә ерамыздан әввәлки VII әсрдә һазырланмасыны тәсдиг едән дәлил археоложи газынтылар заманы Ермәнистанда Кармирблурдан ашкар едилмишдир. Б. Б. Пиотровски вә Л. М. Чанполадјан[543] көстәрилән јердән тапылан кишмишә әсасән гејд едирләр ки, кишмиш еһтимал ки, башга јерләрә дә ихрач едилирди. Шүбһәсиз, кишмиш Азәрбајчанда да гәдим вә орта әсрләрдә чох истеһсал едилмиш вә јалныз дахили базарларда дејил, һәтта башга өлкәләрин базарларында да сатылырмыш. Кишмишин һазырланмасы садә вә асандыр. Адәтән, ири һөрмә сәбәтләрә дәрилән үзүм әввәлчәдән дүзәлдилмиш јерә төкүлүр. Һәмин јерә чох назик саман төкүрләр вә саманын үзәринә исә үзүм салхымларыны сәрәрәк 15—20 күн күнүн ал-

[541] Ф. Л. Османов. Гәбәләдә багчылыгын инкишафына даир. Азәрбајчан ССР ЕА «Мә'рузәләри», XVIII чилд, 1962, № 2, сәһ. 98.

[542] Ә. Ә. Әлизадә. Көстәрилән әсәр, сәһ. 38.

[543] Б. Б. Пиотровский, Л. М. Чанполадјан. Көстәрилән әсәр, сәһ. 24.

тында сахлајырлар. Сонра исә гурумуш үзүм асанлыгла салхымындан ајрылыр вә беләликлә дә кишмиш һазырланыр. Јүксәк кејфијјәтли сәбзи һазырламаг үчүн Чәнуби Азәрбајчанын Мијадбад шәһәриндән хүсуси көј даш кәтирилир вә тијанлара төкүб суда һәлл едилир. Сонра онун үзәриндән үзүм төкүлүр вә тез чыхарылараг саһәјә сәпилир. Ејни гајда үзрә гурудулур вә рәнки саралыр[544].

Нахчыван МССР-ин әразисиндә дә кишмиш тәхминән ејни гајда үзрә һазырланыр. Үзүмүн чох гурумасынын гаршысыны алмаг мәгсәдилә тијанда гајнајан сујун ичәрисинә тәнәк күлү, шоран биткиси күлү вә ја хүсуси тәркибли сары торпаг төкүлүр. Гајнајан сујун ичәрисинә үзүмү сәбәтә долдурулмуш һалда гојуб, тәхминән 2—3 дәгигә галдыгдан сонра чыхарырлар. Бу заман үзүм гонур рәнк алыр. Сәбәтдәки салхымлар әввәлчәдән дүзәлдилмиш јерә төкүлүр. Үзүм күнүн тә'сири нәтичәсиндә гурујараг кишмиш олур[545]. Үзүмчүлүјә јекун вураркән үзүмүн мүәјјән мүддәт тәзә сахланылмасы шәртләрини дә изаһ етмәк лазым кәлир. Чох еһтимал ки, Азәрбајчанда орта әсрләр дөврүндә үзүмчүлүклә хүсуси мәшғул оланлар бу мәсәләјә јахшы бәләдмишләр. Үзүмү тәзә сахламаг үчүн бир сыра гајдалар вардыр. Лакин биз онларын әсас вә кениш јајыланларыны гејд етмәклә кифајәтләнәчәјик. Дәрилмиш үзүм салхымларыны һачалы ағача кечириб тәмиз вә һавасы һәмишә бир вәзијјәтдә олан бинада олдуғу кими апрел-мај ајларына гәдәр сахламаг олар. Нормал истиликдә олан бинанын дөшәмәсинә ағач овунтусу төкүлүр. Сонра салхымлары онун үзәринә гојараг јенидән үстү һәмин шејлә өртүлүр вә беләликлә дә үзүм бир нечә ај олдуғу кими гала билир.

Насир ибн-Мәһәммәд ибн-Һејдәр тәрәфиндән һичри 986 (1578)-чи илдә јазылан әкинчилик вә бағчылыға даир гијмәтли бир әсәрдә бу барәдә хүсуси көстәриш верилир. «Јетишмиш үзүм салхымыны торпагдан бир аз јухары сахламалы вә салхымын үстүнү сүсән јарпағы вә јахуд от вә әләфлә өртмәли, бу шәрт илә ки, јағыш јағаркән үзүмә дәјмәсин. Бу гајда илә үзүмү баһар ајларына гәдәр сахламаг олар. Јахуд да бир сахсы габы мејвәнин көтүјүнүн јанына гојуб, үзүм олан чубуғу үзүмлә бәрабәр һәмин габын ичинә салмалы вә габы јанпөртү вәзијјәтдә гојуб ағзыны кил вә јахуд башга шејлә бағламалы. Бу заман үзүм баһар ајынадәк чү-

---

544 Бу мә'луматы бизә Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Тарих Институтунун аспиранты Әзәрли Мәммәд вердији үчүн она өз тәшәккүрүмүзү билдиририк.

545 Материал мүәллиф тәрәфиндән 1963-чү илдә Нахчыван МССР әразисинә олан етнографик сәфәр заманы топланмышдыр.

румәјиб галар»[546]. Лакин бу мәсәләдә үзүмүн сорту да нәзәрдә тутулур.

Бүтүн јухарыда көстәрилән дәлилләрдән тамамилә ајдын олур ки, Загафгазија үзүмүн илк вәтәнләриндәндир. Онун мүәјјән бир һиссәсини тәшкил едән Азәрбајҹан әразисиндә үзүмчүлүк вә шәрабчылыг тунҹ дөврүндән башлајараг тәдриҹән инкишаф етмиш вә сонракы дөврләрдә даһа кениш јајылмышды. Үзүмчүлүк дәмир дөврү вә орта әсрләрдә кәнд тәсәррүфатынын ајрыҹа бир саһәси олараг инсанларын игтисади һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр.

НӘТИҸӘ

Гијмәтли мадди-мәдәнијјәт галыглары, бир сыра тарихи сәнәдләр вә зәнкин етнографик материаллар әсасында Азәрбајҹанда әкинчилијин инкишаф тарихинә даир ашағыдакы нәтиҹәләри чыхармаг олар.

Азәрбајҹан әразисиндә тәсәррүфатын әсас саһәләриндән бирини тәшкил едән әкинчилијин инкишаф тарихинин тәдгиги ерамыздан әввәлки I миниилликдән башлајараг ерамызын XII—XIII әсрләри арасындакы кениш бир дөврү әһатә етмишдир. Бу дөвр Азәрбајҹан тарихиндә иҹма гурулушунун тәдриҹән дағылыб синифли ҹәмијјәтә кечдији, феодализмин әмәлә кәлиб вә инкишаф етдији бир дөвр кими сәҹијјәләнир. Һәмин дөврдә ҹәмијјәтин инкишафы илә јанашы јерли әһалинин тәсәррүфат саһәләри мөвҹуд гурулуша ујғун олараг тәдриҹән инкишаф едир вә кенишләнирди. Лакин унутмаг лазым дејил ки, тәдгиг олунан дөврдә Азәрбајҹана вахташыры ассурлар, скифләр, аланлар, ромалылар, сасаниләр, әрәбләр, монголлар вә башгалары һүҹум етмишләр. Белә арасы кәсилмәјән гарәтчилик мүһарибәләри вә дахили феодал ҹәкишмәләри өлкәнин игтисади вә мәдәни инкишафына өз мәнфи тә’сирини көстәрмәјә билмәзди. Лакин бу маниәләрә бахмајараг јерли әһалинин игтисадијјатынын әсасыны тәшкил едән әкинчилик истеһсал мүнасибәтләринин инкишафы илә әлагәдар олараг даһа да кенишләнир вә артырды.

Јерин шумланмасында кениш ишләдилән аләт ҹүт олмушдур. Лакин дәмир бел вә ағыр котанын да истифадә едилмәсини унутмаг олмаз. Дөврүнә көрә ән мүһүм јер шумлајан аләт олан ағыр котанлар һәләлик тәхмини олараг X—XII әсрләрдән мә’лумдур. Бу котанлар ән чох бағчылыг вә бостанчылыгда истифадә едилмишдир.

Азәрбајҹанда, хүсусилә онун дүзәнлик рајонларында әкинчилијин инкишафында сүн’и суварма мүстәсна әһәмијјәт

[546] А. Ибраһимов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 106.

кәсб етмишдир. Бурада тәхминән ерамыздан әввәлки I миниллијин орталарындан ири архларын чәкилмәси ишинә башланмышдыр. Дүзәнликдә мүхтәлиф дөврләрдә чәкилән магистрал архларын галыглары Муған вә Мил дүзләриндә инди дә галмагдадыр. Дағәтәји рајонларда исә суармада сүн'и архларла бәрабәр, тәбии чајлар вә кәһризләрдән дә истифадә едилмишдир. Дағ вә дағәтәји әразидә, әсасән иглим шәраитилә сых әлагәдар олараг, јағышлар васитәсилә дәмјә тахыл зәмиләри суарылмышдыр.

Тахыл бичининдә бә'зи садә гырма вә јолма гајдалары илә бәрабәр, аз да олса, гурашдырма ораглардан истифадә едилмишдир. Лакин тәхминән ерамыздан әввәлки VIII әсрдән е'тибарән мүхтәлиф формалы дәмир ораглар бичин просесиндә кениш ишләдилмиш вә сонракы дөврләрдә сүр'әтлә артмагла һәлледичи аләт олараг садәдән мүрәккәбә доғру инкишаф етмишдир.

Етнографик мүшаһидәләр әсасында бәрпа едилән бир сыра чох гәдим дәндөјмә гајдалары тәдгиг олунан дөврдә тамамилә арадан чыхмајыб икинчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб етмишдир. Лакин һејван дырнаглары васитәсилә дәнин дөјүлмәси гајдасы өз әввәлки үстүнлүјүнү сахласа да, бу дөврүн характерик дән дөјмә аләтләри чарчар вә хүсусилә вәлләр олмушдур. Јерли әһали тахылын сахланмасында әсасән садә торпаг гујулар, ири сахсы күпләр, дәри вә көн дағарчыглар, һөрмә чувал вә хурчунлар, ағач код вә анбарлардан истифадә етмишләр.

Дәнин үјүдүлмәсиндә садә дән дашлары, сүрткәчләр вә киркирләрдән (әл дәјирманы) башга, су дәјирманларындан да илк дәфә олараг истифадә едилмишдир.

Археоложи вә етнографик материаллардан тамамилә ајдын олур ки, Шәрг өлкәләриндә олдуғу кими, Азәрбајчанда да тәдгиг едилән дөврдә чөрәк биширмәдә мүхтәлиф гурулушлу тәндирләрдән чох кениш истифадә едилмишдир. Лакин тәндирләрә нисбәтән азлыг тәшкил едән сачлардан да чөрәкбиширмәдә истифадә едилмишдир.

Әкинчилијин инкишаф тарихинин өјрәнилмәсиндә әсас јери әмәк аләтләри тутса да, бу саһәнин һәртәрәфли ишыгландырылмасында газынтылар заманы тапылан тахыл нөвләринин дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Тәдгиг олунан дөврдә ән чох јумшаг, бәрк буғда вә бир нечә арпа нөвү бечәрилмишдир. Тахылчылыгда әсас јери буғда вә арпа тутса да, дары, дүјү вә башга дәнли биткиләр дә бечәрилмишдир.

Дәнли биткиләр ичәрисиндә хүсуси әһәмијјәтә малик олан чәлтик тәхминән илк орта әсрләр дөврүндә гоншу өлкәләр васитәсилә Азәрбајчана кечмиш вә онун бә'зи мүнасиб

рајонлары әразисиндә бечәрилмишдир. Лакин чәлтијин илк орта әсрләрдә бечәрилмәсинә бахмајараг јерли халгын игтисади һәјатында сонунчу јерләрдән бирини тутмушдур.

Азәрбајчан әразисиндә һәлә тунч дөврүндән тохучулуг сәнәтиндә истифадә олунан кәтан биткиси дәмир дөврүндә хејли артмыш вә мәдәни һалда бечәрилмишдир. Лакин гојунчулуг вә памбығын орта әсрләрдә даһа сүр'әтлә инкишафы кәтанын азалмасына сәбәб олмушдур.

Кәтан биткисинә нисбәтән чох-чох сонра бечәрилән памбыг јалныз дәмир дөврүнүн мәһсулу кими гијмәтләндирилә биләр. Памбығын Азәрбајчанда нә вахтдан бечәрилмәсини гәти демәк олмаса да, онун ерамыздан әввәлки IV—III әсрләрдә истифадә едилмәсини еһтимал етмәк олар. Иглим шәраитинә әсасән, һазырда олдуғу кими, гәдимдә дә Загафгазијада ән чох памбыг бечәрилән саһәнин Азәрбајчанда олдуғуну сөјләмәк олар. Материаллардан тамамилә ајдын олур ки, ерамызын I—X әсрләриндә Азәрбајчанда, хүсусилә онун аран рајонларында чохлу памбыг бечәрилмиш вә ондан мүхтәлиф нөв парча вә палазлар тохунмушдур. Орта әсрләр дөврүндә памбыгчылыг даһа да инкишаф етмиш вә тәсәррүфатын габагчыл саһәләриндән биринә чеврилмишдир.

Азәрбајчан гәдим әкинчилик вә малдарлыг өлкәси олдуғу кими, һәм дә бағ вә бостанчылыг өлкәсидир. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, Загафгазија дүнјада бир сыра биткиләрин, хүсусилә мејвәләрин (үзүм, алма, армуд, алча, нар, һејва вә с.) илк дәфә мәдәниләшмәсинин вәтәни сајылыр[547]. Бә'зи материаллара көрә бостанчылыг Азәрбајчанда тунч дөврүнүн сонларындан әмәлә кәлсә дә, бу саһә бағчылыгдан хејли сонра јаранмыш вә әсас е'тибары илә дәмир дөврүнүн мәһсулу олмушдур. Тәхминән тунч дөврүндән әсасы гојулан бағчылыг вә бостанчылыг дәмир дөврүндә мүәјјән рол ојнамышдыр. Лакин орта әсрләрдә дә бу тәсәррүфат саһәләри мүгајисә едилмәз дәрәчәдә кенишләнмиш вә даһа чох мәһсул әлдә едилмишдир. Һәтта онлар тахылчылыгдан сонра игтисадијјатда әсас јерләрдән бирини тута билмишдир.

Фактики материаллар бир даһа көстәрир ки, Загафгазија үзүм јетишдирилмәсинин илк вәтәнләриндән бири олмушдур. Онун бир һиссәсини тәшкил едән Азәрбајчан әразисиндә үзүмчүлүк вә шәрабчылыг тунч дөврүндән тәдричән инкишаф етмиш вә сонракы дөврләрдә даһа кениш шәкил алмышдыр. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә тапылан үзүмәзән даш вә кил тәкнәләр, шәраб сахланан ири күпләр, тулуглар вә кичик габлар шәрабчылығын инкишафыны көстә-

---

547 Н. И. Вавилов. Пшеница в Абиссинии. Л., 1931, сәһ. 230.

рән әсас материаллардыр. Лакин ислам дининә көрә шәраб һазырламаг гәти гадаған сајылдығындан бу саһә орта әсрләрдә бөјүк тәнәззүлә уғрамышдыр. Үзүмдән шәрабдан башга, кишмиш, сиркә, туршаширин, дошаб, ричал, абгора вә бир сыра башга ичкиләр дә һазырланмышдыр. Үзүмчүлүк дәмир дөврүндә вә орта әсрләрдә ајрыча тәсәррүфат саһәсинә чеврилмиш вә јерли халгын игтисади һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр.

ГӘБУЛ ЕДИЛМИШ ӘДӘБИЈЈАТ ИХТИСАРЛАРЫНЫН СИЈАҺЫСЫ

Известия АзФАН	— Известия Азербайджанского филиала Академии наук СССР
Изв. Азкомстарис	— Известия Азербайджанского комитета по изучению памятников старины и искусства
Изв. АН Азерб. ССР	— Известия Академии наук Азербайджанской ССР
Изв. ААК	— Известия Азербайджанской археологической комиссии
Изв. ГАИМК	— Известия Государственной Академии истории материальной культуры
Изв. КОИРГО	— Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества
СА	— Советская Археология
СЭ	— Советская Этнография
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИ	— Вопросы истории
ТИИФ	— Труды Института истории и философии АН Азербайджанской ССР
ДАН Азерб. ССР	— Доклады Академии наук Азербайджанской ССР
ТМИА	— Труды Музея истории Азербайджана
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МКА	— Материальная культура Азербайджана
СМОМПК	— Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа.
НАИИ АН Азерб. ССР	— Научный архив Института истории Академии наук Азербайджанской ССР
ТИЗ АН Азерб. ССР	— Труды Института земледелия Академии наук Азербайджанской ССР
МИЗ СССР	— Материалы по истории земледелия СССР
ТОС	— Труды общества судоходства
ВЭК	— Вопросы этнографии Кавказа
Сообщ. Груз. ССР	— Сообщения Грузинского филиала Академии наук СССР
ТИЭ АН Груз. ССР	— Труды Института этнографии Академии наук Грузинской ССР

Сб. МКЭШР	— Сборник материальной культуры эпохи Шота Руставели
КЭС	— Кавказский этнографический сборник
УЗИВ АН СССР	— Ученые записки Института востоковедения Академии наук СССР
СНТСИ	— Сборник научных трудов сельхозинститута
ТТГУ	— Труды Тбилисского государственного университета
АММ	— Азәрбајчанын мадди-мәдәнијјәти.
АЕАМ	— Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын мә'рузәләри.
АЕАХ	— Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасыны Хәбәрләри
АЕАТИЕА	— Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Тарих Институтунун елми архиви
АЕАТИӘ	— Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Тарих Институтунун әсәрләри.
ГАИМ	— Гафгаз Албанијасы тарихи мәсәләләри.
АТДМ	— Азәрбајчан тарихинә даир материаллар
АТМӘ	— Азәрбајчан тарихи музејинин әсәрләри
РӘФӘ	— Республика Әлјазмалары фондунун әсәрләри.

ӘДӘБИЈЈАТ

Маркс К. и Энгельс Ф. Избранные произведения, т. XXIII, 1930.

Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. XXI, 1961.

Маркс К. Британское владычество в Индии. Собрание сочинений, т. IX, 1957.

Энгельс Ф. Диалектика природы. М., 1955.

Ленин В. И. О государстве. Сочинения, т. 29, М., 1950.

Ленин В. И. Сочинения, т. 5., М., 1953.

Алекперов А. К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.

Алиев И. О мидийском обществе. «Изв. АН Азерб. ССР», 1948, № 10.

Алиев И. История Мидии. Баку, 1960.

Алиев К. Племена древней Кавказской Албании (автореф.), Л., 1962.

Ализаде А. А. Некоторые сведения о Ширване. «Изв. АН Азерб ССР», 1947, № 12.

Ализаде А. А. Некоторые сведения о новообнаруженной кахризной системе г. Баку. «ДАН Азерб. ССР», т. 10, № 5, 1954.

Ализаде А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956.

Ал-Истехри. Книга путей и царств. СМОМПК, вып. 29, Тифлис.

Ал-Мукадеси. СМОМПК, вып. 38. Тифлис.

Альтман М. М. Исторический очерк города Ганджа. Баку, 1949.

Альтман М. С. Техника виноделия в древней Греции. «Изв. ГАИМК», вып. 108, М.—Л., 1935.

Анфимов Н. В. Земледелие у места сарматских племен Прикубанья. МИА, 1951, № 25.

Аракелян Б. Н. Гарни, I. Ереван, 1951.

Армянская география VIII в. (Перевод и примечания К. П. Патканова). Спб., 1877.

Артамонов М. И. Очерки древнейшей истории хазар. Л., 1936.

Арциховский А. В. Основы археологии. М., 1955.

Асланов Г. М. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. КСИИМК, вып. 60, 1955.

Асланов Г. М. Материальная культура Мингечаура I—VII вв. (автореф.). Баку, 1963.

Асланов Г., Ваидов Р., Ионе Г. Древний Мингечаур. Баку, 1959.

Апакидзе А. М. Бакурцихские археологические памятники. Тбилиси, 1940.

Апакидзе А. М., Гобеджишвили Г. Ф., Калантадзе А. Н., Ломтатидзе Г. А. Мцхета, I. Тбилиси, 1958.

Б а р д а в е л и д з е В. В. Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен. Тбилиси, 1957.

Б а х т е е в Ф. Х. Проблема экологии, филогении и селекции ячменя. М.—Л., 1953.

Б а х т е е в Ф. Х. К истории культуры ячменя в СССР. МИЗ СССР, Сб. II, М.—Л., 1956.

Бахчеводство, М., 1959.

Б е д у к а д з е С. О поточных мельницах Арагвского ущелья. ВЭК, Тбилиси, 1952.

Б е д у к а д з е С. Мукомольная техника в Грузии. ВЭК, II. Тбилиси, 1956.

Б е р т е л ь с Е. Низами, М., 1957.

Б л а в а т с к и й В. Д. Земледелие в античных государствах северного Причерноморья. М., 1953.

Б о г а е в с к и й Б. Л. Очерк земледелия Афин. Петроград, 1915.

Б о л т у н о в а А. И. Возникновение классового общества и государственной власти в Иберии. ВДИ, 1956.

Б о ч о р о ш в и л и Л. Грузинская керамика, т. I. Тбилиси, 1949.

Б у н я т о в Т. А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957.

Б у н я т о в Т. А., Г у с е й н о в М. М. Результаты археологических поездок в Акстафинский и Казахский районы в 1955 году. ТМИА, т. II, 1957, Баку, 1960.

В а в и л о в Н. И. Центр прохождения культурных растений. Л., 1926.

В а в и л о в Н. И., Б у к и н и ч Д. Д. Земледелие Афганистана. Избр. труды Н. И. Вавилова в пяти томах. М.—Л., 1959.

В а и д о в Р. М. Раннесредневековое городище Судагылан (Мингечаур). КСИИМК, вып. 54, 1954.

В е р б и н А. А. У истоков отечественной агрономии. М., 1955.

Всемирная история. М., т. I, 1955.

Всемирная история. М., т. II, 1956.

Г а н з е к е ц и Кирокос. История Баку, 1946.

Г е н В. Культурные растения и домашние животные и их переход из Азии в Грецию и Италию. Спб., 1872.

Г е о п о н и к и. Византийская энциклопедия X века. М.—Л., 1960.

Г е р о д о т. История в девяти книгах. (Перевод с греческого О. Г. Мищенко. Киев, 1885).

Г о л у б к и н а Т. И. О зооморфной керамике из Мингечаура. МКА, том II. Баку, 1951.

Г о л у б к и н а Т. И. Археологическое обследование и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 г.

«Изв. АН Азерб. ССР», серия обществ. наук, 1959, I.

Г о р д о н Ч а й л д. Древнейший Восток в свете новых раскопок. М., 1956.

Г о р о д ц о в В. А. Елизаветинское городище и сопровождающие его могильники по раскопкам 1935 г. СА I, 1936.

Г р а к о в Б. Н. Тара и хранение сельскохозяйственных продуктов в классической Греции VI—IV вв. до н. э. «Изв. ГАИМК», вып. 108. М.—Л., 1935.

Г р о с с г е й м А. А. Дикие съедобные растения Кавказа. Баку, 1942.

Г у г у ш в и л и П. В. Ирригация в Закавказье XIX—XX вв. Труды ИЭ АН Груз. ССР, т. XII. Тбилиси, 1961.

Г у л я м о в Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1957.

Г у м м е л ь Я. И. Отчет о раскопках около Кировабада в 1938 г. «Изв. АН Азерб. ССР», 1949, № 3.

Г у м м е л ь Я. И. Археологические очерки, Баку, 1940.

Гуммель Я. И. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. Груз.ФАН СССР, т. 1, 1940, № 10.
Гуммель Я. И. К проблеме археоботаники Закавказья. Сообщ. II АН Груз. ССР, т. 2, 1941, № 1—2.
Гуммель Я. И. Старая Гянджа. НАИИ АН Азерб. ССР, инв. № 1000.
Дарвин Ч. Происхождение видов. М.—Л., 1937.
Дарвин Ч. Изменение животных и растений в домашнем состоянии. М.—Л., 1941.
Дацюк Б. Д. Рабовладельческий строй и рабовладельческие государства на территории Закавказья и Средней Азии. Восточные славяне. М., 1955.
Девицкий В. Садоводство в городе Ереване. СМОМПК, вып. 22. Тифлис, 1897.
Декапрелевич Л. Л Главнейшие полевые культуры эпохи Шота Руставели. Сб. МКЭШР, Тбилиси, 1938.
Декапрелевич Л. Л. Основные сорта зерновых культур Грузии. Тбилиси, 1947.
Джавахишвили И. История грузинского народа, кн. 1. Тбилиси, 1928.
Джавахишвили И. Экономическая история Грузии. Тбилиси, 1930 (на груз. яз.).
Джавахишвили И., Бердзенишвили Н., Джанашия С. История Грузии. Тбилиси, 1943.
Джалабадзе Г. В. К истории земледельческих орудий Восточной Грузии (автореф. Тбилиси), 1955.
Джапаридзе О. Земледельческие орудия позднебронзовой эпохи западной Грузии. ТТГУ, т. 49, 1953 (на груз. яз.)
Джафарзаде И. М. Ходжалинская экспедиция. Земляной курган № 5. «Изв. АзФАН СССР», 1941, № 2.
Джафарзаде И. М. Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку, 1949.
Джафарзаде И. М. Искусственное орошение и народные способы водоснабжения на Апшероне. ВЭК, Тбилиси, 1952.
Довженок В. И. Земледелие древней Руси (на укр. яз.). Киев, 1961.
Дьяконов И. М. История Мидии. М.—Л., 1956.
Евстафий. Комментарии к «Землеописанию» Дионисия, 730. (Перевод И. П. Цветкова). ВДИ, 1948, № 1.
Епископян Г. Кувшин бронзового века. Журн. «Огонек», № 49, 1954.
Жуковский П. М. Земледельческая Турция. М.—Л., 1933.
Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи. М., 1950.
Жуковский П. М. Происхождение культурных растений. М., 1956.
Зайцев Г. С. Хлопчатник. Л., 1929.
Заходер Б. Н. История восточного средневековья. М., 1944.
Зеест И. Б. Земляные зернохранилища Пантикапея. КСИИМК, вып. XXIII, 1948.
Зеленин Д. Русская соха, ее история и виды. Вятка, 1907.
Ибн-ал-Асир. Тарих ал-Камил. Баку, 1940.
Иващенко М. Кувшинные погребения Азербайджана и Грузии. «Изв. АН Азерб. ССР», 1947, № 1.
Иессен А. А. Городище Оренкала. МИА, 67. М.—Л., 1959.
Исмизаде О. Ш. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956.
Исмизаде О. Ш. Отчет о раскопках на холме Кара-тепе в 1957—1958 гг. НАИИ АН Азерб. ССР, инв. № 3548.

Исмизаде О. Ш. Лекарственные растения народной медицины в древних археологических находках. «ДАН АН Азерб. ССР», т. XV, 1959, № 7.

Исмизаде О. Ш. О раскопках на холме Кара-тепе в 1957 г. МКА, IV. Баку, 1962.

История армянского народа, ч. I. Ереван, 1961.

Каганкатваци М. История Агван. (Перевод Патканова). Спб., 1861.

Казиев С. М. Археологические раскопки в Мингечауре. МКА. т. I, Баку, 1949.

Калашев Н. Местечко Сальяны (Сальян) Джавадского уезда Бакинской губернии. СМОМПК, вып. V, Тифлис, 1886.

Каракашлы К. Т. О пережитках древнего института взаимопомощи в Азербайджане. «Изв. АН Азерб. ССР», 1958, № 2.

Касабян З. М. Производство кунжутного масла в Урарту. «Изв. АН Арм. ССР», серия обществ. наук, 1957, № 4 (на арм. яз.).

Касабян З. М. Переработка земледельческих продуктов в Урарту по материалам раскопок Кармирблура (автореф.). Ереван, 1960.

Катон, Воррон, Колумелла, Плиний. О сельском хозяйстве. М., 1957.

Кафадарян К. Город Двин и его раскопки, I. Ереван, 1952.

Кларк Г. Доисторическая Европа. М., 1953.

Кожин Е. А. К истории культуры субтропических растений в западном Закавказье. МИЗ СССР, сб. II. М.—Л., 1956.

Комаров В. Л. Происхождение культурных растений. М., 1938.

Комаров В. Л. Происхождение растений. М., 1961.

Круглов А. П. Северо-Восточный Кавказ во II—I тысячелетии до н. э. МИА, 1958, № 68, Л.

Круглов А. П. и Подгаецкий. Долинское поселение у г. Нальчика. МИА, 1950, № 3.

Крупнов Е. И. Материалы по археологии Северной Осетии докобанского периода. МИА, 1950, № 23.

Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960.

Крюгер О. О. Сельскохозяйственное производство в эллинистическом Египте. «Изв. ГАИМК», вып. 108, М.—Л., 1935.

Купов Г. Всеобщая история хозяйства. М.—Л., 1929.

Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941.

Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды, т. 2. Тбилиси, 1950.

Кушнарева К. Х. Отчет о раскопках в 1954 г. на холме Узерликтепе около Агдама. Азерб. ССР. НАИИ АН Азерб. ССР, № 3143.

Кушнарева К. Х. Поселение эпохи бронзы на холме Узерлик-тепе около Агдама. МИА, 1959, № 67, М.—Л.

Лисициан С. Д. Очерки этнографии дореволюционной Армении. КЭС, I, М., 1955.

Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. М., 1952.

Маевский И. Л. Условия орошения хозяйства и колонизации на Мугани и на Кура-Араксинской равнине вообще. «Изв. КОИРГО», т. XV, Тифлис, 1902.

Макаров Г. Происхождение и развитие земледелия. М.—Л., 1930.

Маковельский А. О. Экономический быт и социальная структура общества в «Авесте». МПВНКВТ, Ташкент, 1958.

Маковельский А. О. Авеста. Баку, 1960.

Манандян Я. А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван, 1954.

Массон В. М. Древнеземледельческая культура Маргианы. М.—Л., 1959.
Массон В. М. Древние земледельцы на юге Туркменистана. Ашхабад, 1959.
Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР, сб. III. М., 1959; сб. IV. М., 1960.
Мачалов В. Д. Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в. М., 1958.
Меликишвили Г. Д. Наири — Урарту. Тбилиси, 1954.
Меликишвили Г. Д. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959.
Менадзе В. А. Пшеница Грузии. Тбилиси, 1948.
Мещанинов И. И. Краткий осведомительный отчет Мильской экспедиции 1933 г. Труды АзФАН СССР, т. XXV, 1936.
Миклухо-Маклай Н. Д. Географические сочинения XIII в. на персидском языке. УЗИВ, IX, 1954.
Минаева Т. М. К истории земледелия на территории Ставрополя. МИСК, вып. 10, Ставрополь, 1960.
Минкевич-Мустафаева Н. В. Раскопки на городской стене Оренкалы в 1953—1954 гг. МИА, 1959, № 63, М.—Л.
Мириманян Х. П. Образец почвы халдского периода. СНТСМ, 1944, № 4, Ереван.
Модебадзе К. В. Истоки виноградарства и виноделия Грузии. Журн. «Виноделие и виноградарство СССР». М., 1946, № 8.
Мустафаев И. Д. Введение новых сортов и изучение процессов формо- и видообразования пшеницы в Азербайджане. Журн. «Агробиология», 1955, № 6.
Мустафаев И. Д. Селекция пшеницы в Азербайджане. Баку, 1956.
Мустафаев И. Д. Новое местонахождение дикой однозернянки в Азербайджане. «ДАН Азерб. ССР», т. XVII, № 12, 1961.
Нанобашвили. Материалы к изучению древней культуры виноградной лозы в Кизики (автореф.). Тбилиси, 1949.
Народы Кавказа, т. II, 1962.
Негруль А. М. Виноградарство. М., 1959.
Негруль А. М. Археологические находки семян винограда. СА, 1960, № 1.
Никишин И. И. Находка зерен в Керчи. КСИИМК, вып. XXIII, 1948.
Ниорадзе Г. Раскопки в Алазанской долине. Тбилиси, 1949 (на груз. яз).
ОАК, 1897, л. 81.
Оганесян К. Л. Раскопки урартского города Эрбуни. СА, 1960, № 3.
Пассек Т. С. Джафарханский могильник. ВДИ, 1946, № 2.
Петров В. А. Этноботаника Нагорного Карабаха. АзФАН СССР, Баку, 1940.
Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв. Л., 1949.
Петрушевский И. П. Виноградарство и виноделие в Иране в XIII—XV вв. «Византийский временник», XI, 1956.
Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII—XIV вв. М.—Л., 1960.
Пещерева Е. М. Гончарное производство Средней Азии. М.—Л., 1959.
Пигулевская Н. Города Ирана в раннем средневековье. М.—Л., 1956.

Пиотровский Б. Б. Урарту — древнейшее государство Закавказья. Л., 1939.
Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья. Л., 1949.
Пиотровский Б. Б. Кармирблур, т. I, 1950; т. II, 1952; т. III, 1955, Ереван.
Пиотровский Б. Б. Ванское царство. М., 1959.
Пиотровский Б. Б., Джанполадян Л. М. Виноделие в Урарту. Журн. «Виноделие и виноградарство в СССР», 1956, № 1.
Плоды Армении, т. 1. Ереван, 1958.
Пономарев Н. А. История техники мукомольного и крупяного производства, ч. 1. М., 1955.
Прилипко М. А. Лесная растительность Азербайджана. Баку, 1954.
Путешественники об Азербайджане, т. 1. Баку, 1961.
Пшеница в СССР. М.—Л., 1957.
Сергеенко М. Е. Очерки по сельскому хозяйству древней Италии. М.—Л., 1958.
Сизов И. А. К истории льноводства в СССР. МИЗ СССР, сб. II. М.—Л., 1956.
Слободин В. М. К вопросу о развитии и смене систем земледелия. МИЗ СССР, т. 1, М.—Л., 1952.
Сорокин В. С. Древнее поселение у Кармирблур (автореф.). Л., 1955.
Столетова Е. А. Полевые и огородные культуры Армении. ТПБГС, т. XXIII, вып. 4, 1930.
Страбон. География. (Перевод В. В. Латышева. (Известия писателей о Скифии и Кавказе, ВДИ, 1947, № 4.
Сумбатзаде А. С. Сельское хозяйство Азербайджана в XX веке. Баку, 1958.
Тер-Аванесян С. В. Канал Шамирам, построенный урартским царем Менуасом I. «Изв. АрмФАН СССР», 1948, № 3—4 (на арм. яз.).
Тер-Аванесян Д. В. К истории хлопководства в СССР. МИЗ СССР, т. II. М.—Л., 1956.
Толстов С. П. Древний Хорезм. М., 1948.
Толстов С. П. Итоги работ Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1954 г. ВДИ, 1955, № 3.
Толстов С. П. Древняя ирригационная сеть и перспективы современного орошения. Вестник АН СССР, 1961, № 11.
Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959.
Трисвятский Л. А. Хранение зерна. М., 1951.
Туманян М. Г. Культурные растения урартского периода в Армянской ССР. «Изв. АН Арм. ССР», 1944, № 1—2.
Федоренко В. К. Первые земледельцы. Л., 1925.
Флясбергер К. Находки культурных растений доисторического периода. «Архив истории науки и техники» серия 1., вып. 2. Л., 1934.
Флясбергер К. Археологические находки хлебных растений в областях, прилегающих к Черному морю. КСИИМК, VIII, 1940.
Халилов Д. А. Раскопки на городище Хыныслы. Памятник древней Кавказской Албании. СА, 1, 1961.
Халначьян О. Х. Производственные сооружения Армении (на арм. яз.). Ереван, 1961.
Хатисов И. С. Хлопководство в Закавказье. СМИЭБГКЗК, т. IV, ч. II. Тифлис, 1888.
Хачатурян Т. Орудия труда эпохи поздней бронзы и раннего железа Армении. Труды ИМА, т. V. Ереван, 1959.
Худуд ал-Алем. Рукопись Туманского. Л., 1930.

Церители Г. В. Урартские памятники Музея Грузии. Тбилиси, 1939.

Чилашвили Л. А. Город Рустави (автореф.). Тбилиси, 1958.

Читая Г. С. Грузинская торьня. Мимомхилвели. Тбилиси, 1951 (на груз. яз.).

Читая Г. С. Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии. ВЭК. Тбилиси, 1952.

Чубинов Г. Декоративное убранство анийских карастов «Христианский Восток», т. V. Петербург, 1917.

Чубинашвили Т. Н. Погребение с молотильной доской на Самтаврском могильнике. Сообщ. АН Груз. ССР, т. 12, 1951, № 1.

Чурсин Г. Ф. Выход плуга у горских народов Дагестана. Тифлис, 1928

Шавров Н. Н. Мугань и оборудование ее орошения и водных путей. ТОС, СПб., 1909.

Щеблыкин И. П. Краткий очерк истории дворца Ширван-шахов в Баку. Баку, 1939.

Юсифов Ю. Б. Хозяйственные документы из Суз и хронология ранних Ахеменидов. ВДИ, 1958, № 3.

Якобсон А. Л. Раскопки на городище Орен-кала в 1953—1955 гг. ТААЭ, т. I. М.—Л., 1956.

Якубциннер М. М. Результаты анализа растительных остатков из Узерликтапе и Оренкалы. НАИИ АН Азерб. ССР, № 3280.

Якубциннер М. М. К истории культур пшеницы в СССР. МИЗ. СССР. М.—Л., 1956.

Ямпольский З. И. Древняя Албания III—I вв. до н. э. Баку. 1962.

De. Morgan J. Mission Scientifique au caucase, vol I—II, P. 1889.

Burton-Brown. Excavations in Azerbaijan, 1948. I. 1951.

Arne S. Excavations at Shah-tepe Iran, Stocholm, 1945.

Spulet B. The Muslim Wocld. Palt I. The age of the caliphs. Leiden, 1960.

Historical Atlas of Muslim Peoples. Compiled by R. Roolvink. Amsterdam, 1957.

Hehn V. Kulturplanzen und Haustierenin ihremülerg, gand aus Asien nach Griechenlandund. Italian, Sowil indas iibriga Europa, 8, Auplage, neu herausgegelen vou. O Schracder. Berlin, 1911.

Dl. Condole A. Lorigine des plantes cultiveos. Paris, 1886.

Lander B. Sino-Iranica, chicago, 1949.

Маркс К., Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бакы, 1953.

Азәрбајчан тарихи, I чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1959.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, I чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960.

Атакишијева М. И. Минкәчевир шәһәринин әтраф кәндләриндә ев аваданлығы. АММ, II чилд, Бакы, 1951.

Беһзади И. П. XI—XII әсрләрдә Азәрбајчанда торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәт вә верки нөвләри. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), № 4, 1958.

Бәһрами Тағы. Иранын кәнд тәсәррүфаты тарихи (фарс дилиндә). Теһран Университетинин нәшри, № 29, 1951.

Бәһрами Тағы. Иранын кәнд тәсәррүфаты чоғрафијасы (фарс дилиндә). Теһран, 1954.

Бүнјадов Т. Ә. Азәрбајчанын узаг кечмишинә сәјаһәт, Бакы, 1957.

Бүнјадов Т. Ә. Азәрбајчан археолокијасы очеркләри Бакы, 1960.

Бүнјадов Т. Ә. Агајева Д. Азәрбајчанда чөрәкбиширмә гајдаларындан АТДМ, АТМӘ. III чилд, Бакы, 1960.
Бүнјадов. Т. Ә. Азәрбајчанда гәдим нәглијјат васитәләри. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), № 3, 1961.
Ваһидов. Р. М. Минкәчевирдә орта әср јашајыш јерләри. ТИӘ, XI чилд, 1957.
Ваһидов Р. М. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1961.
Газијев С. М. Газах вә Ағстафа рајонларындакы археоложи вә тарихи абидәләр һаггында. АММ, IV, Бакы, 1962.
Газијев С. М. Гәбәлә маһалынын тарихиндән. ГАТМ, Бакы, 1962.
Газијев С. М. Минкәчевир күп гәбирләри албому. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960.
Әлијев В. Нахчыванда тунч дөврүнүн јени абидәси. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), № 2, 1962.
Әһмәдов Г. М. Азәрбајчанын ширсиз сахсы мә'луматы. Бакы, 1959.
Әһмәдов. Г. М. Өрәнгала. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1962.
Әһмәдов Г. М. Јалојлутәпә мәдәнијјәтинә аид даһа бир тапынты, «Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри», VIII чилд, № 10, 1952.
Ибраһимов А. Кәнд тәсәррүфатына аид гәдим бир әлјазмасы, РӘФӘ, I чилд, 1961.
Исмајылов Г. С. Азәрбајчанын гәдим әкинчилијинә даир јени археоложи материаллар. «Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри», XVIII чилд, № 3, 1962.
Исмајылов М. Ә. XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфаты. Бакы, 1960.
Исһакова Ш. Һ. Музејин археоложи материаллары илә XIX—XX әсрләр, Азәрбајчан етнографијасы арасындакы әлагә һаггында. АТМӘ, II чилд, Бакы, 1957.
Јусифов И. Н. Азәрбајчанда памбыгчылығын тарихинә даир бә'зи мә'лумат. «Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри» XI чилд, № 2, 1953.
Јусифов Ј. Б. Мидијада дөвләт сәнәткарлыг тәсәррүфаты һаггында. «Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри» XV чилд, № 9, 1959.
Мәммәдов Р. Јахын Шәрг вә Гәрби Авропа сәјјаһлары Нахчыван шәһәринин орта әсрләр тарихи һаггында. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), № 4, 1962.
Мәммәдов Р. Нахчыван шәһәринин X—XII әсрләр тарихиндән. АТДМ, VI чилд, Бакы, 1963.
Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағы. Гарабағ тарихи, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1959.
Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә, II чилд (Игбалнамә), Бакы, 1941.
Нәриманов И. Һ. Кәнчәчај рајонунун археоложи абидәләри. Бакы, 1958.
Нәриманов И. Һ. Сарытәпә јашајыш јериндә археоложи газынтылар (1956—1957). «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри», № 3, 1959.
Нәриманов И. Һ., Хәлилов Ч. Ә. Сарытәпә археоложи газынтылары, АММ, IV, Бакы, 1962.
Нәсәви. Султан Чәлаләддин Мәнгобиртинин сәјаһәти. Париж, 1891.
Нуријев А. Б. Шамахы рајонунун әразисиндә тәсадүфән археоложи тапынтылар. «Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри» XVII чилд, № 11, 1961.

Османов Ф. Л. Гәбәләдә бағчылығын инкишафына даир. «Азәрбајчан ССР ЕА Мә'рузәләри» XVIII, № 2, 1961.
Рүстәмов Ј. Мүасир дөврдә Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфатында кәһризләрин ролу. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтиман елмләр серијасы), № 11—12, 1962.
Фәрәчов Ә. Г. Низами Кәнчәвинин игтисади көрүшләри. Бакы, 1956.
Хагани Ширвани. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, 1956.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүгәддимә 3

I фәсил. ӘКИНЧИЛИК 6

Јерин шумланмасы 6
Тохумун сәпилмәси 17
Суварма системи 19
Тахылын бичилмәси 26
Тахылын дөјүлмәси 38
Тахылын сахланмасы 40
Дәнин дөјүлмәси 47
Чөрәкбиширмә 57
Тахылын нөвләри 70

II фәсил. ЧӘЛТИК ВӘ ТЕХНИКИ БИТКИЛӘР 81

Чәлтик 81
Кәтан 84
Памбыг 85

III фәсил. БАҒЧЫЛЫГ ВӘ БОСТАНЧЫЛЫГ 90

IV фәсил. ҮЗҮМЧҮЛҮК ВӘ ШӘРАБЧЫЛЫГ 108

ГӘБУЛ ЕДИЛМИШ ӘДӘБИЈЈАТ ИХТИСАРЛАРЫНЫН СИЈАҺЫСЫ 142
ӘДӘБИЈЈАТ 144

Нәшријјат редактору *В. Әлијев.*
Бәдии редактору *Ф. Сәфәров.*
Техники редактору *Х. Чәфәров.*
Корректору *М. Натигә.*

Чапа имзаланмыш 30/VI 1964-чү ил. Кағыз форматы 60×92¹/₁₆. Кағыз вәрәги 4,75. Чап вәрәги 9,25. Һес.-нәшријјат вәрәги 10,06. ФГ 05809. Сифариш 182. Тиражы 2850. Гијмәти 85 гәп.

Азәрб. ССР Назирләр Совети Дөвләт Мәтбуат Комитәсинин «Елм» мәтбәәси. Бакы, Фәһлә проспекти, 96.